

ŐRY KATINKA

OLVASATLANSÁG – OLVASHATATLANSÁG

Az ambiguitas retorikája Rimay János *Balassi-epicédiumának* kísérőszövegeiben *„Ó Plutarchon
tudorkodó tragédiák s mesék
tündéri ércén elmosódik arcom –”(Kovács András Ferenc: *W. Sh. eladja könyvtárát*)

1. Az „újonnan érkezők” töprengései – a dolgozat feladatvállalása és célkitűzései

Sokat beszélnek manapság a kánon „lebontásáról”, a kánon „újraírásáról”. Az ilyen cselekmények kiindulási pontja szinte mindig az a helyzet, hogy valamely szöveg korábbi olvasatai „helytelenek” tűnnek föl, vagy ha ezt így nem is mondják ki, az „új” értelmezések mindenképp azzal a céllal lépnek föl, hogy rávilágítsanak a korábbiak (szerintük már meghaladott) előfeltevéseire, s a szöveget „új” és „rég” értelmezés ellentétbe állításával kanonizálják újra. Olvasás és értelmezés azonban nem szükségszerűen összekapcsolt eljárások. Értelmezést ugyanis a szöveg olvasása nélkül is lehet adni – nagy szokása ez a régi irodalommal foglalkozó szakirodalomnak. Olyankor fordulhat ez elő, ha saját *értelmezésünk* létrehozásakor nem vizsgáljuk fölül az adott szövegről tett korábbi megállapításokat, de kérdés nélkül elfogadjuk őket alapigazságként, s ilyen módon *olvasatunkat* (s e szót az olvasás eredményeképp létrejött *értelmezés* jelölésére használok) lecseréljük a kánon útmutatásával.¹ Ez az eljárás már önmagában is igen veszélyes, de kiváltképp akkor az, ha egy olyan szöveg esetében történik mindez, mely adott alkotó munkásságának központi, meghatározó darabjaként az íróról kialakított kánon egyik tartópillére.

Nem különben veszélyes viszont az ilyen szövegeket újból elővenni és a rátapadt értelmezésekről időlegesen megfelelően *olvasni*. Egy esetleges új értelmezés (és ezúttal *olvasat*) felvetőjének szembe kell néznie azzal, hogy – modern képprombolónak bélye-

* Ez a tanulmány a 2007-es OTDK-n, irodalomelméleti szekcióban bemutatott, és ott második helyezést elért dolgozatom módosított változata. A dolgozat bírálói Heltai János és Kecskeméti Gábor voltak, akiknek köszönettel tartozom értékes hozzászólásaikért: észrevételeiket kamatoztattam és beépítettem a jelen szövegbe. Köszönettel tartozom továbbá Oláh Szabolcsnak, témavezetőmnek, aki elvárható feladatkörét messze meghaladva bábáskodott e dolgozat születésénél.

¹ *Olvasáson* természetesen – Paul de Man szóhasználatát követve – annak megmutatását értem, hogyan áll ellen egy szöveg a jelentéstulajdonításnak. Elkerülhetetlen azonban, hogy az *olvasás* idővel átforduljon *értelmezésbe*. De ha előzetesen feltártuk a kanonizált értelmezések előfeltevéseit, akkor elkerülhetjük, hogy az újraolvasás során valahogy mégis megszilárduló *olvasat* a kanonizált vélemények továbbírása legyen.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CX évfolyam 4. szám

gezve őt – elkönnyvelik róla: ő is csupán a kor elterjedt divatját követi, mikor öncélú kísérletet tesz az irodalmi kánon aláaknázására. Mit *tehet* hát, s mit *kell* tennie annak, aki újonnan érkezőként egy agyonértelmezett (de annál kevesebbszer olvasott) szöveg olvasására (és újraértelmezésére) vállalkozik, hogy elkerülje e vádakát, és legitimálja megszólalását abban a közegben, melybe értelmezését beléptetni szándékozik? Először is fel kell tárnia a korábbi megszólalások azon tényezőit, melyek a szöveg termékeny értelmezésében gátló tényezőkként léptek fel, majd pedig rá kell mutatnia arra, milyen alapértelmezett (vagyis soha meg nem kérdőjelezett) kiindulópontok és előfeltevések tették lehetővé azok létrejöttét.

Én is így fogok tenni. A szöveg, melyet jelen dolgozatom keretében megkísérlek *olvasni*, s melyre a fent leírtakat maradéktalanul érvényesnek találok, Rimay János életművének egyik központi és minden bizonnyal egyik legbonyolultabb darabja: a Balassi fivéreinek halálára írt *Epicédium*.² Tekintettel vállalkozásom méretére és komolyságára, e munkámban nem vizsgálom a mű valamennyi darabját, kizárólag a két prózai kísérőszöveget (a Nádasy Tamásnak ajánlott *Apológia* töredékeit és a Darholcz Kristófnak címzett *Ajánlást*), valamint Tolnai Balog János *Elogiumát*.

Három célkitűzésem van. Elsőként az eddigi recepció – többnyire hallgatólagos – *líraelméleti meggyőződéseit* vizsgálom, melyek mentén Rimay János művészetét, továbbá Balassi Bálinthoz fűződő viszonyát értékelték. E vizsgálat eredményeképp tartom lehetségesnek (és elengedhetetlenül szükségesnek) megvilágítani, miért maradhattak ezek a – Rimay-szöveg hagyomány szempontjából esszenciális értékű – szövegek a fent használt értelemben *olvasatlanok*. Második célom felvázolni azt az (antropológiai alapvetésű) líraelméleti modellt, amely továbbvezethet a *szövegolvasás* felé, s láthatóvá tehet egyes távlatokat, melyek a művek korábbi interpretációiban nem *táruhlattak* fel, mert ezeket Rimay filológus szakértői (előfeltevéseik következtében) nem *táruhlattak* fel. Harmadik célom pedig, hogy elméletemet az említett szövegrészek egyes helyeinek *olvasása* közben ellenőrizzem.

2. Mester és tanítványa – huszadik század eleji recepció

„Ha újkori költészetünk élén nem állna oly látványosan, oly váratlan csillogással Balassi Bálint, akkor bizonnyal Rimay Jánost mondanók a magyar reneszánsz legnagyobb magyar nyelvű költőjének. Nevét és költői egyéniségét elhomályosítja Balassi közelléte”.³ Bizony, nem egyszerű eset a Rimayé: irodalomtörténet-írásunk bizonyos értelemben máig képtelen elszakadni attól az állásponttól, hogy „Balassi Bálint életművének függvényeként” értékelje Rimay költészetét.⁴ „Bizonyos értelemben”, hiszen kezdetben

² RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 7–44. Faksimile kiadás: *Epicédium a Balassi fivéreinek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994 (a továbbiakban: *Balassi-epicédium*).

³ HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Arcanum DVD-könyvtár, 1.

⁴ ÁCS Pál, *Az idő ósága*, Bp., Osiris, 2001, 32.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

a recepció e kiindulópontja világosan, explicite volt jelen a Rimay-kritikában; majd idővel, néhány (itt felelevenítendő) kísérlet nyomán eltávolodni látszott attól, de (amint rá fogok mutatni) az elszakadás, alapjait (tehát lényegét) tekintve, sosem sikerült teljesen.

Rimayt, ahogyan arra Pirnát Antal az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó fejezetében emlékeztet, sokáig „epigon költőként” tartotta számon az irodalomtörténeti köztudat.⁵ Ennek csak egyik (s kevésbé fontos) forrása volt az egyes versek szerzősége körül kialakult vita. Sokkal fontosabb volt, hogy Rimay költészetének szinte kizárólag egy aspektusát emelték ki az irodalomtörténészek: az *imitáció* kérdését. Balassi költői hagyatékáról szólva írja Horváth János: „igazi utánzott irodalmi hagyománnyá válik tanítványa, Rimay által”.⁶ Az utánzáson van a hangsúly, s valóban: a múlt század elején (mikor Horváth János műve is íródott) Rimay költészetének vizsgálatát jelentős mértékben (ha nem teljesen) az a filológiai és stilisztikai szempont határozta meg, hogy *mit vett át* Balassitól. Rimay Jánost mint egyéni hangú költőt nem méltatták: Balassival összevetve, az ő mércéje szerint méricskéltek, s elfogadottá vált az a nézet, mely szerint a „költő-utód” műveiben a nagyszerű előd nyelvi-stilisztikai kezdeményezései (mint az új versformák, illetve témák) már csak alacsonyabb színvonalú ismétlésként vannak jelen. A *nyelvi-stilisztikai* jelzőt fontosnak tartom kiemelni: e kifejezést a költői utánzás erősen *leszűkített* értelmében használták. Holott nem magától értetődő, hogy az *imitatio* fogalmát pusztán a szép szó (*lexis*) retorikusan felfogott bűvös körén belül érvényesítsük.⁷ Kétségtelen, hogy az *imitatio* antik és reneszánsz elmélete alapvetően platóni színezetű: az utánzott sohasem lehet oly tökéletes, mint az ideális minta. Quintilianus maga is az egyéni meghaladást tanácsolja.⁸ Ebből a szempontból a nagy költő feladata a gyönyörködtető szóvarázs megteremtése, s a kevésbé jelentékeny költő már csak a *lexis*, a stílus szintjén képes követni a nagyszerű példát. E képletben mindjárt tetten is érhető az „előtt” és az „után” egyirányú logikáját érvényesítő kanonizációs elv.

A klasszikus műveltség mintáihoz való ismétlődő csatlakozás azonban értelmezhető ennél szélesebb távlatban is: ez esetben az *imitatio* nem a meglévő formák, nem a szavak követése, hanem a *topikus emlékezet formája* (vagyis az emlékezet közegében megmutatózó forma) – tehát *performatív* művelet: képzetek átírásos átvétele, beépítése, vegyítése, újraalkotása, szétszerkesztése. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Rimay megváltoztatja az imitált elem jelentését, s ezzel eltörli az ahhoz hagyományosan kapcsolt értéképzeteket és azok egyediségét. Ilyen módon pedig dekonstruálja a lényegszerű előd – véletlenszerű utód metonimikus kapcsolatát. Az utánzásnak ez a performatív mozzanata (a nyelvi hagyományra való ráírás, mely létesíti is egyúttal az utánzót, azaz eltörli annak önállóságát) a 20. század elején teljességgel észlelhetetlen maradt, mert elnyomta a rep-

⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 29.

⁶ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 22.

⁷ Ehhez képest Arisztotelész a *mimészis* fogalmán egészen mást értett: az emberi cselekedetek szavakkal történő utánzását, ami egy – a szükségszerűség és a valószínűség szerint felépülő – szerkezet megismerésének lehetőségét foglalja magába; így a költői utánzás tisztább képhez juttatja a nézőt az emberi viselkedésről, mint ha egyszerűen az utánzás eredetijét, magát az emberi viselkedést figyelné (*Poétika*, 1451b 5–7).

⁸ *Institutio oratoria*, X, 2, 7 és 11.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

rezenzió elve szerint felfogott stilisztikai imitáció fogalma. Ez ahhoz a paradoxonhoz vezetett, hogy az értékelésben a költészet stilisztikai és formai elemei kerültek túlsúlyba egy olyan korra vonatkozólag, amely a *stilisztika* önállóságát még nem is ismerte.

Ferenczi Zoltán, Rimay első (máig egyetlen) monográfiájának értékelésében is ez az elv fedezhető fel. Egy helyütt így fogalmaz: „senki közelebb Balassához nem állt, mint Rimay. Ő teljesen felolvad mesterében és ő mesterében teljesen fölhaladhat mindenműveivel, de ennek lírai tapasztalatai, érzelmei, találékonysága és az abban a korban oly meglepő őszintesége nélkül”.⁹ Amit itt fontosnak tartok kiemelni, az a mondat második felében (mely bizonyos formában rögtön érvényteleníti is a mondat első felét, azzal, hogy mégiscsak talál elkülönítésre alkalmas pontot a két költő között) *hiányként* felsorolt tulajdonságok, melyeket – Balassit állítva mércéül – a tanulmány írója elvárhatókként és elvárandókként kezel Rimay költészetének megítélésakor. A kor Rimay-recepciójára jellemző módon¹⁰ ugyancsak hiányként említi vele szemben azt is, hogy nincsenek meg benne „mestere” „indulatai, végzetes hajlamai, tüze, bátorsága, elragadtatása”.¹¹ Mindezt olvasva még kevésbé tűnik hízogónak az értékelés, amelyet Ferenczi két lappal korábban fogalmaz meg Rimayról: „Legfőbb jelentősége az, hogy egyrészt Balassa nagyon sokat tartott róla, másrészt az egyetlen ismert költői név, mely önállóbb jelentőségre jutott a Balassa-féle költői iskolában, a mesterrel részben egyidőben és rögtön utána”.¹² Tehát azért tartsa az utókor jelentős költőnek Rimayt, mert Balassi is annak tartotta? Mai szemmel különösnek tűnik föl ez a szándékolt – hol dicsérő, hol elmarasztaló értelmet nyerő – *elválaszthatatlanság*, mindenesetre e sorokból világosan kiderül, mennyire Balassitól tette függővé Rimay művészetének értékelését Ferenczi. Továbbá, mint az a korábban idézett sorokból kitűnik, az imitációt, melyet Rimay teljes életművében meghatározónak tart, Ferenczi művészi fogyatékosággként fogja fel, s ezt az aspektust az sem teszi semmissé, hogy könyve több pontján *mentegetni* próbálja (igen, a költő pozitívabb fénybe állításának kísérlete, s az önálló értekezésre érdemes tárgy értelmében a monográfia érvényességének helyreállítása csak – sikertelen – *mentegetés* marad). Egy helyütt (az *Epicédiummal* kapcsolatban) így ír: „a *kegyelet és szeretet* vezette tollát, midőn mindenik részt egy-egy, a Balassa költeményeiből ismert versalakban dolgozta ki”.¹³ Másutt viszont a következőképp érvel: „de az irodalomban nem csak azok figyelmünkre méltók, a kik lényegesen újat adnak, hanem a kik valamely mester vagy iskola hagyományait ápolják vagy terjesztik. *Ilyen volt Rimay*”.¹⁴

⁹ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*, Bp., 1911, 121–122. Számunkra érdekes lehet, hogy ezzel a beállítással gyakorlatilag saját létjogosultságát törli el az önálló monográfia, hiszen megsemmisíti tárgyának a Balassitól elkülöníthető, saját arcát. Ferenczi műve a későbbi részekben is küzdeni fog ezzel a paradoxonnal, de végig bizonytalanul ingadozik majd az *önálló arculat megteremtése és az arcok egymásra ráíródása* („felolvad mesterében”) között.

¹⁰ Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 100, 109.

¹¹ FERENCZI, *i. m.*, 122.

¹² *Uo.*, 120.

¹³ *Uo.*, 22.

¹⁴ *Uo.*, 124 (kiemelések tőlem).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

Foglaljuk hát össze röviden, mit is mond Ferenczi Zoltán Rimayról. Recepciója, mint láttuk, nem mentes az anomáliáktól, melyek fő oka, hogy végig bizonytalanul egyensúlyoz a két költő hangjának szétválasztása és egybeolvasztása között, s e bizonytalanság forrása az, hogy az imitációt a pusztán stilisztikai utánzással teszi egyenlővé. Hogy mégis mentse, ami menthető, az imitáció kárhoztatása közben – tehát megőrizve saját előfeltevéseit – Ferenczi létrehoz Rimay számára egy méltányolható tetsző szerepet: az imitáció alaphelyzetéből adódó, amúgy is erős alá- és fölérendeltségi viszonyt tovább erősíti a két költő között azáltal, hogy *megalkotja* Balassi, a *mester* és Rimay, a *tanítvány történetét*, melyben a tanítvány „kegyelettel és szeretettel” fordul halott mesteréhez, és feltétlen megbecsülése és odaadása jeleként utánozza őt. Ebben a szoros baráti és mestertanítványi kapcsolatban már nem is marasztalandó el a stilisztikai imitáció.

Pirnát Antal az akadémiai irodalomtörténet Rimay-fejezetének megírásakor fején találta a szöveget az „epigon-költő” kifejezéssel: ez a romantika korának irodalomelméletében nyert értelmet, ott vált fontossá. Úgy vélem, nem tévedek nagyot, amikor azt állítom: a múlt század elejének Rimay-recepcióját (melynek Ferenczi és Horváth János írásai a reprezentatív képviselői) alapvetően az akkor még nem is olyan távoli (s az esztéta modernségben tovább élő) romantika eredetiségésszménye határozza meg. Ez az oka annak, hogy Rimay költészetében a *mindenki mástól független, eredeti* elemeket keresik. Ezért kárhoztatják az imitációt, a mástól való kölcsönzést mint művészi hanyatlást, értékcsökkenést. És ezért kérik számon Rimayn a Balassinál annyira felmagasztalt belső „tüzet”, „elragadtatást”, „végzetes hajlamot” is.

Tanulságos lehet Ferenczi fentebb idézett mondásának („ő teljesen felolvad mesterében és ő mesterében teljesen föltalálható mindennemű költeményeivel”) összevetése Schiller egy levelével, melyet 1783. április 14-én írt Reinwaldnak. „Hatás alá kerülünk, fellobbanunk, felolvadunk-e az idegen, sajátunkká soha nem váló teremtmény kedvéért? Biztosan nem. Azt mind csak magunkért, azért az *Én*-ért szenvedjük, melynek tükre az a teremtmény. Istennel sem teszek kivételt. Isten, úgy gondolom, éppoly kevésbé szereti a szeráfot, mint a férget, mely tudatlanul dicsőíti őt. *Önmagát*, saját hatalmas, végtelen *Én*-jét látja meg szerteszórva a végtelen természetben. Az erők egyetemes összességében láthatólag *önmagával* számol – a teremtettek egész ökonómiájából saját képét úgy látja teljesnek, mint egy tükörből visszavetülve, és magát szereti a képben, a jelöltet a jelben”.¹⁵ Az *önmagára vonatkoztatott szubjektum* majd Hegel közvetítésével válik a lírai költészet központi képletévé: a lírának van egyedül lehetősége arra, hogy a szubjektumot ráébredesse önmaga identitására.¹⁶ Az *önmagával identikus szubjektum* egyediségének

¹⁵ Az *önmagára visszavonatkoztatott szubjektivitás* első szerkezeti leírásának példaként idézi KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus* = K. Sz. E., *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 136.

¹⁶ Kulcsár Szabó Ernő figyelmeztet, hogy a kora romantikus költészetben a szubjektivitás és az individuális eredetiség nem okvetlenül jelenti a *lélektani értelemben vett bensőségesség* felértékelését. Az egyedi hangoltság megszólaltatása gyakran még pusztán *hang* és *szubjektum* összetartozását hivatott felismertetni (a cél tehát az összetéveszthetetlen modális tulajdonságok jelzése). Ebben az esetben az egyediség tehát nyelviileg előállított modalitás, s nem mindjárt eredetiség is (aminek a forrásául szolgálna a költészeti belső érzelmi tartalom). *Uo.*, 138.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

eltüntetése (eltűnése), a szubjektum decentralódása e gondolkodási sémában csak *értékcsökkenést* vonhat magával.

3. Folyt. köv. – a recepció a közelmúltig

A később fellépő kritikusok, akik Rimay költészetét szándékoztak vizsgálni, tehát ezzel a kritikai hagyománnyal találták szembe magukat. A következőkben a hatvanas évek elejétől fellépő Rimay-kritikát vizsgálom, melynek képviselői radikális szakítást jelentettek be a régi recepcióval, s rá fogok mutatni, hogy (a kétségbevonhatatlan és mindenképpen hasznos eredmények mellett) ez az elszakadási törekvés részben (és egy nagyon fontos részben!) hogyan és miért maradt csupán illúzió.

Az előbbiekhöz hasonlóan ismét a leginkább reprezentatív értékű kritikai műveket hozom föl szemléltetésképpen, elsőként is Klaniczay Tibor 1961-ben megjelent, *A magyar későreneszánsz problémái – Stoicizmus és manierizmus* című híres tanulmányát. Klaniczay volt a kezdeményezője a később meghatározóvá vált új iránynak: ebben az írásában ő mondja ki először, hogy Rimay „első sorban Balassi tanítványának és folytatójának tartja magát, noha *a valóságban nagyon messze kerül mestere világától, költői felfogásától*”.¹⁷ Ő az első, aki kísérletet tesz Rimaynak Balassiról való leválasztására, elhatárolására, s ezzel most már Balassi autoritásától függetlenül legitimálja őt mint említésre és elemzésre méltó költőt. Egy, a Balassitól különböző, egyéni hangot tulajdonít Rimaynak, és sikeresen mutatja be, költészetének *gyakorlatában* mennyire messze kerül *mesterétől*. Anélkül, hogy érdemeit kétségbe vonnánk, láthatjuk, hogy Klaniczay dolgozatában világosan kidomborodik a korábbi Rimay-recepcióval való polémia: Ferenczi még azért kárhóztatta Rimayt, mert feloldódott mesterében, nem volt önálló, egyéni hangja – Klaniczay kimerítő alaposággal elemzi és bizonyítja, hogy „a stoikus constantia jegyében [...] találja meg Rimay a maga igazi hangját”. Ferenczi azzal próbálja mentetni Rimayt, hogy saját értékrendszerének ellentmondva azt mondja: nem is tartja olyan fontosnak, hogy egy költő „lényegesen újat” adjon, értékelhető, ha továbbvisz és elterjeszt egy iskolát. Klaniczay ennek homlokegyenest az ellenkezőjét állítva bebizonyítja, hogy Rimay is valami nagyon új, és századokkal messzire előremutató kezdeményezés atyja. Így fogalmaz: „A magyar nemzet romlásáról és fogyásáról írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagy erejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey *Himnuszán* át egészen Petőfiig nyomozható.”¹⁸

Klaniczay Tibor valóban korszakalkotó tanulmánya vitathatatlanul meglátta és sikeresen cáfolta a korábbi Rimay-kritika egyes meghaladott állításait, azonban nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy mindezt a korábbi, alapvetően romantikus recepció paradigmájából

¹⁷ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái – Stoicizmus és manierizmus* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 326.

¹⁸ *Uo.*, 330.

ki nem lépve hajtotta végre. Hiszen csupán az egyedi, a *mestertől* különböző hang hiányát cáfolta, és Rimay saját jogú, Balassitól független költészettörténeti szerepét hangsúlyozta, de a „mester és tanítványa” hierarchikus alapszituációját kérdés nélkül elfogadta, és saját elméletének is alapjává tette. Azt a narratív szálát tehát, melyre a korábbi kritika a két költő kapcsolatának ismert és feltételezett történelmi adatait (egy világosan észrevehető ideológiával a háttérben)¹⁹ felfűzte, az „új irány” első képviselője is maradéktalanul elfogadta és koncepciójába olvasztotta. A „kegyelet és szeretet” által átitott kapcsolat története sértetlen maradt.

És hasonlóképp sértetlen maradt a Klaniczay tanulmánya után fellépő írásokban is. Az egyik legszebb példa erre Komlovszki Tibor *Rimay és a Balassi-hagyomány* című munkája, melynek bevezető részében (mintegy kiindulópontként) így ír a szerző: „Balassi és Rimay az első kimondottan irodalmi elvű kapcsolat és barátság, mester és tanítvány-viszony megtestesítői költészetünk történetében”.²⁰ Majd mintegy nyíltan ki is mondva, hogy teljességgel elfogadja a kritikai hagyományt, a következőket írja: „Bár e kapcsolat jellege és csaknem minden lényeges, Rimay által dokumentált mozzanata *közhelyszerűen jól ismert* és irodalomtörténet-írásunkban *meggyőzően jellemzett*, különösen Klaniczay Tibornak *A magyar későreneszánsz problémái* c. tanulmányában, talán mégsem érdektelen az első irodalmi öröklés néhány jellegzetességét [...] mégis felidézni”.²¹ Meggyőzően közhelyes – ilyennek véli hát a szerző Rimay és Balassi viszonyának a kánonban meghonosodott jellemzését. Ezért nem is vizsgálja felül. És nem vizsgálta felül más sem az új irány képviselői közül, hanem a két költő viszonyát meghagyván a „meggyőző közhely” biztonságában, más irányba fordították figyelmüket.

4. Az *Epicédium* és a *meggyőző közhely* – az olvasatlanság okai

Mindezt felvázolni azért tartottam elengedhetetlenül fontosnak, mert véleményem, sőt meggyőződésem szerint a Rimay-recepció alakulásának általam kiemelt mozzanatai döntő szerepet játszottak abban, hogy az *Epicédium* és kísérőszövegei poétikai, tropológiai elemzésével egészen a közelmúltig szinte egyáltalán nem foglalkozott a szakirodalom. Utalásokat, hivatkozásokat az *Epicédiumra*, annak tartalmára (legtöbbször mitológiai háttérére), a bártfai latin nyelvű epicédiumsorozattal való kapcsolatára,²² esetleg néhány kiragadott példa formájában rím- és strófaszerkesztésére²³ számos helyen találunk, szöveginterpretációba azonban nem bocsátkoznak a szerzők. A legtöbb vizsgálódás, mely az *Epicédiumot* célozta, elsősorban filológiai természetű volt, különösen 1964-

¹⁹ Ti. hogy a romantikus gondolkodás paradigmájában legitimálja Rimayt mint költőt, és ezáltal a róla szóló tudományos beszédet.

²⁰ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, ItK, 1982, 589.

²¹ *Uo.*, 590 (kiemelések tőlem).

²² IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata*, StudLitt, 2003, 41–82.

²³ TÓTH Tünde, *Rimay verstanának matematikája*, <http://www.btk.elte.hu/celia/regimod/tothom.htm> (2007. 11.19).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

ig, a trebosztói töredék megtalálásáig.²⁴ Átfogónak mondható értelmezést utoljára a már oly sokat emlegetett Ferenczi Zoltán adott a műről, ám ez a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető elemzésnek: interpretációja valójában kimerül a szöveg prózára való átültetésében. Csak egy szemléletes példa erre: „Habár a haza hol vidította, hol szomorította, mégis örömmel teszi ezt, s ad példát midőn látja, hogy értéke nemzetének olvad, fogy, apad, s miye volna is, már elragadja s a mi a legfőbb, halálos ellenségét ölében hordja.”²⁵

Ferenczi interpretációja, úgy vélem, egybevág a később fellépő kritikusok hallgatásával: az *Epicédiumot szó szerint értelmezték*, ily módon annak tartalmát és jelentését teljességgel *egyértelműnek* (és *egyneműnek*) tekintve nem találtak benne megoldásra váró problémát.²⁶ De a helyzet nem egészen ilyen egyszerű: meglátásom szerint egy oda-vissza hatásról van szó a Balassi–Rimay viszony kritikai megítélése és az *Epicédium* értelmezése között. Egyrésztől azért tartották egyértelműnek a két költő viszonyát, mert a korai kritika az *Epicédium* szövegszerű megalkotottságától eltekintve csupán azzal az interpretatív gesztussal közelített hozzá, hogy átfordította a korabeli szakirodalmi nyelv terminusaiba – e művelet eredményeképp pedig az *Epicédiumot* találta e viszony első számú letéteményesének. Másrésztől pedig a későbbi kritika azért nem olvasta újra a szöveget, mert egyértelműen tisztázottnak és problémamentesnek (emlékezzünk csak Komlovszki megjegyzésére) fogadta el a költők kapcsolatát, és ebben a megnyugvásban nem fordított figyelmet az *Epicédium* nagyon is problematikus szövegheleire, melyek szétzilálhatták volna a meglévő értelmezést. Ezzel az előfeltevéssel látom lehetségesnek azt a situációt, melyet bevezetőmben is felvettem, vagyis hogy az *Epicédium* értelmezéséből valójában magát a szöveget hagyták ki – így tették azt *olvasatlanná*.

A másik, és legalább ilyen jelentős probléma meglátásom szerint az volt, hogy bár sokan és sokféleképpen elemezték a manierista stílus (mind prózai, mind költői stílus) sajátosságait, *valami okból* a Rimay-szövegek interpretációjában (és különösen az *Epicédiuméban*) ezeket a megfigyeléseket nem érvényesítették. Maga Klaniczay Tibor az, aki kimerítően elemzi már idézett tanulmányában a manierista stílus eszközeit, elemzését Casparus Scioppius 17. századból származó megfigyeléseire alapozza. A következőket idézi tőle: „Justus Lipsiusnak, korunk legkiválóbb írójának stílusában eme sajátosságok

²⁴ Az ilyen filológia-, továbbá kiadástörténeti vizsgálatokhoz: KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 11(1957), 265–338; JENEI Ferenc, *A Balassi-hagyaték történetéhez*, ItK, 1966, 190–192; SZABÓ András, *A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond*, ItK, 1982, 645–649; PIRNÁT Antal, *Rimay Epicédiumának latin kísérő szövegei*, ItK, 1966, 197–208; PIRNÁT Antal, *Rimay Balassi-epicédiumának kísérő iratai = Balassi-epicédium*, a 2. jegyzetben i. m., 68–71.

²⁵ FERENCZI, i. m., 22.

²⁶ Erre a problémára tudomásom szerint ÁCS Pál hívta fel először a figyelmet: „Egy út készítettik”: *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában*, ItK, 2005, 205–221; ua. = Á. P., „Elváltozott idők”: *Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 6), 119–139; ua. = *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján, Sárospatak, 2004. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 237–254. Ezen írásával ő az első, aki hosszú idő óta először új szemszögből interpretálja (és egyáltalán interpretálja) a szöveget. Megközelítése, módszere és eredményei azonban egészen más természetűek és más kiindulási pontot tükröznek, mint az enyéme, ezért a jelen dolgozatban nem foglalkozhatom vele.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

tűnnek szemünkbe: *elmésség*, kecsesség, választékos vagy pompázatos ékítmény – mint-hogy *a saját értelemben mondottakat nem szereti* – továbbá a prózaritmus nélküli fordulatok, s végül a frázisgazdagság; *hiányzik nála a világosság*, a nyelvtisztaság, a nyugodt folyamatosság, a rendezettség, a logikus szó- és mondatkapcsolás, a ritmikus lendület. Tehát az ő írásmodora *homályos*, nem kevés barbarizmussal és idegenszerűséggel, igen sok archaizmussal és vaskossággal, és számtalan divatos szókreációval fertőzött; homályos irány, töredezett és részletekre szabdaltszerű mondatalkalmazás, a hasonló vagy *kétértelmű szavak hajhászása*.²⁷ Mint ismeretes, Klaniczay a manierista stílus legfőbb sajátosságának a „művészi kompozíció eltűnését”²⁸ tekintette – ezen idézet dacára is. Stílus-elemzésében ugyanis jóval csekélyebb figyelmet fordít az általam dőlt betűvel kiemelt részre, melyek pedig, mint jól látható, Casparus Scioppius jellemzésének fontos részei. Ezek: *elmésség*, a világosság hiánya, homályosság, a kétértelmű szavak hajhászása, és az, hogy a „saját értelemben mondottakat nem szereti”. Az *Epicédium* vázaltszerű interpretálásakor Klaniczay már teljesen figyelmen kívül hagyja ezeket: a szöveg többértelműsége fel sem merül, a szokásos biztonságos olvasatot adja ő is.

Ezen a szinten a fő problémának az tűnik számomra, hogy Klaniczay a manierista stílus „tűlbonyolításait” teljes mértékben önkényesnek tekinti, nem tulajdonít nekik funkciót. Pedig ezt az általa hanyagolt összetevőt az ugyanebben a témában érkező más kutatók is kiemelik. Így tett Gustav René Hocke is, aki *Die Welt als Labyrinth* című könyvében az *acutezza recondita*, vagyis az „elrejtett éleselméjűség”-et a manierista művészet fontos részeként vette számba.²⁹ Knapp Éva is hangsúlyozza a manierista irodalomban a rejtett értelem fontosságát: Rimay János egyik emblémaversének elemzését erre a gondolatra építi.³⁰

5. Az újraolvasás lehetősége – a kora újkori szinkretista kultúramodell figyelembevételé

Az alapvető probléma feltárásának azonban a fentiekkel még nincs vége. Mindaz, amit itt kifejtettem a manierista *stílus* (vagyis nyelvi *formakincs*) értelmezésének kapcsán, úgy vélem, csupán a szimptómája egy mélyebben fekvő, már egyáltalán nem pusztán stilisztikai, de nyelvszemléletbeli, világlátásbeli megalapozottságnak. Amikor fentebb azt írtam: Klaniczay és követői „valami okból” nem érvényesítették stilisztikai megfigyeléseik egy részét az *Epicédium* interpretálásában, akkor itt ez az ok sem elhanyagolható, sőt ez a kulcsa az egész problémának. Ezen a ponton kanyarodunk vissza ahhoz a korábbi megállapításhoz, hogy a korábitól radikálisan elszakadni látszó kritika valójában ugyanúgy képtelen volt kitérni a romantikus, az önmagára vonatkoztatott szubjektum koncepcióját a középpontba állító paradigmából, gondolkodásrendszerből,

²⁷ KLANICZAY, *i. m.*, 333 (kiemelések tőlem).

²⁸ *Uo.*, 335.

²⁹ ANGYAL, Endre, *Európai manierizmus és magyar irodalom*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 2.

³⁰ KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében*, ItK, 1997, 470–507.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

még pontosabban fogalmazva *kultúramodellből*, mely a korai kritikát is meghatározta. Ez a szubjektumfelfogás az az ok, mely miatt a feloldódás, az egyediség eltűnése, a csak a *másikkal* való dialogicitásban létező szubjektum koncepciója nem elfogadható körülmény, nem „érvényes” létforma. És ugyanilyen módon, ugyanezen az elven ebben a paradigmában nem jöhet létre olyan nyelvi konstrukció sem, mely nem rendelkezik egységes szemantikai centrummal, nem rendelkezik pontosan meghatározható referenssel, de jelentése ex-centrikus, szétszóródó, radikálisan többértelmű.

Renate Lachmann *A szinkretizmus mint a stílus provokációja* című tanulmányában a szinkretizmusról mint a különböző stílusok keveredésével létrejött „antistílusról” értekezik. A következőket írja: „Az összekeveredés metaforája, a szemiotikai promiszkuitás metaforája, amely heterogén kulturális kódok érintkezését és kölcsönös megfertőződését írja le, egyike a stílusellenes magatartás álneveinek. Az összekeveredés, azaz a szinkretizmus olyan műveletként értelmezhető, amely – miközben a különbözőséget, amelynek létét köszönheti, nem leplezi le – létrehozza a heterogént, mint önálló minőséget”.³¹ A szinkretizmus eljárását, annak megjelenéseit elemezve eljut egy tágabb kérdéskörig is, mégpedig a „szinkretizmusnak megfelelő kultúramodell” kérdéséig. Ezt a kultúramodellt úgy képzelem el, mint egy hierarchizált, centripetálisan szervezett és ezáltal stíluscentrikus, valamint egy dehierarchizált, centrifugális jellegű modell keveredését, a kettő folytonos oszcillációját.³² Amíg a stíluscentrikus kultúraparadigmának a dominanciája tekinthető (véleményem szerint) jellemzőnek a romantikus gondolkodásra, addig a két kultúramodell keveredésére Lachmann is a „manierista barokk lírá”-t hozza fel példának.

Én is e kultúramodellt látom érvényesülni Rimay munkásságában, és e gondolkodásmód középpontba állítására alapozom az *Epicédium* kísérőszövegeiről és az *Elogium*ról adott elemzésemet is. Dolgozatom következő részében egy olyan poétikai, tropológiai elemzést áll szándékomban megvalósítani, mely félretéve a kanonikus értelmezést és figyelembe véve Rimay saját költői ideálját, rámutat a mű radikális többértelműségére, és feltárja azokat a szöveghelyeket, melyek által lehetetlenné válik a műben egy egységes értelemkonstrukció létrejötte, ezzel párhuzamosan (ezáltal) pedig egy egységes költői arc és hang konstruálódása is. Már csak ezért is fontosnak tartom elkerülni azt a csapdát, melybe a bemutatott szakirodalom jól láthatóan beleesett, ez pedig az a fajta „kvázi-lélektani” megközelítés, mely Rimay feltételezett szerzői szándékát nagymértékben szem előtt tartva Balassi és Rimay kapcsolatának természetét feszegette, és megalapozatlan feltételezéseket tált tényekként. *Epicédium*-elemzésemet – amellet, hogy minden bizonnyal szétzilálja majd a kritika által közhelyként kezelt Balassi–Rimay narratívát (a „kegyelet és szeretet” narratívája) – igyekszem majd távol tartani egy új narratíva létrehozásától, hiszen ezzel ugyanazon hibába esnénk, mint a korábban kritika alá vett szakirodalmi művek. Dolgozatom harmadik célkitűzéseként arra szeretnék rámutatni, hogy a Lachmann által jellemzett szinkretista modellt támasztékul véve a szövegolva-

³¹ Renate LACHMANN, *A szinkretizmus mint a stílus provokációja*, Helikon, 1995, 266.

³² *Uo.*, 269.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

sáshoz, hogyan válik láthatóvá, „ez egynehány igék [...] mennyi messze való értelemre terjedjenek is ki”.³³

6. A „hagyományos” olvasat

Annak érdekében, nehogy véletlenül is úgy tűnjön, az *Epicédium* olvasásának kezdéseként rögtön ellentmondok saját magamnak, szükségesnek tartom felhívni a figyelmet egy fontos elkülönítésre: a fentebb leírt kvázi-lélektani elemzést, mely Rimay és Balassi (kétoldalú, ám csak Rimay által dokumentált) viszonyát fejtegette, kommentálta (létrehozta), s ezzel túllépett az irodalmi művekben feltárható problémákon egy nagyon ingoványos és homályos területre, elhatárolom a Rimaynak a Balassi-hagyatékhoz fűződő (egyoldalú) viszonyát vizsgáló elemzéstől. Nem fogok hát fejtegetésekbe bocsátkozni e viszony lélektani hátteréről, és arról, vajon milyen kapcsolat lehetett a két költő között, amely Rimaynak a Balassi-hagyatékkal szemben tanúsított, az *Epicédiumban* feltárható álláspontja hátterében állhat. Ezzel egyértelműen túllépném a hatáskörömet.

Miután ezt tisztáztam, úgy vélem, már nyugodtan, a félreértés kockázata nélkül indíthatom elemzésemet abból a kijelentésből, hogy Rimaynak a Balassi-hagyatékhoz fűződő viszonya igen ambivalens vonásokat mutat. Az *Epicédium* nyitóverse(i) – Tolnai Balog János *Elogiuma* és annak magyar fordítása – után, valamint az emlékvessorozat elé helyezett két prózai szöveget – a csak töredékesen fennmaradt, Nádasy Tamásnak ajánlott *Apológiát*, valamint a Darholcz Kristófhhoz címzett *Ajánlást* – a Balassit, a mestert dicsőítő szövegeként szokás interpretálni. A (jobb szó híján) hagyományos értelmezésben e két írásában Rimay Balassit egyrészt mint jeles vitézt dicsőíti, aki hősi halált halt az esztergomi csatában, és akinek a halála „olyan tiszteletreméltó volt, amilyen még Herculesnek sem jutott”. Másrésztől (a bártfai latin nyelvű epicédiumsorozattal ellentétben) költő mivoltát is középpontba helyezi, és olyan nagy hatású írónak mutatja be, aki a magyar nyelvet „átítatva a retorika mézével, az ékesszólás csúcсаig emelte”.³⁴ Azért pedig, hogy Balassi példáját terjeszthesse, és őt az utókor elé követésre méltó példaképként állítsa, igyekszik megnyerni ügyének Darholcz Kristófot, és szorgalmazza, hogy álljon a magukat „Pallas magyar ivadékaik”-nak nevező tudós, humanista társaság élére. Mindezek közben pedig védelmezi mesterét a rágalmozóktól és rosszakaróktól, temérdek erényei mellett pedig csupán két hibáját ismeri el: a haragot és a paráznaságot, de még ezeket is elhomályosítja jó tulajdonságainak egész sora.

³³ *Epicédium* = RIMAY Írásai, a 2. jegyzetben i. m., 7. (A továbbiakban az *Epicédium* megjelölés erre a kiadásra vonatkozik.)

³⁴ *Epicédium, Ajánlás*, 13. A következőkben az *Ajánlásból* vett idézeteket minden olyan esetben, ahol a fordítás ténye maga nem okoz problémát a szövegelemzésben és értelmezésben, PIRNÁT Antal fordításában fogom közölni. A latin eredetét lásd: *Balassi-epicédium*, a 2. jegyzetben i. m.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

7. Rimay, a kriptomán

Ez az olvasat szinte minden tekintetben kétségkívül megállja a helyét (abban az értelemben, hogy *semmiképpen sem nevezhető helytelennek*). De itt rögtön rá kell mutatnunk két dologra is: habár ezen olvasat létrejöttének feltételei kétségtelenül megtalálhatóak a szövegben, ezen olvasat *magabiztossága* csak sok figyelmetlenség és fontos részletek fölötti elsiklás révén jöhetett létre. A probléma teljes(ebb) feltárásához, úgy vélem, éppen a szinkretizmus Lachmann által jellemzett modellje adhatja meg a kulcsot: az *Epicédium* prózai kísérőszövegei a legmeggyőzőbb példák annak igazolására, hogy a Rimay szövegeit szituáló antropológiai, nyelvi magatartáshoz inkább e lachmanni szinkretista kultúramodellre, semmint a szakirodalmat meghatározó modellre támaszkodva közelíthetünk termékeny módon. E modellnek a szövegre történő alkalmazása során válhat ugyanis világossá, mennyire nem önkényes cifraság az író jellegzetes prózastílusa. Így válhat láthatóvá, hogy Rimay János e szövegekben milyen virtuóz módon villantja fel (vagy talán inkább: *hagyja homályban*) „rejtett élelemjúságát”, mikor hosszú, cirkalmas és többértelmű kijelentésektől hemzsegő mondatok sokaságában, valóságos *labirintusában* rejti el mondanivalóját.

Ezen a ponton azonban ismét visszamenőleg kell helyesbítenem magam: a „mondanivaló” kifejezés, és annak az elrejtése azt sugallja, hogy a szöveg két, bár nehezen, de végül is világosan elkülöníthető, hierarchikusan egymásra épülő jelentésrétegből áll, s az olvasónak az a feladata (melyet esélye is van teljesíteni), hogy a felszíni jelentés mögül előhúzza a rejtett, valódi értelmet. Itt azonban korántsem ez a helyzet. Az olvasó, ha fel is figyel a szövegstruktúrát megbontó helyekre, nem fog tudni olyan másik jelentésstruktúrát találni, melyen biztonsággal megvethetné a lábát. Azonban már a korábbihoz sem tud visszatérni. A labirintusban csak eltévedni lehet – a szöveg disszonáns hangok sokasága marad. Újból Renate Lachmann-t idézem, aki rendkívül pontosan jellemzi ezt a jelenséget: „a szinkretizmus ravaszsága a sejtetés, az elkendőzés, a többértelműség, és a (soha célba nem érő) kerülőút eljárásaival, tehát az *obscuritas*, az *ambiguitas* és az *amphibolia* eszközeivel az »átvitt értelmek« negatív esztétikáján, kiélezve: a szemantikai kriptománia negatív esztétikáján dolgozik. A kimagasló szinkretizmus-stiliszták [...] kriptománok, akik a befogadó megfejtő művészetét provokálják, a »cryptogrammic paper-chase«-t a szó ex-centrikus (jelentésmagjától megfosztott) értelmében”.³⁵ Arra pedig, hogy Rimay is ilyen „kriptomán” beállítottságú volt, saját bevallása a bizonyíték. A Darholcz Kristófhhoz címzett *Ajánlás*ban a következőket írja: „Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmazznak valami olyat, amivel egyeseknek közönséges elméjére a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket, tudd meg, hogy ebben őt [Balassi Bálintot] követtük, akinek az ilyen dolgok tetszettek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.”³⁶

³⁵ LACHMANN, i. m., 272.

³⁶ *Epicédium, Ajánlás*, 13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 8 szám

Itt hoznám szóba Kecskeméti Gábor egy értékes észrevételét a dolgozatommal kapcsolatban: felhívta ugyanis a figyelmem egy tanulmányára,³⁷ melynek eredményei hasznosak lehetnek dolgozatom érvelésének alátámasztásában. Tanulmányában Kecskeméti, felülbírálván Ács Pál korábbi következtetését, azt bizonyítja, hogy a demonstrativum és a deliberativum mellett a *genus iudiciale* műnemének sajátosságait is felhasználta Rimay *Epicédium*ában. Ez valóban nagyon fontos felismerés! Mivel a három műnem közül csak a *genus iudiciale* tartalmazza a statusra való rákérdezést, így csakis ebben a távlatban válik vizsgálhatóvá az értékbizonytalanság a műben. A *genus demonstrativum*, ahová a *laudatio* és a *vituperatio* tartozik, már egyértelmű értéket rendel ahhoz, akiről szól. Az *ambiguitas* jelensége azonban láthatatlan marad, ha nem kérdezzük rá a statusra, s ezzel megszüntetjük az eldönthetetlenséget, a többértelműséget, mert eleve egy döntésből indulunk ki. Az *Epicédium* eddigi interpretációi ezt az *ambiguitással* való szembenézést nem vállalták: döntést hoztak, s a döntés hátterét nem problematizálták.

8. Szinkretizmus az *Epicédium*ban – Egy nem hagyományos olvasat

a) Alcibiades

A következőkben eddig kifejtett elméletemet a szövegek problémás helyeinek konkrét feltárásával szándékozom illusztrálni és igazolni. Nézzük hát most magukat a szövegeket, s kezdjük elsőként annak a megállapításnak a vizsgálatával, hogy az *Apológiában* és az *Ajánlásban* Rimay Balassit mint vitéz katonát is dicsőíti. Ennek első konkrét megnyilvánulása a szövegben, melyet gyakorta is szoktak idézni a szakirodalomban,³⁸ az a rész az *Apológiában*, mikor Rimay Balassit a „mi Alcibiadesünknek”³⁹ nevezi. A mondat a következőképp hangzik: „De bizonyonnyal hiszem azt én, hogy ha ennek az mi Alcibiadesünknek is (hogy így szóljak), jószáginak és elméje gyümölcsének adattatott volna oly piaca, ahol azoknak hasznait kitergethette volna, mind nevének és mind hazájának sokat szolgálhatott volna...”⁴⁰ Alcibiadész (i. e. 450 k.–404) az ókori Görögország nagyhírű államférfija és hadvezére volt, és ama kontextusban, melyben ez az azonosítás elhangzik, az olvasó könnyen értelmezheti azt a dicsőítés célját szolgáló retorikai fogásnak. Két Balassitól vett idézet közé van ékelve az e kijelentést tartalmazó mondat: az elsőben Bálint arról ír, hogy bizonyára sokan rágalmazzák most „szarándokság”-ában azok közül, akik nem tudják annak „eredetét, igaz módját és állapotját”.⁴¹ Minden bizonnyal 1589-ben kezdődő lengyelországi tartózkodására kell értenünk ezt. A második idézet Rimay állítása szerint egy az öccsének Krakkóból küldött leveléből való, amely-

³⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 2001, 255–284.

³⁸ Így tett például KLANICZAY Tibor is az akadémiai irodalomtörténet Balassi-fejezetében: *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 450.

³⁹ *Epicédium, Apológia*, 9.

⁴⁰ *Uo.*, 9–10.

⁴¹ *Uo.*, 9.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

ben a következőket írja Balassi: „Ne véljen, uram, senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatóknak velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfagyasban nem foglalnám elmémet. De ha nem szolgáltatóknak velem, meggyek? [...] Azért, uram, így lévén az dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e itt kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével urakkal s hercegekkel való nyájasságban az időmöt elmúlatnom, mint otthon csak az sanyarságban és morgolódásban?...”⁴² Bezzeg ha valamelyik végvárat rábíznák, ő azonnal elhagyná Krakkót, és örömmel venné fel újra vitézi kötelességeit. E két levél *szinte* megkérdőjelezhetetlenül pozitív fénybe állítja Balassit, és jól láthatóan azt a célt szolgálja, hogy igazolja Rimay fenti állítását.

De Alkibiadész nevének felhozatala sehogy sem illik a képbe. Az athéni születésű hadvezér és államférfi ugyanis elsősorban „kaméleon természetével”⁴³ és politikai radikalizmusával írta be magát a történelembe. Radikális Spárta-ellenes politikájával főlrúgta Nikiasz nehezen megkötött békeszerződését, demagóg szólammokkal és a hadiszákmány ígéretével feltűzte az athéni szegényeket, hogy részt vegyenek Szicília ellen tervezett hadjáratában, s miután ez kudarcba fulladt, és őt piszkos ügyei miatt többszörös szentségtörés vádjával halálra ítélték, elszökött abba a Spártába, mely ellen nem sokkal azelőtt még véres harcokat folytatott. „Spártában úgy szilárdította meg a helyzetét, hogy két árulást is elkövetett. Egyrészt fölfedte az ellenség előtt a szicíliai expedíciós sereg gyenge pontjait, másrészt javasolta, hogy a spártaiak foglalják el és erősítsék meg az Attika közepén fekvő Dekeleiót, ahonnan sakkban tarthatják Athént”⁴⁴ – írja Németh György. Azt, hogy személyes dicsőségén kívül semmire nem volt tekintettel, az is jól bizonyítja, hogy mikor Spártában leáldozóban volt a csillaga, ismét visszatért Athénba, ahol először az oligarchák segítségével megbuktatta a demokráciát, majd mikor összetűzésbe keveredett velük, leszámolt magukkal az oligarchákkal is. Alkibiadész tehát semmiképp sem nevezhető a „jóság” mintaképének: „zseniális, ámde tökéletesen gátlástalan hadvezér”⁴⁵ volt.

Rimay ezen a ponton, úgy tűnhet, határozottan megsérti a *de mortuis nihil nisi bene* az apológia műfajában egyébként kötelező szabályát, de a hangsúly a feltételes módon van: ez a jelentés *sosem válhat egyértelművé*, másképp fogalmazva: sosem kerülhet abszolút uralkodó pozícióba, hiszen a másik jelentésréteg sem törlődött el. Alkibiadész figurája alkalmas Balassi élete két aspektusának metaforikus jelölésére is: egyrészt a hősi, vitéz katonai élet jelölésére, hiszen Balassi, akárcsak Alkibiadész, híres volt kiemelkedő vitézi tudományáról. Másrészt viszont Alkibiadész, a csak saját sorsát kereső, botrányos életű férfi alakja is rávetül Balassira, aki életében szintén nem volt mentes

⁴² Uo., 10.

⁴³ NÉMETH György, *Szókratész pereit*, Rubicon, 1995/6–7. A tanulmány elérhetősége a világhálón: <http://www.lumontree.hu/egyebkep/linkkep/history/szemelyek/szokrates.htm> (2007.11.19).

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. – Természetesen a dologban nem a modern klasszikaifilológia véleménye a perdöntő, hanem az, hogy a Rimay számára hozzáférhető, általa bizonyosan tanulmányozott klasszikus antik szövegek – így például Cornelius Nepos életrajza – ugyanezt az értékelést tartalmazták. (A szerk.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 2023 évfolyam 11 szám

a kétes ügyektől, sőt. Ebből a szemszögből nézve a két idézett levelet, Balassi emigrációban töltött éveit is más fényben láthatjuk.

Ezen a helyen, úgy vélem, máris jól látható, mi Rimay költői módszerének lényege: dicséret és gáncsolás egyaránt jelen van a szövegben, ugyanazon trópusokban, ugyanazon szerkezetekben. Az *ambiguitas* retorikájának pontosan az a lényege, hogy a megsokszorozódott jelentés nem rendeződik hierarchikus rendbe. Másként fogalmazva: *az ambiguitas egyszerre tartja fenn mindkét jelentés érvényességét.*

b) Hercules

Az alkibiadészihez hasonló szerkezetű szöveghelyre az *Ajánlás*ban is találunk egy nagyon hasonló példát – nem kevésbé problémás kontextusban. A név ezúttal Herkulesé, a mondat pedig, melyben elhangzik, a következő: „Kell valamennyi helyet szentelnünk haláluknak is, amely olyan tiszteletre méltó volt, amilyen még Herculesnek sem jutott...”⁴⁶ Az ezúttal hasonlításban megidézett ókori mitológiai név itt látszólag ismét a Balassiak (de különösen Bálint) vitézi mivoltát hivatott dicsőíteni, s e feladatának egyrészt eleget is tesz, de ismét ott van az a *de*. Nézzük, mit tudunk Herkules/Héraklész haláláról, mely Rimay kijelentése szerint igen dicsőséges volt. Ami nagyon is illik az apologetikus kontextusba, melyet *Ajánlás*ában is létrehoz, az Héraklész halálának közvetlen módja: a nagy hőst máglyán elszenvedett halála után isteni apja, Zeusz négylovas szekerével leszállván érte a magasból, magával vitte az Olümposzra, hogy halhatatlanná téve őt, egy lehessen az istenek közül.

Héraklész halálának azonban van egy sokkal kevésbé dicsőséges, ám egyáltalán nem elhanyagolható összetevője is: ez pedig halálának oka, és végső soron mikéntje is. Héraklész halálát, röviden összefoglalva, ugyanis *nőügyei* okozták. Jól ismert a történet Déianeiráról, Nesszosz kentaurról, no meg a véres ingról, és Héraklész máglyán elszenvedett haláláról: Héraklész, az életében sok nagy és dicső tettet véghez vivő hős, az istennel vetekedő bajnok végül nem csatában vagy küzdelemben nyert hősi halált, hanem saját hűtlenségének és felesége féltékenységének áldozata lett. Ismét ugyanaz a helyzet, mint az előbbi helyen Alkibiadész példájával: egyrészt Herkules hősi tettei által elnyert *apoteózis*a vetül rá Balassi arcára, másrészt viszont ezzel együtt Herkules viharos szerelmi viszonyai, hűtlenkedései és a szerelem miatt elszenvedett kínjai is rámontírozódnak arra a Balassira, aki nem utolsósorban híres (és botrányos) szerelmeivel írta be magát a történelembe. Rimay nagyon is jól kigondolt allegóriájában a Nesszosz-ing is többletértelmet nyer: a szerelem égető kínjaitól szenvedett Balassi is, s e kínokat Júlia adta neki, akárcsak Herkulesnek Déianeira a Nesszosz-inget.

Ha kételkednénk abban, hogy Rimay képes lett volna igazi *conchetto* megalkotására, úgy vélem, ez a példa tökéletes bizonyíték lehet ennek ellenkezőjére: mind Alkibiadész, mind Herkules alakja köré briliáns invencióval hibátlan *conckettó*t alkot.

⁴⁶ *Epicédium, Ajánlás, 12.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

c) Hősies bátorság, harag és paráznaság

Itt tartom célszerűnek rátérni azon szöveghelyekre, ahol Rimay Balassit, Balassi ére-nyességét veszi védelmébe a rágalmozókkal szemben. Erre a szövegek több pontján újra és újra visszatér, és érvelésében mindössze két hibáját ismeri el, a bujaságot és a haragot. A „hagyományos” értelmezések kiemelik azt, amire Rimay is helyezi a hangsúlyt: *te-mérdek* erénye mellett *csupán* ez a két bűn lelhető fel benne. És még ezeket is megma-gyarázza Rimay: ugyan igaz, hogy Bálint haragos ember volt, de „még a haragja is olyan volt, hogy önmaga is könnyen jóvátehetette, ha balul ütött ki, és békülékenysége – meg-erősítve őt szeretetének helyreállításával – valamennyi barátja és családja előtt egyaránt még sokkal inkább kedvessé tette”. Emellett pedig még bőkezű is volt, hiszen „ajándé-kok rendkívül bőséges osztogatásával békítette” szeretteit. A paráznaság bűnének ma-gyarázataként pedig a következőket írja Rimay: „ezt azonban, mint afféle csábító bűnt, Valerius tanúsága szerint akármelyik halandónak könnyebb hibáztatni, mint elkerülni, mert az erény is sokkal könnyebben változik bujasággá, mint a bujaság erénnyé”.⁴⁷

Rimay érvelése egyrésztől tökéletesen illeszkedik a kor felfogásába az emberi bűnök és erények viszonyáról, a *bűnös ember* fogalmáról: a 16. századi protestáns prédikáció-irodalomban az ember eredendően bűnősként jelenik meg, olyan esendő lényként, aki nem menekülhet a legkülönbélebb bűnök csábítása (az *ördögi kísértetek*) elől. Bornemi-sza Péter ebben a szellemben int az egymás fölött való ítélkezés ellen az *Egy mashoz valo Irgalmassaginkrol* szóló prédikációjában. Az alábbi szövegrészlet összevetése az *Ajánlás* előbb idézett helyével tanulságos lehet: „Mert mindanyian Isten előtt egy arant valo bűnösöc vagyunc, es mindanyian egy arant erdemlenenc mind íteletet, es mind karhoztatast. Azert midőn mast ítelünc, es karhoztatunc, azzal mindanyian mi magunkat itellyük, es mi magunkat karhoztattyuc. Es mi magunc Sententiat mondunc feiünkre. Mert bizony semmit nem mondhatunc mas ellen, ki mi bennünkis nem volna, es nints olly nagy bűnös, sem tolvay, lopo parazna, usoras, kevely, arulo, baios, balvanyozo, ki-nec gonossagara mijs készec nem volnanc, ha az Istenec Lelke nem erősítene ben-nünc”.⁴⁸

Rimay érvelése és Balassiról kialakított képe tehát jól tükrözi a kor gondolkodását, a szöveg laudatív jellege így akár biztosnak és biztonságosan igazoltnak is lenne tekinthe-tő. Ám ez az olvasat még sincs teljes biztonságban. Ezúttal a probléma feltárásához a szöveg (a teljes *Apológia* és *Ajánlás*) *retorikai felépítését* kell megvizsgálnunk, köze-lebbről is az erények és bűnök súlyozását. Quintilianus szónoklattanának a magasztaló és gáncsoló beszédről szóló fejezete alapján tudjuk, hogy a magasztaló beszédben egyed-uralkodónak kell lenniük a dicsőítő elemeknek, „néha még holmi védelem-félét is talá-lunk bennök”.⁴⁹ Mít tapasztal ezzel kapcsolatban a szöveg olvasója? A szövegben szám-

⁴⁷ *Uo.*, 15–16.

⁴⁸ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol (Det-rekő-Rárbok, 1584)*, kísérő tanulmány OLÁH Szabolcs, Bp., Balassi Kiadó, 2000 (BHA, 33), 427b–433a.

⁴⁹ *Institutio oratoria*, III, 7, 6. Magyar fordítása: M. Fabius QUINTILIANUS *Szónoklattana tizenkét könyvben*, ford. PRÁCSEK Albert, Bp., Franklin-Társulat, I–II, 1913–1921 (Görög és Latin Remekírók), I, 263.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

talán helyen és megannyi formában elhangzik, hogy Bálint mennyi erénnyel bírt, s ezen erények (az olyan „kisebbek” mellett, mint a már említett békülékenység és bőkezűség) egyetlen fogalomban sűrűsödnek össze: *a hősiességben*. Az *Ajánlásban* így fogalmaz Rimay: „Példát mutattak másoknak, s ragyogó katonai képzettségükkel és *hősiességük bátorságuk erényével* messze megelőzték az összes rangosabb embert, még a magukhoz hasonló származásúakat is”.⁵⁰ A szövegrész folytatásából⁵¹ világossá válik, hogy Rimay itt a *propugnaculum Christianitatis* fogalmát hozza játékba, s a Balassi fivéreket az *Athleta Christi* toposzának megtestesítőivé avatja. E két toposz kiemelt fontosságának bizonyítására a kor gondolkodásában most nem térek ki, ismert tanulmányok foglalkoztak már a témával.⁵² Ezek ismeretében láthatjuk: egyáltalán nem véletlen hát, hogy a szakirodalom erre az egymagában kiemelt erényre alapozza a szöveg *egyoldalúan laudatív* jellegének hangsúlyozását.

Ám Rimay, mint láttuk, bűnöket is felsorol Balassi sajátjaiként: a haragot és a paráznaságot. Ha tisztáztuk a vitézi erényeknek a korban meglévő jelentőségét, a tisztánlátáshoz elengedhetetlenül szükséges, hogy ezen bűnök súlyát is megvizsgáljuk. Ekkor derülhet fény ugyanis arra, hogy e vétkek, melyeket Rimay elismer Balassi hibáiként, a legsúlyosabb bűnök közé tartoznak, melyeket keresztény ember magáénak tudhatott.

A haragot a Bibliára alapozva minden felekezet elítélte. „Azért, szeretett atyámfiaim, legyen minden ember gyors a hallásra, késedelmes a szólásra, késedelmes a haragra. Mert ember haragja Isten igazságát nem munkálja”⁵³ – olvassuk Jakab apostol levelében. A Példabeszédek könyvében pedig ez áll: „A feldühödött férfi vizsályt szít, aki viszont lassú a haragra, lecsendesíti a perpatvart.”⁵⁴ Nem sokkal odébb pedig erre figyelmeztet a bölcs Salamon: „Ne tarts barátságot olyannal, aki haragos természetű, és a dühösködővel ne jársz. Nehogy eltanuld az ösvényeit, és csapdát állíts lelkednek”.⁵⁵

A haragot tehát egyértelműen elítéli a Biblia, és így tett a korban nem csak a protestáns, de valamennyi keresztény felekezet is.

„Úgy látszik, nagyobb mértékben uralkodott rajta – kiváltképpen akkor, amikor szerencsés helyzetben volt – a paráznaság” – írja Rimay. A hetedik parancsolat a reformáció korában különösen fontossá vált, erre Bornemisza Péter művei, különösen az *Ördögi kísértetek* talán a legjobb bizonyíték. Ács Pál, Dévai Bíró Mátyást idézve így ír erről a

⁵⁰ *Epicédium, Ajánlás*, 11 (kiemelés tőlem).

⁵¹ „Hogy ne is említsem: Eger, egész Magyarország leghíresebb vitézli iskolája s Európánk legnagyobb védőbástyája, amelyet az igen bátor vitézek karja legalább annyira védelmezett, mint a természetes vagy mesterséges erődítmény, s amelyet a ragyogó győzelmeknek megannyi jelvénye és diadalmenete tett nagyon gyakran nevezetessé, virágkora idején éppen az ő részvételükkel, méltóságukkal és tekintélyükkel vívta ki magának a legfőbb dicsőséget, és e tekintetben mindenki vitathatatlanul tőlük mint forrásoktól vezeti le az igazi frissesség és ékesség patakjait.”

⁵² BITSKEY István, *Virtus és religio*, Miskolc, 1999; IMRE Mihály, *A török–magyar küzdelmek a XVI–XVII. századi nyugat-európai retorikai irodalomban = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000; IMRE Mihály, *A Balassi-kanon első változata*, StudLitt, 2003.

⁵³ Jak 1, 19–20.

⁵⁴ Péld 15, 18.

⁵⁵ Péld 22, 24–25.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

jelenségről: „Két paráznaság vagyon, lelki és testi, a lelki paráznaság a hitetlenség, a testi mással egyesülni.« Ez az egyszerű, ám velős megfogalmazás teljes összhangban állt az európai protestantizmus szándékaival. Olyan pecsét volt ez az új hit hívei kezében, mellyel mintegy ellenfeleik bőrébe pecsételték a »lelki paráznaság«, az »Istennel való házasságtörés«, vagyis a hitetlenség és a bálványimádás bélyegét. [...] A paráznaság bélyegének tehát *történetfilozófiai súlya* volt: akire rásütötték, az *Sátán táborába tartozott. A paráznaság maga volt a nagybetűs Bűn*, mely romlásba, kárhozatba juttathat országot, nemzetet, sőt a teljes emberi nemet.”⁵⁶

Ezen a ponton a legidősebb ismét Quintilianust idéznem, hiszen így kaphatunk rá-látást arra, Rimay milyen briliáns módon alkalmazza ismét az ambiguitas retorikáját: „Azonban Aristoteles szerint különbséget kell tenni, hogy hol mit dicsérnek vagy gán-csolnak. Sok függ ugyanis e tekintetben a hallgatóság erkölcsi felfogásától, mi a közvé-lemény, mely szerint abban, kit dicsérni akarunk, főképpen meglegyenek azok a tulaj-donságok, melyek iránt az elismeréssel van, vagy abban, kit gáncsolni akarunk, olyan tulajdonságok, melyeket rosszall”.⁵⁷ Rimay eleget is tesz az arisztotelészi szabályoknak, olyannyira, hogy Balassiban felmutatja mind azokat a tulajdonságokat, melyeket a kor-ban leginkább becsültek (vitézi erények), mind azokat, melyeket a kor embere a leg-mélységesebben elítélt. Így válik ismét eldönthetetlenné, Rimay magasztalja vagy gán-csolja-e Bálintot – hiszen *egyszerre teszi mindkettőt*.⁵⁸

És ezt a kettősséget tükrözi Rimay nem sokkal lentebb olvasható mondata is: „Össze-gezve: el kell ismernünk, hogy hibáinak holdja, szarvát felemelve, sohasem világított annyira, hogy azt erényeinek napfénye, amint felkelt, a legnagyobb mértékben el ne homályosította volna”.⁵⁹ E mondat referenciális olvasatát valahogy így adhatnánk meg: „Bálint erényei mindig felülmúlták hibáit”. Ám Rimay megfogalmazása nem véletlen (nem *önkényes cifraság*)! Hiszen ha figyelmünket a jelölről a jelölőre fordítva, túllépünk a referenciális olvasáson, felfigyelhetünk arra is, hogy itt a Nap és a Hold járásának metaforájával a bűnök és az erények ciklikus és állandó váltakozását lebbenti fel Rimay! Tehát Bálint bűneit csak időlegesen homályosították el erényei, azok, akárcsak a Hold minden áldott éjjel, újból és újból visszatértek.

⁵⁶ Ács Pál, „Ne paráználkodjál!” *A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában* = Á. P., *Az idő ósá-ga, i. m.*, 190 (kiemelések tőlem).

⁵⁷ *Institutio oratoria*, III, 7, 23. Magyar fordítása: QUINTILIANUS *Szónoklattana, i. m.*, I, 267.

⁵⁸ Itt meg kell említenem, hogy e szöveghelyről Kőszeghy Péter is adott már egy érdekes interpretációt. Elemzésében arra tesz (meggyőző) kísérletet, hogy Rimay és Balassi, illetve Boccaccio és Dante kapcsolata között párhuzamot vonva rámutasson: a harag és a bujaság talán „a nagy férfiak méltó vétkei, a költők, e sajátos teológusok jellemzésének egy mitologikus tradíció kialakította toposzai”. Ám fejtegetéseit így zárja: „Toposzok, véletlen egybeesések? Meglehet.” Kőszeghy *nem tud dönteni* egyik állítás igazsága mellett sem. KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 1994, 699–700.

⁵⁹ *Epicédium, Ajánlás*, 16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

d) „Kétségtelen tisztesség”

Érények és bűnök feszültségbe kerülése után nézzünk most egy olyan helyet, ahol két-féle erény szembenállása okozza a szöveg többértelműségét: „Kell valamennyi helyet szentelnünk haláluknak is, amely olyan tiszteletre méltó volt, amilyen még Herculesnek sem jutott, nehogy azt gondolják rólunk, hogy fájdalmunk hevedségének túlságosan engedve csupán szakadatlan sírással adtunk számot annak dicső voltáról. *Kétségtelen ugyanis, hogy igen dicsőséges haláluk folytán olyan tisztességhez jutott a haza, amely felér azzal a tartós és ebben az államra nézve igen súlyos időszakban nagyon is kívánatos haszonnal, amelyet életük érdemével nyert volna, ha illő módon megadta volna kegyességével a sors nekik mindazt, amivel erényüknek méltán tartozott.*”⁶⁰

A dőlt betűvel kiemelt mondatban két érték kategória kerül feszültségbe egymással: az egyik oldalon a hősi halállal a Balassi Bálint nevéhez *valóban* hozzátapadó (abban az értelemben, hogy a hősi halál értéként nem szorul bizonyításra) érték áll. A másikon az az érték, melyet *Rimay vetít Balassi életére* a hősi halállal valóban kivívott értékre alapozva. Rimay láthatóan a hasonlóságokból vett érv (*locus ex similibus*) retorikai toposzára támaszkodik, ennek sémája a következő: ha a sors kegyelme megadta a Balassi fivérének a hősi halál virtusát, akkor „kegyességével a sors” ugyanígy miért ne adta volna meg életükben is az ahhoz hasonlókat, mint amit halálukban nyertek el? Hiszen ezzel a sors „erényüknek méltán tartozott”. A „kétségtelenül” („non dubium”) kifejezés egy állítás *logikailag kötelező igazságértékére* vonatkozik. Itt azonban egy hasonlóságokból vett bizonyítással, tehát csupán egy *topikus érvel* van dolgunk, amely viszont nem kötelező, így a „kétségtelenül” szó pusztán retorikailag teljesíti azt, amit elvárhatóan logikailag kellene. Ez a mondat tehát retorikusan működik, mert míg logikailag kötelező módon *látszik* érvelni, addig ezt *valójában* csak topikusan teszi. A szövelezést sem érdemes figyelmen kívül hagyni: a „non dubium”/„kétségtelenül” szó használatával Rimay (a szó morfológiájából adódóan) éppenséggel *felébreszti ezeket a kétségeket*: így e szó használata itt *figuratív*vá válik. A szó szerint vett és a figuratív értelem egyidejű érvényessége feloldhatatlan feszültséghez vezet el az olvasást: így lesz ez a szöveghely is de Man-i értelemben *olvashatatlan*.⁶¹

⁶⁰ *Uo.*, 12 (kiemelés tőlem).

⁶¹ Paul de Man az (általában irodalminak nevezett) szövegek olvasása során olyan helyekre ütközik (és olyan helyeket keres), ahol a szöveg értékeinek rendszere sürgeti is, de meg is akadályozza azt, hogy az olvasó válasszon a számára egyidejűleg adódó, de eltérő továbblépési lehetőségek között. Ennek egyik legismertebb példája Archie Bunker és felesége szövegtársa a tekercspó befűzése kapcsán – vö. Paul DE MAN, *Szemiotológia és retorika = Olvasáselméletek*, I, szerk. DOBOS István, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2001, 373–385.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

e) A „retorika méze” és a török nyelv⁶²

Az eddigiekben többféle példát is láthattunk, milyen fogásokkal teremt Rimay többértelműséget az *Epicédium* kísérőszövegeiben: briliáns módon kitalált concettókkal, gondosan felépített retorikával, a jelölt helyett (és *mellett*) a jelölőre való fókuszálással. A következőkben olyan szöveghelyeket fogok vizsgálni, ahol Rimay egy újabb módszerrel gazdagítja fegyverét: a mondatokban *grammatikai többértelműségeket* teremt.

Az eddigiekben az *Ajánlásból* vett szöveghelyeket Pirnát Antal fordításában idéztem. Két okból gondolom ezt a módszert helyesnek: először is, mert Rimay latin szövegét az irodalomtörténet-írás Pirnát fordításában kanonizálta – a szakirodalomnak az *Epicédium*-mal kapcsolatos állításai szinte kivétel nélkül ezt vették alapul; másodsor pedig, mert az eddig bemutatott példákban a latin szövegben is ugyanaz történik, mint a magyar fordításban. A Herkules nevével alkotott concetto ugyanúgy megjelenik a latinban, mint Pirnát fordításában; a harag és a bujaság bűneit említő szövegrész retorikája az eredetiben is ugyanúgy működik (még a Nap és a Hold váltakozásának metaforáját tartalmazó rész is – tehát ahol a jelölő kerül előtérbe a jelölttel szemben), s a „Non enim dubium...” kezdetű mondat fordítása is pontosnak tekinthető. Van azonban az *Ajánlásban* egy olyan hely, ahol nem elegendő Pirnát fordítására támaszkodnunk – úgy, ahogyan ezt a szakirodalom eddig tette. Ez a szöveghely már csak azért is különleges fontosságú, mert ez a rész tartalmazza azt a félmondatot, melyet a szakirodalom egységesen úgy szokott idézni, mint olyan szövegrészletet, mely legszebb példája annak, hogy Rimay Balassi magyar nyelvű költészetének értékét, mestere e téren végzett úttörő szerepét magasztalja.⁶³ Az ominózus félmondat a következőképp hangzik Pirnát kanonizálódott fordításában: „a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével az ékesszólás csúcsáig emelte”. Annak érdekében, hogy láthatóvá váljon az a nagyon is komoly olvashatósági probléma, melyet Rimay szövege az olvasóra ró, célszerűnek tartom a latin eredetét és négy különböző fordítását itt egymás mellé állítani:

„Cum vero praeter Latini, Italici, Germanici, Polonici ac Bohemici sermonis peritiam nostrum quoque melle rhetorico undique imbutum ad eloquentiae fastigium usque perduxerit, admirabilisque in expoliendo eo apud sensatos omnes esse concupiverit, tanta Turcici sermonis facultate quoque praecelluit, ut summum penes se eius artificium et decus cuncti linguae illius capaces singulariter fuisse contenderint.”

„Miután pedig a latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelv ismeretén kívül a mienket is a retorika mézével mindenfelől átítatva az ékesszólásnak egészen a csúcsára vezette és arra vágycsozott, hogy csodálatra méltó legyen annak kicsiszolásában minden jó ízlésű ember szemében, a török nyelvnek képességével is annyira kiemelkedett, hogy mindazok, akik ezt a nyelvet értették, azon igyekeztek, hogy az ő művészetét és kiváló ékes-

⁶² E fejezethez Heltai János és Kecskeméti Gábor értékes észrevétellel járultak hozzá – ezúton is köszönöm nekik.

⁶³ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, i. m., 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

ségét magáénak tudják.” (Földváry Miklós, egyetemi tanársegéd, ELTE Ókortudományi Intézet, Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

„Míg ugyanis a latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelvben jártas volt, a mienket is retorikai mézzel itatta át és az ékesszólás csúcsára emelte és arra vágyott, hogy annak csiszolásában minden okos ember szemében csodálatot keltsen, s török nyelvtudásával annyira kitűnt, hogy minden ama nyelvben járatos ember állította, hogy nála különösen megvolt annak minden művészete és dísze.” (Eckhardt Sándor)

„Bár a felsorolt nyelvek ismeretén kívül tökéletes ékesszólással is bírt, a török nyelvben való jártassággal is annyira kitűnt, hogy úgy tartották, hogy annak teljes ismeretével és az ahhoz szükséges minden képességgel rendelkezett.” (Nagy Judit, latintanár, Batthyány Kázmér Gimnázium és Kollégium. Majd hozzátézi: „Én megengedő mellékmondatnak nevezném a kérdéses mondat két első mellékmondatát, utána jön a főmondat, majd egy következményes mellékmondat. Ha mindenképpen meg kellene állapítanom a mondat hangsúlyát, azt az utolsó mellékmondatra tenném, bár szerintem nincs egyértelműen hangsúlyos része a mondatnak.”)

„Igaz ugyan, hogy latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelvtudása mellett a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével az ékesszólás csúcsáig emelte, s ennek művelésével kívánt minden hozzáértő szemében csodálatra méltó lenni, de a török nyelvben is oly nagy ékesszólással tűnt ki, hogy mindazok, akik e nyelvhez értenek, tanúsították, hogy ebben páratlanul fényes művészi jártassággal rendelkezett.” (Pirnát Antal)

Ha megnézzük ezeket a fordításokat, egy biztos közös pontot találunk bennük: hogy mindegyik különböző. Jól látható, hogy éppen a mondat pontos értelme az, amit nem volt képes meghatározni egyik fordító sem. Közelebről: a mondat *főhangsúlya* eldöntetlen. Az általam megkérdezett, ELTE-n latint tanító oktató, Földváry Miklós fordításában ez a hangsúly a török nyelv tudásán van. Eckhardt Sándor (a Rimay kritikai kiadásban) nem tudta hova tenni a hangsúlyt, így az ő mondata „nyelvhelyességi” szempontból igen kusza lett. A szintén általam megkérdezett gimnáziumi latintanár véleménye az övével vág egybe: szerintem nincsen a mondatnak *egyértelműen* hangsúlyos része. E fordítások fényében érdemes végül megnézni Pirnát Antal kanonizálódott fordítását (aki egyébként kihagy a mondatból részeket): nála *grammatikailag* a török nyelv tudásán van a hangsúly. Fordításában Rimay mondatából egy *megszorító utótagú ellentétes mellérendelő mondat* lesz, melynek fő sajátossága, hogy „az első tagmondat érvényét a második tagmondat *korlátozza, megszorítja*”,⁶⁴ továbbá hogy „ez a viszonyok tekintetében rokonítható a nem mondatrészkifejtő megengedő alárendeléssel, hiszen az első tagmondat itt is felfogható megengedő jellegűnek”.⁶⁵ Ilyen módon pedig a szemantikai viszonyok miatt a második tagmondaton van a hangsúly – bár a megengedő tartalom miatt az első tagmondat tartalma sincsen kizárva. Miért lehet mégis, hogy a kánonban (Pirnát mondatának grammatikai felépítése dacára) a magyar nyelvű ékesszólásra helye-

⁶⁴ *Magyar grammatika*, szerk. KESZLER Borbála, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 537 (kiemelés tőlem).

⁶⁵ Uo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

zódott *egyértelműen* a hangsúly? Az eddig elmondottak fényében, úgy vélem, a válasz egyszerű: mert ez a jelentés illet a kanonikus értelmezésbe – a mondat pedig, radikális többértelműsége miatt, hordozhatja ezt a jelentést is. Jól látható, hogy a dicsérés retorikájában itt a fordító döntése alapján erősödnek csak fel az egyedi tulajdonságjegyek (Pirnát és Földváry fordításai), más fordításokban a túlzás retorikája és az addíció logikája inkább kiüresítő, mint egyedivé tevő (Eckhardt és Nagy Judit fordításai). Rimay hangját halljuk – de milyen arcot látunk?

Ám, ahogy mondani szokás: ezzel még nincs vége. A szakirodalom elfogadott interpretációjában a fent elemzett sorok (vagyis *Balassi költői nagyságának dicsőítése*) azt a célt szolgálják az *Ajánlásban*, hogy bizonyítsák Darholcz Kristóf számára: nemcsak megéri, de fontos is felkarolni Balassi Bálint költői hagyatékát, s annak jó példáját terjeszteni! *Ennek* érdekében Rimay azt kezdeményezi, hogy Darholcz álljon a magukat Pallas magyar ivadékainak nevező tudós, humanista társaság élére, mivel Rimay láthatóan ezt a csoportot szemeli ki célja megvalósítására.⁶⁶ Az előbb idézett sorok után következő szövegrészre utalva írta Ács Pál azt a megállapítását, mely szerint Rimay „önálló kezdeményezése tehát az, hogy a kis csoport vegye fel házi szentjei közé Balassit”.⁶⁷ Ám ha alaposabban szemügyre vesszük ezt a szövegrészt, s kísérletet teszünk nem kevésbé bonyolult grammatikájának vizsgálatára, az ambiguitas egy újabb zavarba ejtő megnyilvánulására figyelhetünk fel. A szövegrész így szól:

„*Mi* pedig az ő utánzásától és példájától ösztönözve bizony nem feledkezhetünk meg egészen ebben az írásműben az ékességről, édességről, továbbá a méltóságról, hogy éppen nyelvünket, amely egyébként önmagában véve túlságosan is durva, illőbb csinosítással feldíszítve és megtöltve a Helicon forrásaiból, legalábbis a képzetesebb emberek megítélése szerint műveltebbé *tegyük*, a régi írók példáját felhasználva. Ha Te azzal, hogy egyetértésedet nyilvánítod, a többieknek jó példát mutatsz (amit remélek), akkor nem törődve rosszakaróink támadásaival nem habozunk nyilvánosságra hozni összes többi szüleményünket, amelyeket e viszontagságos életben és kényszerű téltenségben mintegy sötét börtönben neveltünk fel. Ha pedig Téged mint vezérüket fognak követni azok is, akiket becsülünk, s akiknek szeretnénk, ha kedvesek lennének *magunk is, és műveink is* (ezeket a Pallastól származó nagyságos és nemes urakat értem ezen: Istvánffy Miklóst, Forgách Mihályt, Révay Pétert, Káthay Mihályt és Szokoli Miklóst stb. és a hozzájuk hasonlók további körét, akik magasabb műveltséggel rendelkeznek, s épp ezért az ő [Balassi Bálint] veleszületett dicsőségének örök emlékezetre méltó örökösei lesznek) könnyű lesz megvetnünk az egész oktanlan tömeget...”⁶⁸

Ebben a hosszú és bonyolult mondatzövéssé szövegrészletben, akárcsak egy *labirintusban*, könnyű eltévedni, és szem elől téveszteni, miről is van tulajdonképpen szó, ezért emeltem ki dőlt betűvel azokat a részeket, melyekre feltétlenül figyelniük kell, ám amelyekről Rimay ügyes szerkesztésével igyekszik elterelni a figyelmet: ezek az igei állítványok *személyragjai*, a *személyes névmások*, és a *birtokos személyragok!* Csak így

⁶⁶ Ács, „Az idő ósága”, i. m., 34–37.

⁶⁷ *Uo.*, 37.

⁶⁸ *Epicédium, Ajánlás*, 13–14 (PIRNÁT Antal fordítása, kiemelések tőlem).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 1 szám

láthatjuk meg, hogy Rimay valójában végig *saját magáról beszél* (többes szám első személyt használva): *ő* az, aki a régi írók példáját felhasználva ezen írásában műveltebbé tette nyelvünket; *saját* ki nem adott műveit szándékozik nyilvánosságra hozni, ha elnyeri Darholcz egyetértését, és „magának, és műveinek” pártfogójául szeretné megnyerni a Pallastól származó nagyságos és nemes urakat, nem pedig Balassi művei számára. De mielőtt arra a helytelen megállapításra jutnánk, hogy a szakirodalmi interpretáció alapvetően elhibázott lenne, hangsúlyoznunk kell, hogy ez korántsem így van: a szöveg, azáltal, hogy Rimay többes szám első személyt használ, továbbá amiatt, hogy Balassi Bálint explicit dicsőítése a szövegrészlet egy fontos pontján ismét előtérbe kerül, megengedi mindkét értelmezést.

Ez a szövegrészlet amellet, hogy az ambiguitas retorikájának megvalósításával beilleszkedik a korábban vizsgált szöveghelyek által teremtett paradigmába, az *Epicédium* kísérőszövegeinek egy újabb aspektusára is rámutat. Az eddig vizsgált szöveghelyekben idáig egytől egyig a *dicséret* és a *gáncsolás* egyidejű retorikája került feszültségbe egymással: ez történt a concettók esetében ugyanúgy, mint a retorikai és grammatikai konfúzióhoz vezető helyeken. Ezen a szöveghelyen azonban gáncsolásról jól láthatóan nem beszélhetünk: a többértelműséget itt az okozza, hogy nem lehet eldönteni, ki a szöveg *főszereplője*.

f) Emlékállítás a halottnak – mester és tanítványa?

Nem esett eddig szó az epicédium műfajáról, s ezen belül arról, hogy mely trópus határozza meg elsődlegesen az emlékállítás irodalmi műfaját: ez az alakzat a *proszópopoia*. A görög szó jelentése ’arcadás a távollevő halottnak’, és Quintilianus szónoklattana alapján egy történetre vezethető vissza: Szimónidész, az ókori görög költő hivatalos volt egy ünnepségre, melyen meg is jelent, ám amint kilépett a házból, annak falai a vendégekre omlottak, és testüket és arcukat a felismerhetetlenségig szétronscolta. A rokonok képtelenek voltak bármilyen ismertetőjegyet találni a halottakon, mely alapján meg tudták volna őket különböztetni, de mivel Szimónidész még arra is emlékezett, milyen sorrendben ültek az asztalnál, a holtakat ki tudta szolgálatni családjaiknak.⁶⁹ Szimónidész így adta vissza a halottak *arcát*.

Mint a halottnak emléket állító gyászkölteményben, Rimay az *Epicédiumban* is Balassi arcának újraalkotásán munkálkodik – mint láttuk, nagymértékben ambivalens képet festve róla. Azonban ahogyan a Balassinak tulajdonított értékminőségek, úgy az sem mindig egyértelmű, kinek az arca épül meg a szövegekben, pontosabban fogalmazva: *hány arc* alkotódik meg bennük?

Vegyük első példaként az *Ajánlás* következő sorait: „De most már felhagyok azzal, hogy az irigyek e tömegében szárnyas szekereimmel még magasabbra emeljem őt.”⁷⁰

⁶⁹ Stefan GOLDMANN, *Statt Totenklagen Gedächtnis: Zur Erfindung der Mnemotechnik durch Simonides von Keos*, *Poetica*, 1989/1–2, 43–66; QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, XI, 2, 11–16; CICERO, *De oratore*, 2, 351–353.

⁷⁰ *Epicédium, Ajánlás*, 16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

E mondat Balassira nézve feltétlen pozitív tartalmához nem férhet kétség: magasztaló szavai által a reá emlékező felemelte őt a dicsőség és hírnév magasába, mely mostantól osztályrésze lesz. De mikor valaki *felemel* valakit, mi történik? Az a valaki, aki *már fent van, felsőbbrendű helyzetéből adódóan* emeli fel a másik valakit *alsóbbrendű helyzetéből*. És ehhez még hozzá jön a „szárnyas szekér”, melyet Rimay sajátjának mond. Ez a kép már ismerős lehet számunkra: ki járt (négylovas) szárnyas szekérral a görög mitológiában? Zeusz, az olümposzi istenek királya.

Egy ehhez retorikai felépítésében nagyon hasonló helyet találunk nem egészen fél oldallal később: „*Elég lesz tehát, ha őket elvezettem a dicsőség küszöbére* mindazok szemében, akik maguk is erényesek...”⁷¹ Itt is az előbbi kérdés egyik formája merül fel újra: ha valaki elvezet valakit valahová, milyen helyzetet feltételez ez? Természetesen azt, hogy az illető, aki *vezeti* a másikat, tudja, merre kell menni, feltehetőleg azért, mert *már járt ott*, s most a másikat is megadja a lehetőséget, hogy ő is eljusson arra a helyre, *ahová saját maga már korábban eljutott*.

Két dolgot kell itt hangsúlyoznunk, s mindkettő egyformán fontos tényező a szövegek interpretációjában: az egyik, hogy az ilyen és ehhez hasonló szöveghelyek által Rimay felborítja és átláthatatlanná (olvashatatlanná) teszi azt a „mester és tanítványa” hierarchikus viszonyt, melyet nem csak a szakirodalom hangsúlyozott sajátos irodalomtörténet-írói érdekektől vezérelve, de saját maga is megfogalmazott a szöveg több pontján. A másik, hogy a Balassinak való emlékéllítés folyamatában, azzal egyszerre Rimay saját magának is arcot formál.⁷² Milyen arc rajzolódik hát ki Rimay keze nyomán? Az erre a kérdésre adható választ tovább árnyalják, tovább élesítik a már idézettek mellett a következő mondatok: „Igenis szerettem őket életükben, szeretem és szeretni fogom haláluk után is, és *védelmeszöveg leszek azok hírnevének*, akik iránt érzett forró vonzalmam okozta fájdalomtól nem tudok szabadulni, s ha tudnék, sem akarnék” – olvassuk az *Ajánlásban*.⁷³ Az *Apológiában* pedig így ír Rimay: „*Én azért aki minden ez országban velem együtt élőknek az életekre és érdemekre vigyázok*, s ki szolgálni is akarok minden böcsületérdemlő embereknek jövőben való jó neveknek [...] ezeket az jó hírnek az örökségből kihagyjam-e, kik mind hazájoknak és nemzetségeknek sokat szolgáltattak, s mind énhozzám böcsületes, jó akarattal voltak? Ne éljek én, hanem [...]t avégre, hogy az jószágos cselekedeteknek az emle[...]”⁷⁴

Ez az idézett szövegrész ugyan csonka, azonban Rimay szándéka egyértelműen kiténik belőle: ő maga mint az emlékek őre kíván fellépni, az egyetemes emberi erények és értékek letéteményeseként, mint olyan személy, aki felelős a nemzet nagy személyiségei

⁷¹ *Uo.*, 17 (kiemelés tőlem).

⁷² Kőszeghy Péter már idézett tanulmányában az enyémmel egybevágó következtetésre jut Rimay Balassi-hagyatékhöz való viszonyáról: „A Balassi-kultusz főpapja ugyan kétségtelenül Rimay volt, ám nem teljesen önzetlenül; éppen buzgólkodása révén, őrá hullt a legtöbb a költőfejedelem fényéből. [...] Rimay az istenes énekek szaporodó kiadásai során a mester ikrévé vált; ez a posztumusz kötődés talán még az életbélnél is erősebb s Rimay szándékának bizonyos megfelelő volt.” KŐSZEGHY, *i. m.*, 702.

⁷³ *Epicédium, Ajánlás*, 11–12 (kiemelés tőlem).

⁷⁴ *Epicédium*, 9 (kiemelés tőlem).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

hagyományának megőrzéséért. Ő egyedül. Vállalt szerepét ugyanis Rimay követeli is magának: „Kérlek, hogy engem, aki emlékezem a távollévőre, még ha sokan készítenek is versengve nagyobb ajándékokat, tűznél izzóbb tiszta hűségem és szegényes tehetségemből fakadt rögtönzött verseim ajánljanak Neked. Így, ily nagy bíró ítélete előtt – tettei számára jogos jutalmul – legyen dicséretes a baráti tiszta lélek, hozzá képest homályosodjék el a sötétből előbányászott arany is.”⁷⁵

A görög nyelvben a prozopon 'arc' jelentésben használatos; innen magyarázható a szó használata a színészi álarcokkal kapcsolatban: a színész álarca egy bizonyos szerep megjelenítése közben (ez a jelentés megvan a persona latin szó esetében is).⁷⁶ E szó metonimikusan jelöli azt a szerepet, amit az álarc viselője játszik, és ez (ismét csak metonimikusan) továbbutal a színész által megjelenített alakra, jellemre. Így érthető, hogy az arc és a társadalmi szerep sokszoros metonimikus jelentésátvitel után hogyan kapcsolódik egymáshoz. A társadalmi szerep az egyediség egyik biztosítója, így kirekesztő retorika érvényesül benne, abban az értelemben, hogy az egyediség csak szelekcióval és bizonyos elemek kizárásával jöhet létre. Ebben a perspektívában értelmezhető Rimaynak az *Apológiában* és az *Ajánlásban* megjelenő, prozopopoián alapuló retorikája: saját szerepét, arcát is megformálja, s ezen arc biztosítóaként kizárja a mással való hasonlóság lehetőségét.

A prozopopoiia trópusának egy további sajátosságából adódik, hogy mindezt nem csak saját hangja által teszi Rimay. Nem hanyagolható el ugyanis az a kérdés, hogy mikor Rimay Balassi hangját idézetben kölcsönveszi, ez a hang (idézet voltából adódóan) nem Balassi sajátja: Rimay kölcsönzi neki, így a hang, melyet hallunk, belső megosztottságtól terhes: egyszerre halljuk a megidézett távollévőt és az idézőt. Így az *Apológia* és az *Ajánlás* azon helyei, ahol Rimay Balassit idézi, szintén e cél (Rimay, és vele együtt Balassi arca megformálásának is) szolgálatába állítódnak.

A prózai kísérőszövegek által teremtett ezen perspektívából, úgy gondolom, termékeny módon olvasható újra az egész versciklus elé helyezett Tolnai Balog János-féle *Elogium*, pontosabban annak magyar fordításai.

g) Tolnai Balog *Elogiuma* – Bálint és Minerva

Mint ismeretes, Rimay Tolnai Balog János latin nyelvű *Elogiumát* helyezte műve élére, s azt mind versben, mind prózában lefordította, utóbbit a Nádasdy Tamásnak ajánlott *Apológia* elején közli. Ez az *elogium* eredetileg a Bártfán, 1595-ben Guttgesel Dávid kiadásában megjelent antológiában került nyomtatásba. A bártfai epicédiumsorozat a fivérek közül Bálinttal szemben inkább Ferencet helyezi előtérbe, a versek döntő többsége az ő értékeit, elsősorban is vitézi hősiességét magasztalja. „Bálint ebben az egyetlen versben válik vele azonos súlyúvá, vagy talán még fölébe is emelkedik értékeinek oly

⁷⁵ *Epicédium, Ajánlás*, 18.

⁷⁶ Manfred FUHRMANN, *Persona – Ein römischer Rollenbegriff = Identität*, Hrsg. Odo MARQUARD, Karlheinz STIERLE, München, Fink, 1979 (Poetik und Hermeneutik, 8), 101; Wolfgang PANNENBERG, *Person und Subjekt = uo.*, 407–422.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

arányos gazdagságával”.⁷⁷ Rimay nem véletlenül választotta egész műve argumentumául ezt a verset, hiszen jól beleillett saját elképzelésébe, s belőle a versciklus mitológiai alapkoncepciója is levezethető.

Mi történik a versben? Az antik istenek, név szerint Mercurius, Mars, Pallas, Apolló és Venus allegorikus alakokként, „intellektuális, emocionális és vitális-etikai értékek” megszemélyesítőiként jelennek meg, s egymással versengenek Balassi Bálint lelkéért. Mindegyikük valamely általa képviselt tulajdonságáért követeli őt magának: Mercurius nyelvi képességét, Mars hősiességét, Venus pedig lobogó szerelmi vágyát keresi benne, míg Pallas bölcsességéért, Apolló költői tehetségéért kéri magának. A vers értékrendje, etikai látásmódja egyrésztől összhangban van azzal a képpel, melyet Rimay Balassiról festeni kíván, s amit az elogium után egyik értelmezési lehetőségként az *Ajánlás*ban is megrajzol: az alkotói, poétai képességek, az ékesszólás, a bölcsesség, s maga a költői talenterő összességében nagyobb súlyban vannak, mint a vitézi erények illetve a szerelmi vágy. Az összhangot egy hatodik isten teremti meg a versben, a Pallastól megkülönböztetett Minerva.

Minerva itt egyértelműen más szerepben jelenik meg, mint Pallas: ő az összes tudományok istennője, állítása szerint a többi isten által képviselt erények mindegyikét egyesíti magában, s ily módon ő az egyetlen, aki jogosan emelheti magához Bálintot. Minerva mintegy felülről érkezve leinti a többi egymással vitatkozó istent, s ellentmondást nem tűrő határozottsággal veszi magához Bálintot, mondván: ő különb mindegyiküknél, jobban és hűségesebben szereti Bálintot, s ezt maga a költő is viszonozza, és örömmel tart vele, inkább, mint másokkal. Ugyan egyértelmű, hogy Rimay verses fordítása nagyon szabadon bánik az eredeti latin epigramma szövegével, de nem lehet nem észrevennünk, hogy míg az eredeti tíz soros költeményben Minerva szavai mindössze két sort tesznek ki, addig a fordításban a hat, egyenként négy soros versszakból két teljes és egy fél versszak tolmácsolja az istennő szavait. Míg a latin epigrammában a hangsúly az istenek közötti verseny tényén van, melynek egyetlen költői célja, hogy Bálint erényeit magasztalja, addig ez a súlypont a magyar verzióban (amellett, hogy az eredeti szándék is látványosan felszínen marad) áttolódik Minerva követelése jogosságának bizonyítására. Szinte magáért kiált ezen észrevételek továbbgondolása: nem Rimay hangját halljuk-e Minerva álarcán átzengetni? Az idézetben megszólaló Minerva belső megosztottságtól terhes hangjában nem Rimayé-e a másik (Minerváéról leválaszthatatlan) hang? Azé a Rimayé, aki másokkal szemben magának követeli Balassi Bálintot, s aki a költő által is bizonygatja, hogy ő az, aki érdemes e feladatra? Nem lehet nem észrevennünk a párhuzamokat a vers egyes sorai és az *Apológiában* és az *Ajánlásban* megtalálható, részben már bemutatott gondolatok között: „Egyedül nállam az, ki mindnyájatoknál” – Rimay mint az egyetlen emberi értékek őrzője lép fel, akárcsak az *Apológia* már idézett soraiban: „Én azért aki minden ez országban velem együtt élőknek az életekre és érdemekre vigyázok...”; „Én kedvem, szerelmem Bálinttól el nem áll” – ő az, aki „tűznél izzóbb, tiszta hűséggel” és „baráti tiszta lélek”-kel szereti Balassit; „Örvendvén maga is

⁷⁷ IMRE, *i. m.*, 54.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

az velem lakásnak” – és ő az, akit a mester a legjobban szeretett, s ítéletét mindenkiénél előbbre tartotta.

Mit mondhatunk hát mindennek fényében Rimay proszópopoiián alapuló eljárásáról az *Apológiában*, az *Ajánlásban*, valamint a Tolnai Balog-féle *Elogium* magyar fordításában? Egyrészt azt, hogy a szakirodalmi interpretáció is teljességgel helytálló: Rimay valóban Balassi arcának megalkotásán munkálkodik. Ám ez csak a teljes kép egyik része, hiszen nem Balassié az egyetlen arc, mely megépül a szövegben: a műemlékállítás folyamatában nem csak a távollevő kap arcot, de a reá emlékező is. Ezzel együtt felvetődik a kérdés, hogy e két arc, e két műemlék milyen viszonyban van egymással. A szakirodalom a „kegyelet és szeretet” narratívájában arra helyezte a hangsúlyt, hogy az emlékéllítő Rimay *alázattal* közelít a halott mester emlékéhez, s így az emlékéllítés által mindenki fölé (így saját maga fölé is) emeli őt. Ezzel szemben, mint rámutattam, a szövegek (mind a két prózai, mind a bemutatott verses szöveg) retorikai, tropológiai megalakotottsága megkérdőjelezi és radikálisan többértelművé teszi ezt az egyértelműnek vélt viszonyt azáltal, hogy Rimay saját arcához olyan képzeteket társít, melyek nem illenek bele „mester és tanítványa” klasszikusan értelmezett hierarchiájába. Ilyen módon eldöntetlenné válik, melyik szerep – a halott Balassié vagy az emlékéllítő Rimayé – áll domináns pozícióban a másikhoz képest. Az ambiguitas retorikája e szempontból is olvashatatlaná teszi a szöveget.

9. Összefoglalás

Dolgozatom elején három célt tűztem ki magam elé. Az első az volt, hogy feltárjam a Rimay-recepció líraelméleti alapjait, melyek által létrejöhetett az *Epicédium* kísérőszövegeinek a kánonban meghonosodott olvasata. A második, hogy ezzel részben szembehelezkedve felvázoljam azt az antropológiai megalapozottságú elméleti modellt, melynek a szöveg interpretációjában történő alkalmazása továbbvezethet egy termékenyebb s a kor kultúraparadigmájának megfelelőbb értelmezés megalkotása felé. Harmadszor pedig, hogy mindezt igazoljam a szövegek problémás helyeinek feltárásával. Mindezeket összefoglalva valójában egyetlen központi cél vezérelt: hogy rámutassak egy olyan kultúramodell, s ezzel együtt líratörténeti-líraelméleti paradigma meglétére a 16. század magyar irodalmában (s ezen belül elsősorban a *manierizmus* sokat vitatott címkéjével ellátott korszakban), melynek meglétéről az eddigi magyar szakirodalom nem vett tudomást. Lachmann szinkretizmusnak nevezi ezt a modellt, míg Bahtyin hibridizálásnak, Lotman pedig a kreolizálás szót használja.⁷⁸ Bármilyen szóval is illessük azt a jelenséget, mely az ambiguitas retorikáját középpontba állítva „létrehozza a heterogént, mint önálló minőséget”, a lényeg ugyanaz: a 16. század világirodalma nem értelmezhető e modell figyelembevétel nélkül. Az *Epicédium* kísérőszövegeinek vizsgálatával arra tettem kísérletet rámutatni, hogy ez a magyar irodalomra is ugyanúgy igaz. Csak remélhetem, hogy próbálkozásom elérte célját.

⁷⁸ LACHMANN, *i. m.*, 269.

DEBRECZENI ATTILA

„SZELÍD TUDOMÁNYOK”
(Az Uránia programja)*

I. Az Uránia programírásai

1. A *Bé-vezetés*

a) pozíció és gondolatmenet

Az Uránia többször kezdődik el. A *Bé-vezetést*, mely a folyóirat élén mint program-szöveg áll, további paratextusok veszik körül, közvetlenül előtte a Belezsnaynéhoz szóló, tipográfiaiag is elkülönülő ajánlás található, utána *Az Elő-fizetők' Nevei* (mintegy száz név), majd az első lapszám tartalomjegyzéke. A tulajdonképpeni közlemények csak ezután kezdődnek *A' Vallás' Szeretetre-méltó-vólta* című írással,¹ amelynek részben ez a pozíció, részben pedig a szerző kiléte ugyancsak kiemelt szerepet biztosít (ez az egyetlen szerzői névvel ellátott írás az Urániában, s a szerző nem más, mint Schedius Lajos, az egyetem esztétikaprofesszora). A *Bé-vezetést* azonban folyóiraton kívüli szövegek is körülveszik, azon *Jelentések*, amelyek a korabeli hírlapokban tudatták a közönséggel az Uránia várható megjelenését (Magyar Hírmondó, 1794. február 28., március 4., 7., 25., május 23.).² Ezek számbavételétől már csak azért sem lehet eltekinteni, mert a *Bé-vezetés* egyértelműen hivatkozik rájuk, saját feladatát azokhoz viszonyítva jelölve ki: „itt, bővebben, mint sem Köz-jelentésinkben lehetett, le-beszélljük *mind azt*, a' mi ezen Munkát illeti, és a' mellyek szerént kívánunk *meg-ítéltetni*.” Valójában azonban a *Bé-vezetés* nem elsősorban bővebb kifejtést ad, hanem inkább általánosabbat, az elvi szempontokat sokkal erőteljesebben középpontba állítva, mintsem az a hírlapi jelentésekben olvasható (az általános szempontokat mindössze a március 4-ei *Jelentés* néhány sora foglalja össze, mikor tételszerűen, s egyébként a *Bé-vezetéssel* egyezően felsorolja a folyóirat „*messzebb Tzél*”-jait). Ezt jeleníti meg a szóhasználat különbözősége is: a *Jelentések* mindig „Urániáról, Urániánkról, munkánkról” beszélnek, a *Bé-vezetés* egészen

* A jelen tanulmány az MTA TKI kutatóhelyi pályázat keretében készült.

¹ Az említett szövegeket SZILÁGYI Márton forráskiadásából idézzük: URANIA 1999. A Belezsnaynéhoz szóló ajánlás a 9–12., a *Bé-vezetés* a 13–17., *Az Elő-fizetők' Nevei* a 19–23., *A' Köttet' Foglalatya* a 24., *A' Vallás' Szeretetre-méltó-vólta* a 25–28. lapokon található. A továbbiakban, tekintettel a szoros szövegelemzésre, amelynek során mindig jelezük, a szöveg mely részénél tartunk, az e helyekről való idézeteket nem jegyzeteljük.

² A hírlapi közleményeket az eredeti forrásból idézzük, de itt jegyezzük meg, hogy ezeket nagyobb részben, némi kihagyásokkal ugyan, de kiadta Gálos Rezső (lásd GÁLOS 1954, 154–160).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

az utolsó logikai egységig következetesen „az illy Írások” formulát alkalmazza, vagyis általában a folyóiratokról beszél, odaértve, de külön meg nem nevezve az Urániát.

A *Bé-vezetés* mint önálló programszöveg kevés figyelmet kapott az eddigiekben,³ jobbra csak *A' nemzet' tsinosodása* szempontjából olvasva, illetve a *Jelentésekkel* együtt, a női olvasóközönség felé fordulást hangsúlyozva szóltak róla. Pedig jelentőségét a többi paratextus és programszöveg között egyértelműen kijelöli helyi értéke: ez a folyóirat *Bé-vezetése*, így az Uránia programját ez őrzi a legteljesebben, s a lapindítás pozíciójára nézve legautentikusabban. E szöveg felől nemcsak lehet olvasni a többi paratextust és programszöveget, de célszerű is efelől olvasni azokat. Ehhez azonban először is a *Bé-vezetés* magát kell magában elolvasnunk és értelmeznünk. Az első bekezdés, mint láttuk, meghatározza a szöveg helyét a megelőző hírlapi jelentésekhez viszonyítva, a második bekezdésben aztán elhangzik a tételmondat: „A' ki Hazánk' Litteraturájának valóságos Állapotját tudja, nem kételkedik az, hogy illy folytatott Írás, mind *hasznos*, mind pedig, hogy most van, éppen *alkalmatos* Ideje azt közre-bocsátani.” A *Bé-vezetés* témája tehát a folyóiratok általában vett hasznossága és hazánkban való időszerűsége, ezt a két fő összefüggést fejti ki a szöveg a továbbiakban. Pontosabban: az első fő téma, a folyóiratok általában vett hasznossága maga is két részből tevődik össze, amit a bevezető kérdés is jelez: „*Mik?* és mi *Végre valók* a' folytatott Írások?” Az első kérdésre azonban rövid pár sorban, lényegében ismeretközlő szinten következik a válasz (elsorolja, milyen lap típusok vannak a megjelenés ideje és a téma szerint), ezt követően igazából már csak a „mi végre való?” kérdés megválaszolása a tét.

A szöveg logikai egységei kérdésekkel határolódnak el egymástól. „Méltó, hogy Számot adjunk a' felől, ha *hasznos*-é, a' minn törekedünk, és mire valók az illy Írások?” – szól az első fő részt bevezető kérdés, majd a szöveg közepe táján következik a másik fő kérdés: „Hátra van az Egy, hogy meg-mutassuk, ha van-é az illy Írásoknak Helye és Ideje nálunk?” Az e kérdésre adott válasz után nem következik újabb, ez előzőek logikáját követő kérdés, a befejező rész mintegy áttűnésszerűen kezdődik el. Kezdetét legerőteljesebben az jelzi, hogy míg az eddigiekben mindig az „illy Írások”-ról volt szó, innentől fogva „ezen Munka”, „Munkánk” megnevezéssel immár közvetlenül a saját vállalkozásról esik szó, legfőképpen a megcélzott olvasóközönség (az „Asszonyi Nem”) kapcsán. A *Bé-vezetés* végül, az útra bocsátó sorok előtt, a folyóirat kiadásának pénzügyi nehézségeit hozza szóba, előbb a reménybeli előfizetőket és a saját, szerkesztői tehervállalást említve, majd az első szám megjelenését lehetővé tévő mecénási segítségért való hálát kifejezve. A szöveg logikai szerkezete áttetsző, de az értelmezés nem állhat meg ennek feltárásánál. A *Bé-vezetés* (mint az Urániát záró nagy tanulmány is) erősen metaforizált,⁴ kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk továbbá a szöveg(ek) következetesen alkalmazott frazémáinak is, mert ezek olyan összefüggésekre engednek rálátást, amelyek a kifejtés logikai szerkezetéből nem következnek egyenesen. A kérdések, amelyeken a

³ Önálló elemzéséről nem tudunk, Gálos Rezső is jobbra csak saját szavaival újrafogalmazva ismerteti néhány főbb tartalmi mozzanatát.

⁴ Vö. SZILÁGYI M. 1998, 407.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 11. szám

logikai szerkezet nyugszik, és a rájuk adott válaszok között ugyanis paradigmaticus széttartás⁵ figyelhető meg.

b) szelíd tudományok

Amikor a *Bé-vezetés* arra a kérdésre kezdi keresni a választ, hogy mi a hasznuk „az illy Irásoknak”, akkor rögtön pontosítja is kérdését: „Külömböznek ezeknek Következései a’ szerént, a’ mint a’ Nemzet, és az Olvasó-közönség az *Esméretekben elől-mentt*, vagy *hátra-maradtt*.” Mint a továbbiakból kiderül, a szöveg valójában csak abban érdekelt, hogy a „*hátra-maradtt*” állapotra nézve találjon érvényes válaszokat. Ezen nem is csodálkozhatunk, ha visszagondolunk a második bekezdés tételmondatára, amely egyértelművé tette, hogy a megközelítés szempontja „Hazánk’ Litteraturájának valóságos Állapotja”. Egyébként is, a folyóiratok a fejlett nemzeteknél szintén „ütegyenető” szerepet tölthettek be, s később, mikor „a’ Nemzet ki-kél az *Járó-sziji* alól, és *férjfiúi* Erőbe lép”, „akkor az illy Irások más Formát öltöznek magokra.” A folyóiratok hasznosságát tehát a nemzeti literatúra elmaradott fázisában kívánja értelmezni, valójában csak ez az egy kérdés áll a *Bé-vezetés* érdeklődésének homlokterében.

Feltűnő, hogy ezt az elmaradott állapotot milyen eltérő módokon metaforizálja a szöveg. Három, egymástól eléggé különböző karakterű metaforát alkalmaz, lényegében egymás mellé rendelten, jelölt viszonyítások nélkül. Először egy térbeli metafora következik, mikor ütegyenetésről, az „elől-mentt” állapotához vezető ösvényről beszél, s ehhez később is visszatér: „Nehéz a’ Tudományok’ Útja, Kezdeté darabos, és únalmas”. Közben azonban előbb a vakság–világosság,⁶ majd a gyermek–felnőtt⁷ ellentét szolgálja annak a tételnek a kibontását, mely szerint „Minden halkal, és léptsónként tenyész a’ Természetben; ez a’ nagy Alkotó el-kerül szorgossan minden Híjánosságot, minden *Rést*, minden Ugrást, a’ maga nagy Művében.” A mindenki számára közösen adott *út*, amelyen azonos cél felé lehet haladni, és a *felnövekedés* (legyen az gyermek vagy növény felnövekedése), amely az eleve adott lehetőségek kifejlését asszociálja – két gyökeresen eltérő képzetkört mozgósító metafora. Még akkor is így van ez, ha itt, ezen a ponton egyazon funkcióban szerepelnek: az elmaradottság állapotát hivatottak megérzékíteni. Pontosabban: arra hívják fel a figyelmet, hogy az elmaradott állapotban nem ugyanazon

⁵ Ennek lehetőségét *A’ nemzet’ tsinosodása* esetében S. Varga Pál veti fel (S. VARGA 2005, 316, 326); úgy gondoljuk azonban (s a továbbiakban ennek bizonyítására törekszünk), hogy a paradigmaticus széttartás nemcsak felvethető lehetőség, de a *Bé-vezetés* és az egész *Uránia* meghatározó jellegzetessége.

⁶ „Nem lehet a’ Vak egyszerre élesen Látó, a’ Tudatlan – bölts. Lassan, de annál bizonyosabban élesül az Értelem, fényesedik az Elme, lágyúl az Érzés, és tisztítatik az Ízlés... A’ Setétségből sebensen tett Lépés, a’ fényes és szürő Nap-fényre, Vaksággal büntette a’ Vakmerőt, vagy Gondolatlant.”

⁷ „Bizonyos Idejig Fátyol alatt munkál mindenben ez a’ nagy Mester; el-fedi terhes Méhében Gyümölsét, és midőn *el-tűrheti* a’ Levegő’ Terhét, akkor teszi-ki azt annak. Tejjel táplálja az Tsetsemőt, és gyenge emésztetű Éttekkel az kiseded Állatot. – Ártalmas a’ Tudomány olyannak, a’ ki véle élni nem tud, – az Értelem annak, a’ ki azt vezetni nem tudja. Tsendes, szelíd, okos, ’s vigyázó Készítésében a’ hasznos Gondolkozásnak, követik az illy Irások ezt a’ jól-tévő Anyát.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

tudásra van szükség, mint a fejlett állapotban. A befogadó ugyanis nem tárgy, hanem aktív résztvevője a folyamatnak, amit a tudományok terjesztésének nevezünk. Ha a terjesztendő tudás nem a befogadói állapothoz van mérve, akkor nem hasznosul, sőt, még kárt is okozhat (hiszen, mint a közbülső metafora jelzi, a vakból nem lehet egyszerre élesen látó, a hirtelen fény pedig vaktságot okozhat).

A kérdés mindebből következően úgy tehető fel, hogy milyen is az a tudás, amelyet ebben a helyzetben, az elmaradottság állapotában „az illy Írásoknak” terjeszteniük lehet, kell és célszerű. A válasz a tudományok fogalmának (a korabeli programírásokhoz képest) új definícióját rejti magában. „Setét, és komor a’ mély Tudományok’ Tartománya, és a’ – Böltsesség’ együgyű ’s kedves; fennyen hágó a’ Túdósság – az életbéli Okosság Kézzel-fogható.” A „Tudományok, Túdósság–Böltsesség, életbéli Okosság” kettősségében, mint arra S. Varga Pál rámutatott,⁸ a szophia és a phronészis antik hagyományát láthatjuk újraéledni. A phronétikus tudásként felfogott bölcsesség lehet az a „hasznavehető *Tudomány*”, amely szolgálhatja „az *Élet*, *Jó-erkölts*’, és a’ *Köz-társaság*’ Tzélyai”-t. Ennek a tudományfogalomnak azonban elidegeníthetetlen sajátossága a „kedveltető Szín”, az „édes Forma” is, ezek nélkül a „Böltsesség” nem lehet „együgyű ’s kedves”. Amikor tehát a *Bé-vezetés* a gondolatmenet legelején a „szelíd Tudományok” megnevezést alkalmazza, a jelző nem egyszerű díszítmény, hanem a fogalmi tartalmat lényegileg módosító attribútum. Azt a tudást nevezi meg, amelyet a folyóirat az elmaradottság állapotában terjeszteni hivatott, azt a tudást, ami befogadható, mert hasznos és kellemes.

Úgy látszik, az *utile et dulce szemléletének* jegyében felfogott tudományfogalom tűnik itt fel, s nyilván nem is lehet ennek (a korban *virulens*) hagyományától eltekinteni.⁹ Minthogy azonban a tudomány itt „fronézis értelmében vett tudás”,¹⁰ az *utile et dulce szemléletmódja* is transzformáción megy keresztül ennek megfelelően. A 18. század első felében ez a szemlélet a költészet helyének kijelölését végezte el a komolyabb tudományok viszonylatában, egyfajta előkészítő szerepet tulajdonítva annak.¹¹ A *Bé-vezetésben* viszont nem a poézis, hanem a tudományok hasznosságáról és kellemességéről van szó, a szelíd tudományok elkülönítése, mint láttuk, nem valamiféle szépirodalmi jelleg körvonalazását szolgálja. Ezen túl figyelemre méltó a hasznosság és kellemesség jelentésének az a pontosítása, amely a *Bé-vezetés* első fő részének mintegy a zárásaként¹² követ-

⁸ S. VARGA 2005, 316–321.

⁹ Vö. SZAJBÉLY 2001, 32–38.

¹⁰ S. VARGA 2005, 317.

¹¹ „Az *utile et dulce* nem idegen az európai felvilágosodás irodalomszemléletétől sem. Különösen erőteljesen jelentkezett annak korai szakaszában, a 18. század első évtizedeiben, amikor a költészetnek újra ki kellett jelölni a helyét a világ megváltozott értékrendjében.” „A szépirodalom szerepét és célját a tudásanyag közvetítésében látó felfogás azért terjedhetett el olyan széles körökben a felvilágosodás századában, mivel megoldani látszott azt a kor gondolkodóit súlyos dilemmák elé állító problémát, hogy az elvont tudásanyagot miként lehet elérhetővé tenni a kevésbé felkészült tömegek számára.” (SZAJBÉLY 2001, 33, 36.)

¹² Az itt idézendő két bekezdést követően még hat bekezdés következik a következő részt bevezető fő kérdésig, vagyis hogy „van-é az illy Írásoknak Helye és Ideje nálunk?” E rész a folyóiratok ellen szakosan felhozott két vádra reflektál, mintegy megelőző jelleggel. E két vád: méltatlan viták terepe lehet és terjesztheti az erkölcsstelenséget. A válasz: általában nem kell kárhoztatni a jót, még ha egyesek visszaélnék is azzal. Majd

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

kezik, az ismétlődő retorikai szerkezet által is hangsúlyozottan: „Minden Igasság jó – de azt a’ Hely, és Idő teszi *munkássá*” – „Minden Igasság jó – de azt a’ Szín, és az Ábrázat teszi *kellemetessé*”. Az általános igazságok létezése itt nem kérdőjeleződik meg,¹³ viszont a hely és idő, valamint a szín és ábrázat fogalmai által hasznossá és kellemessé válhat. Hely és idő szerint hasznossá akkor, ha a folyóiratokat író hazafi „Szívének egész Tellyességéből Feleihez *szóll* – szóll, és reá-figyelmez a’ Haza”, szín és ábrázat szerint kellemessé akkor, ha az „illy Írások az Időnek és *Századnak Kedvét* kísírik, az Igasságokat, a’ mint minden Idő-pont szereti, úgy adják-elé, és így teszik a’ Jót – *Köz-jóvá*, mert azt meg-szerettetik”.

Mindkét meghatározás középpontjában a befogadás aktusa áll. A folyóiratok által közvetített bármely igazság csak akkor lesz hasznos, ha az képes elérni és megérinteni az olvasókat, mégpedig nagyon is határozott arculatot öltő olvasóit: a haza fiait, itt és most.¹⁴ A kellemesség sem másban áll, mint a helynek és időnek való megfelelésben, enélkül nem képzelhető el a befogadó hatásos megszólítása, mert tetszés nélkül nem várható el a nyitott befogadói pozíció kialakulása.¹⁵ Márpedig valójában ez a cél, s nem az általános igazságok pusztá kinyilatkoztatása. Nem csak a „Jó”, hanem a „Köz-jó”, ahogy azt a szelíd tudományok meghatározásaként kicsit fentebb olvashattuk.¹⁶ A phronétikus tudásként felfogott életbölcesség tehát a közösség életében betöltött szerepe, hatása szerint lehet hasznos és kellemes, a folyóiratok e „szelíd tudományok” terjesztésére hivatottak, mindíg az „itt és most” követelményei szerint, mert egyébként célt tévesztenek. Ez az elvi válasz a rész elején feltett, s rögtön pontosított kérdésre, vagyis hogy mi a célja és a haszna az „illy Írásoknak” egy elmaradott állapotban lévő literatúrára nézve.

Ez a válasz azonban, noha válasz a feltett kérdésre, mégis eltávolodik attól. A kérdés az *elmaradott állapotra* vonatkozik, a válasz viszont *minden állapotra*. Azáltal irányítja a figyelmet az elmaradottság speciális helyzetére, hogy a speciális helyzetet magát teszi normává, vagyis nem a fejlettség–elmaradottság viszonyrendszerben értelmez, nem egy ideális állapothoz mér, hanem az ideális állapotot magát is ugyanolyan különösként kezeli, mint az elmaradottságot. Ha ugyanis az általános igazságok csak a „Hely és Idő” paraméterei között válhatnak hasznosakká és kellemesekké, akkor ez minden helyre és időre érvényes megállapítás, nem csak az elmaradottság esetében. *A válasz így egészen más koordináta-rendszerben mozog, mint a kérdés, amelyre válaszol, bár természetesen válaszol arra is*. Ugyanazt a kettősséget szemlélhetjük ebben, mint az elmaradottság jelzésére alkalmazott metaforikában. Az *út* egy közösnek tételezett cél felé vezet, s ezen az úton van, aki előrébb jár, van, aki hátrébb, míg a növény vagy gyermek *felnövekedése*

fogadalmat tesz, hogy ez a jelen esetben nem következik be. E rész a fő gondolatmenet szempontjából kitérőt jelent, s elsősorban egyfajta taktikai előrelátásból magyarázható.

¹³ „Minden Igasság örökké-való, maradó – de *Köntöse* változik”.

¹⁴ „Feleihez *szóll* – reá-figyelmez a’ Haza”.

¹⁵ „... az Igasságokat, a’ mint minden Idő-pont szereti, úgy adják-elé”.

¹⁶ „A’ sivatag *Tudósságot*, haszna-vehető *Tudományá* tenni, a’ képzellt és Szőr-szál-hasogató Eszeskedéseket, az *Élet*, *Jó-erköls*, és a’ *Köz-társaság*’ Tzéllyaihoz *alkalmaztatni*”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

mindig egyedi, a sajátos egyedi adottságok kifejlése. Ez a látens szemléleti kettősség a továbbiakban is meghatározza a *Bé-vezetést* (és az egész Urániát).

c) nemzeti karakter

A „mire valók az illy Írások?” kérdésre adott válasz („a’ Hely, és Idő teszi *munkássá*”) után mélyen logikus a *Bé-vezetés* második fő kérdése: „van-é az illy Írásoknak Helye és Ideje nálunk?” A kérdés persze költői, hiszen a második bekezdés már kijelentette, hogy „most van, éppen *alkalmatos* Ideje azt közre-bocsátani”, a hazai irodalom adott állapotában, amely a hátramaradottsággal jellemezhető. Minthogy azonban az első részben körvonalazott válasz, mint láttuk, kimozdult ebből a pozícióból, így a második részben is sajátos oszcilláció figyelhető meg a magyar elmaradottság speciális szempontja és a „Hely és Idő” általános normaként funkcionáló szempontja között. Az itt következő válasz első olvasásra akár strukturálatlan felsorolásnak is tűnhet, csupa jól ismert téma a kor közbeszédéből azon dolgokról, amelyek tárgyai lehetnek egy folyóiratnak, „itt és most”. Bizonyos ismétlődő retorikai elemek azonban mégis valamiféle rendezettséget visznek e felsorolásba.

A részt bevezető kérdés utáni első három bekezdés végén mindig kérdő formában fogalmazódik meg a folyóirat lehetséges szerepére vonatkozó felvetés, feltételeken, de nyilvánvalóan költői kérdésként,¹⁷ a következő három frazeológiai egységben¹⁸ ezzel szemben állító formában.¹⁹ Az első három bekezdésben a nyelv, a tudományok és az erkölcs fogalmai szerepelnek, a következő három egységben pedig a nemzeti karakter, az eredeti munkák és az ízlés fogalmai. Az első három olyan általános célkitűzésekhez kapcsolódó fogalom, amelyek felvállalása nehezen kérdőjelezhető meg, így az e bekezdésekben alkalmazott költői kérdések a vállalások magától értetődőségét nyilvánítják ki. A következő három pontosan ugyanígy olvasható a Magyar Hírmondó március 4-ei *Jelentésében* is, mint a messzebb cél meghatározása, az állító forma leginkább e feladatkijelölés tudatosságát látszik hangsúlyozni.²⁰

¹⁷ „Egy illy Írás nem *Mód-é* vallyon a’ Nyelv’ Tisztítására, és Terjesztésére?”
„Illy Írás nem tehet még-is *valamit* a’ szép és jó Tudományok’ Tökéletesítésében?”
„...erősíteni a’ Gyengét, vezetni az Indulót, alkalmas lehet talán Írásunk?”

¹⁸ Ezek a frazeológiai egységek nem esnek teljesen egybe a bekezdésekkel, mint az előzőek, mert az első frazeológiai egység maga is három bekezdésre van tagolva. Ezt a tagolást azonban leginkább annak tudhatjuk be, hogy a középben álló bekezdés egy idézet, s ennek kiemelésére szolgál a külön bekezdés, logikailag és szóhasználatában egyébként szervesen egybetartozik az előtte és utána állóval. (Az idézetről nem tudjuk, kitől való, bármely korabeli szónoki beszédből lehet, de az is elképzelhető, hogy csak idézőjelek által hangsúlyozott kijelentésről van szó.)

¹⁹ „...egy lesz Fő-Tzélunk közzül”; „Fel-tételünk az-is”; „ez-is, úgy véljük, nem ártalmas Igyekezet”.

²⁰ „Az olvasást, és ez által egészséges és józan esméretekter terjesztetni ... a’ tiszta ízlést közönségesebbé tenni ... eredeti, és a’ Haza’ szükségeihez szabott munkákat ki-eresztetni ... és e’ szerént a’ Nemzeti Karaktert tisztítani és vezetni is, de erősíteni is ... az a’ *messzebb* Tzél.” (1794, 18. szám, 5. szakasz, I. kötet, 319.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 4. szám

Az első bekezdésben a nyelv mint az alkotmány, az ország és a nemzet fennmaradásának legfőbb letéteményese szerepel („palládium, végvár, jegy”), magához rendelve a rendi natio két konstitutív elemét, a regnumot és az ősi alkotmányt. A nyelv által reprezentált közösség térbeli képzetekben jelenik meg („az a’ *Végvár*, a’ melly az Idegent, míg Idegen, el-tíltt Határinktól, vagy Haza-fivá által változtat”), miként pl. Batsányi és Kazinczy esetében is láthatjuk 1790 körüli írásaikban. Az „ország” képzelet tehát határvonalakkal definiálható, amelyekkel egybeesnek a magyar nyelv által kijelölt határvonalak is. Az idegenség e határvonalakon képződik meg, méghozzá meglehetősen intenzíven, erős érzelmi töltéssel. Az etnokulturális identitásnak a nyelv és ország fogalmi által végbement transzformációjára figyelhetünk fel e bekezdés megállapításaiban.²¹ Egy folyóirat tehát „itt és most” az így felfogott nyelv tisztításához és terjesztéséhez járulhat hozzá. A nyelv és a következő bekezdés kulcsfogalma, a tudományok között nem teremtődik kapcsolat ebben az érvelésben. A központi állítás „Hazánk’ Litteraturájának valószínűs Állapotjá”-ra vonatkozik: „a’ *Tudományok*, nálunk csak *Bölcstörökben fekszenek*”, ezért szükséges, hogy egy folyóirat a maga lehetőségei szerint felvállalja a tudományok terjesztésének feladatát is, s nem a nyelv fejlesztése vagy megőrzése céljából.

Ezt a gondolatot azonban mintha mentegetőzve fogalmazná meg, legalábbis erre lehet következtetni a bevezető mondatokból, amelyekben a hízelkedés lehetőségét hártja el magától, s megállapítja: „A’ ki igen közel véli lenni magát a’ *Tudományok*’ meredek Hegyein azok’ Tetejéhez, leg-meszszebb vagy az attól.” E gondolat jól láthatóan az elmaradottság jelzésére alkalmazott metaforák közül az elsőt, az út-metaforát rejti magában, ami jellegzetesen univerzalisztikus és perfekcionista konnotációjú. Egészen más összefüggésben érvényes, mint a nyelv az etnokulturális identitás transzformációjakor, ahogy azt az előző bekezdésben láttuk. Miként Kazinczy a *Hamlet*-ajánlásban vagy a Fáy-kommentárban egy pontosvesszővel egymás mellé illesztett két teljesen különböző, de egyaránt érvényes vonatkozási rendszert (a nyelv politikai és művelődési kontextusát, illetve az etnokulturális identitást és a civilizatorikus értékrendet),²² úgy itt a két egymást követő bekezdés teszi ezt meg a nyelv és a tudományok fogalmi kapcsán, mindkettő szolgálatára rendelve a folyóiratot.

A harmadik, igen rövid bekezdés az erkölcs fogalma köré szerveződik. Az első állítás, mely szerint az erkölcsi romlottság hazánkra még nem jellemző, a republikánus beszédmód egyik központi elemével, az erkölcsök megromlása miatti hanyatlás tételével²³ folytat rejtett vitát. Az ezt az állítást követő „de” ellentétes kötőszó logikailag azt a gondolatot vezetheti be, hogy ennek ellenére hasznos, ha egy folyóirat az erkölcsök terjesztésére vállalkozik. A bekezdés végkicsengése valóban ez, a „de” kötőszót követően azonban ezt az egyenes vonalú logikát némileg megzavaró közbeékelés található („de a’ *Virtusnak*-is van tulajdon *Kellemetessége*”). Ez az állítás nem lehet ellentéte az első állításnak, lévén hogy nincs közöttük semmilyen viszony, s az „is” szócska sem kapcsolható a bekezdés korábbi részéhez. Ha viszont odaértjük a „minthogy” kötőszót („de

²¹ Lásd erről részletesen tanulmányunkat: DEBRECZENI 2001a, 547–552.

²² Vö. DEBRECZENI 2001a, 528–530.

²³ Vö. TAKÁTS 1998, 669.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

[minthogy] a' *Virtusnak-is*"), akkor mindjárt értelemtelivé válik e rész. A virtust ezek szerint nem az erkölcsök romlása, hanem éppen eredendő kellemetessége miatt célszerű terjesztenie egy folyóiratnak. Az „is” szócska, akárcsak a „kellemetes” jelző, a „szelíd tudományok” fogalmával való analógiára utal („Minden Igasság jó – de azt a' Szín, és az Ábrázat teszi *kellemetessé*”): miként a tudományok, úgy az erkölcs esetében is megtörténik a különbségtétel, az erkölcs éppen kellemetessége okán nem életidegen, hanem elérhető és emberközelí.

A következő három bekezdés, mint említettük, egy frazeológiai egységet alkot, amelynek központi fogalma a nemzeti karakter. Ezek közül az első bekezdés a régi szertartások, vagyis szokások (mores) nemzetmegtartó szerepét hangsúlyozza, ugyanazon megfogalmazásban, mint tette a nyelv esetén (a nyelv „az a' *Jegy*, a melly meg-ójj, hogy a' többek között el ne olvadjunk” – a szokás „ád a' Nemzetnek *tulajdon* Formát, ez ád álló Erőt, ez ójja-meg a' Zavarodástól”). A következő bekezdés, az idézet (vagy álidézet) mind a nyelvet, mind a szokást a nemzeti karakter részeként említi, az alkotmány és az etnikum („magyar Vér”) mellett, így korábbi kizárólagos szerepük a nemzet fenntartásában itt részlegessé, s ezáltal viszonylagossá válik. Az egység harmadik bekezdésében az így felfogott nemzeti karakterhez kötődik a folyóirat egyik fő célja: „egy lesz Fő-Tzélunk közzül ezt a' *Nemzeti Karaktert fenn-tartani, erősíteni, és vezetni*”. Feltűnő a kurzívval eredetileg is kiemelt részben, hogy a nemzeti karakterhez három főnévi igenév társul, az elsőt a nyelv és a szokások kapcsán használta, a második és harmadik azonban az erkölcs kapcsán tűnt fel („erősíteni a' Gyengét, vezetni az Indulót, alkalmas lehet talán Írásunk?”). S minthogy az erkölcs (vagyis az erkölcsi romlottság) ott is a haza vonatkozásában jelent meg, így leginkább arra gondolhatunk, hogy nem pusztán az általános emberi erkölcsről van szó, hanem arról a nemzeti erkölcsről, amely maga is hagyományosan az etnokulturális identitás konstitutív eleme volt a nyelv, szokások, öltözet mellett.²⁴ A virtus így egyenlő erővel látszik kötődni a szelíd tudományok mellett a nemzeti karakter fogalmához is.

Nemigen tekinthetjük véletlen egyezésnek, hogy a nemzeti karakter megőrzésére vonatkozó mondat majdnem szó szerint így szerepelt már a március 4-ei jelentésben is („a' Nemzeti Karaktert tisztítani és vezetni is, de erősíteni is”). Ezt az állítást annál is inkább szükséges itt felidézni, mert a *Bé-vezetés* szövege explicite utal erre az idézett mellékmondat főmondatában („Ígértük, és meg-is álljuk, hogy egy lesz Fő-Tzélunk közzül ezt a' *Nemzeti Karaktert fenn-tartani, erősíteni, és vezetni*”). Mindez arra vall, hogy a nemzeti karakter egyfajta összegző fogalom, a „tudományok” kivételével magában foglalja a megelőzően tárgyalt összes fogalmat (nyelv, erkölcs, szokások), s mint ilyen kerülhet egy folyóirat célkitűzéseinek fókuszába „itt és most”. A „tudományok” különállása a rész elején feltett kérdés („van-é az illy Írásoknak Helye és Ideje nálunk?”) korábban elemzett látens kettősségét nyilvánítja meg. A „tudományok” ugyanis nemcsak a korábban felsorolt kontextuális különbségek által különbözik a többi itt feltűnő fogalomtól, de abban is, hogy egyedül ez tematizálja egyértelműen a magyar irodalomtörténet elmaradottságá-

²⁴ Lásd Szűcs 1974, 210, 252.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

nak helyzetét, nem véletlen, hogy éppen itt tűnik fel újra az *út* metafora. A nemzeti karakter (és a benne összegződő többi fogalom: nyelv, szokások, erkölcs) a „Hely és Idő” karakterisztikumainak általános megragadására alkalmaztatik, vagyis bármely nemzet karaktere jellemezhető ezen fogalmakkal, nemcsak az elmaradott, nemcsak a magyar. Az, hogy a nemzeti karakter védelme „nálunk”, „itt és most” egy folyóirat egyik legfőbb célja lesz, nem a tudományok elmaradottságából fakad, hanem aktuálpolitikai vonatkozásokból és az ennek nyomán is formálódó nemzeti identitás ideologikus igényeiből.

d) eredeti munkák és ízlés

A következő két bekezdés még annyira sem felel közvetlenül a „van-e az illy Írásoknak Helye és Ideje nálunk?” kérdésre, mint az előzőek (leszámítva a tudományok kapcsán írottakat), ugyanis ezekben nemhogy az elmaradottság, de még az aktuálpolitikai-ideologikus vonatkozás sem kerül szóba. Valójában itt a szelíd tudományok meghatározása kapcsán kifejtett két összegző tétel²⁵ további pontosítása következik, az elsőbből az eredeti munkák igénye következik, a második megvalósulása pedig az ízlés létéhez kötődik. Az „Eredeti Munkák vezetik a’ Népet a’ jó Formálásra” megállapításhoz járuló lábjegyzet egy Horatius-idézet²⁶ nyomatékosító erejével körvonalazza az eredetiség egyfajta értelmét, de a kifejtés valójában nem Horatius szellemét követi, ugyanis éppen nem egyéni úttörésről lesz szó a továbbiakban. A (befogadást közösségi élménnyé tevő, s ezáltal rendkívüli hatással bíró) színház példája alapján az hangsúlyozódik, hogy csakis a „Hazánkat ’s magunkat illető Dolgok” tartanak számot igazából érdeklődésünkre, mert „Úgy van alkotva az emberi Szív, hogy semmi néki nem tetszik, a’ melly valamennyire reá nem tartozik.” Ez az érvelés logikusan következik az említett alaptételből („Minden Igasság jó – de azt a’ Hely, és Idő teszi *munkássá*”), az eredeti munkának tehát ezt az elvet kell megvalósítania, ehhez pedig az szükséges az itteni érvelés szerint, hogy „*magunkból ’s körülünk* merítsünk”. Ez a megfogalmazás előfordult már a tudományok jelentéstartalmának pontosításakor is („Ezen Írások röviden, kedveltető Színbe’ esmértetnek Magunkat, Magunkkal, és a’ körülünk-való Tárgyokkal”²⁷), ami arra világít rá, hogy az eredeti munkák igénye szervesen összekapcsolódik a szelíd tudományok új fogalmával, s így együttesen biztosítják az „itt és most” való érvényességet, hasznosságot.

²⁵ „Minden Igasság jó – de azt a’ Hely, és Idő teszi *munkássá*” – „Minden Igasság jó – de azt a’ Szín, és az Ábrázat teszi *kellemetessé*”.

²⁶ „*Libera per vacuum posui vestigia princeps Non aliena meo pressi pede. Qui sibi fidit Dux, regit Examen – Horat.*” (Horatius, Epist. I, 19, 21–23.) „Elsőként szabadon törtem sose járt utat, én nem / léptem senki nyomán. Aki bízva magában, az élen / jár, az után rajzik ki a kas.” (Urbán Eszter fordítása; lásd URANIA 1999, 330.)

²⁷ Ez a megfogalmazás nagy hasonlóságot mutat az Orpheus programjának a *Bé-vezetés*ben harmadikként megnevezett fő tárgyával, amely azonban a szerkesztés során háttérbe szorult: „Harmadik tárgyam a’ MARGYAR TÖRTÉNETEK. E’ nevezet alatt nem magát a’ Historiát értem, hanem mind azt, valami a’ Nemzetnek történeteit, characterét, gazdagságát, Culturáját illeti, ’s magunkat magunkkal esmérteteth.” (ORPHEUS 2001, 9.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

A *Bé-vezetés* egy bekezdésnyi érveléséből és ennek a szöveg többi részével való kapcsolatából nem válik egyértelművé az eredeti munkák kívánalmának a nemzeti karakter fogalmához fűződő viszonya. Az kétségtelen, hogy a bekezdések egymásutánisága valamiféle logikai összefüggést sejtet, de maga a kifejtés, mint láttuk, inkább a szöveg korábbi részeivel, a szelíd tudományok fogalmával asszociálódik. A március 4-ei jelentésben azonban ez a látens összefüggés nemzeti karakter és eredeti munkák között explicit módon is megfogalmazódott: „eredeti, és a’ Haza’ szükségeihez szabott munkákat kieresztelni ... és e’ szerént a’ Nemzeti Karaktert tisztítani és vezetni is, de erősíteni is ... az a’ *messzebb* Tzél.” Az „e’ szerént”-ben testet öltő összefüggés persze nem egészen egyértelmű (lehet ’ebből következően’, de ’ilyen módon’ is a jelentése), az összefüggés megléte azonban nem kérdéses. Az eredeti munkák iránti kívánalomban így egyszerre jelenik meg a „Hely és Idő” követelményeinek megfelelő (tehát hathatós) szelíd tudományok művelésének az igénye és a nemzeti karakter őrzésének ideologikus célzata. E két fő inspiráció nem szervül igazán eggyé, kapcsolatukat inkább csak a következtetésben, az eredeti munkák kívánásában rejlő egyezés teremti meg. Az eredetiség elve külön-külön logikai rendben feleltethető meg egyiknek és a másikkal is, nem pedig a kettő egységében, mint nemzeti tudomány.

A következő bekezdés nyitó mondata („Az *Ízlés* a’ jó Erkölcök’ Szülő-anya”) az ízlés eddigiekben nem használt fogalmát állítja előtérbe, nem önmagában azonban, hanem az erkölcs fogalmához kapcsolva. Az erkölcs viszont az előző bekezdésekben is szerepelt, két fő vonatkozásban, egyrészt a nyelv és szokások mellett a nemzeti karakter részeként, másrészt a szelíd tudományok analógiáját követő általános emberi vonatkozásban („a’ *Virtusnak*-is van tulajdon *Kellemetessége*”). Az itteni második mondat („A’ komor Virtus el-veszti e’ nélkül leg-szebb Tulajdonságát a’ *Szépségét*”) ez utóbbi vonatkozási rendszerbe látszik tartozni, hiszen a két megállapítás rokonsága szembeszökő, a szépség és a kellemetesség egymásra montírozódik, s szövegszerűen is megjelenik a szelíd tudományok analógiája.²⁸ A virtus ugyanúgy „komor”-nak nevezetik itt az ízlés hiányában, mint korábban „a’ Tudományok’ Tartomány” az „eggyügyü ’s kedves” „Böltesség”-gel szemben. A „Tudomány kedveltető *Használatossága*” pedig az itteni megfogalmazás szerint ugyanúgy az ízlés meglétének tulajdonítható, mint a virtus szépsége. A „komor” jelző tehát a virtus tekintetében a szépséggel, a tudományok vonatkozásában pedig a kellemességgel és hasznossággal áll szemben, az ízlés megléte vagy nem léte szerint.

Az ízlés azonban ezek mellett egy harmadik területen is országoló erővel bír, hiszen az „Élet *Édessége*” ugyancsak ettől függ. S hogy ez nem pusztán odavetett gondolat, azt erősíti a következő mondat megfogalmazása, ahol az „Élet” a „Létel” szinonimával ismétlődően fordul elő, a „boldog”, „kellemetes” és a kurzívval kiemelt „szép” jelző társa-

²⁸ „A’ komor Virtus el-veszti e’ nélkül leg-szebb Tulajdonságát a’ *Szépségét* – az Élet *Édességét* – a’ Tudomány kedveltető *Használatosságát*. ... Ezt terjesztetni szép Hazánkban, a’ helyes Ízlés által még *szebbé* tenni, bóldogabbá az Életet, kellemetesebbé a’ Lételt – ez-is, úgy véljük, nem ártalmas Igyekezet.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

ságában, sőt, már a *Bé-vezetés* első részében is megjelent a tudományokhoz rendeltén.²⁹ Ezzel pedig éppen az a vonatkozás kerül egy fogalmi szintre az erkölccsel és a tudományokkal, amely e fogalmak új értelmezésének a letéteményese. Az életidegen, komor erkölcs és tudomány ellenében a mindennapi élet számára hasznosítható, kellemessége által megélhető virtus és szelíd tudomány szolgálatának gondolata ismétlődik meg itt, visszautalva az előző részekre. Az eredeti munkák kívánalma kapcsán idéztük azt a korábbi megfogalmazást, mely szerint az „illy Írások” feladata, hogy „Magunkat Magunkkal, és a körülünk-való Tárgyokkal” ismertessenek meg, ennek folytatásaként pedig az olvasható, hogy „édes Formában el-fogadtatják vélünk azt, a’ mit az Embernek tudni szükség, hogy – *Ember* legyen”. Önmagunk megismerése és emberi léptékű élet – eredeti munkák és ízlés. Ezek által lehetnek a szelíd tudományokban testet öltő általános igazságok („Minden igasság jó”) hasznosak és kellemesek („Hely és Idő”, „Szín és Ábrázat”), s így megélhetőek.

e) társalkodónék

„Az, hogy ezen Munkát *különösen* az Asszonyi-nemnek szántuk, nem zárja-ki a’ Férjfiakat-is.” Többrendbeli furcsaság van ebben a mondatban, amely a következő bekezdés élén áll. Először is „ezen Munká”-ról szól, vagyis elhagyja az eddigiekben következetesen alkalmazott „illy Írások” formulát, s így azt az általánosságot is, amelyben a gondolatmenet ennek megfelelően mozgott. Itt már kimondottan csak egy folyóiratról, az éppen útra bocsátandó Urániáról van szó, s ezáltal a *Bé-vezetés* utolsó logikai egysége kezdődik el. További furcsaságot jelent a mondatnani szerkezet és az igeidők használata. Az alanyi mellékmondatban foglalt, múlt idejű állítás („ezen Munkát *különösen* az Asszonyi-nemnek szántuk”) mintegy ismertnek tételeződik, olyannak, amelyre elég utalni a jelen időben fogalmazott főmondatbeli közlésben („az – nem zárja-ki a’ Férjfiakat-is”).³⁰ Csakhogy az eddigiekben nem esett szó arról, hogy a jelen folyóiratot a nőknek szánják, a folyóiratok olvasóközönségét általában említvén sem került ez elő („Feleihez *szóll* – szóll, és reá-figyelmez a’ Haza”). Az alanyi mellékmondat így csak a február 28-i jelentésre utalhat, amely *A’ Magyar Asszonyi Nemhez* volt címezve, s részletesen kifejtette, hogy az Uránia a női olvasóközönséghez kíván szólani. Ehhez képest a *Bé-vezetés* éppen azt látszik hangsúlyozni e záró rész felütésével, hogy nemcsak a női olvasóközönséget célozza meg az Uránia.

A rövid, mindössze pársoros bekezdés következő mondatában sajátos gondolatritmus érvényesül („Kívánunk a’ bölts Ítéltől olvastatni, hogy *jobbítassunk* – a’ Gyengébeiktől, hogy *jobbítsunk*”), amely a „bölts Ítéltől”-et a férfi olvasókkal, a „Gyengébbek”-et a női olvasókkal montírozza egybe. A folyóirat olvasói között így ugyanolyan meg-

²⁹ „A’ sivatag *Tudósságot*, haszna-vehető *Tudományá* tenni, a’ képzeltt és Ször-szál-hasogató Eszeskedéseket, az *Élet*, *Jó-erköls*’, és a’ *Köz-társaság*’ Tzélyyaihoz alkalmaztatni”.

³⁰ Egy ellentétes mellérendelő szerkezet és a jelen idő használata mindkét közlést újként jelentette volna meg.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 11. szám

oszlás figyelhető meg, mint a literatura előrehaladott és hátramaradt állapotai között, ez a viszonyrendszer jelöli ki az Uránia lehetőségeit (jobbítassunk–jobbítsunk). A következő, jóval hosszabb bekezdés azonban nem követi teljes mértékben ezt az osztályozási szempontot, hiszen visszautalva a gondolatmenet előző ízületére éppen azt fogalmazza meg, hogy „a’ Szép Nem, az Ízlés’ *Uralkodónéja*.” Az itt alkalmazott uralkodó-metaphorát a ’mélyérzelem, kifinomultság’ jelentésben értendő érzékenység-fogalom alapozza meg („Lágy Érzések hatalmasabban el fogadja min[d] azt, a’ mi *Szép*”), ami persze nem mond ellent a „bölc’s Ítélok–Gyengébbek” szembeállításnak, hiszen ez az érzékenység az ember reflektálatlan természetével összefüggő adottság, nem észbeli képesség vagy tudósság. Ellent nem mond ennek a viszonyításnak, de kilép az érvényességi köréből, s más viszonyrendszert épít maga köré. Az ízlés fogalma az előzőekben a szelíd tudományokhoz kötődött, pontosabban a „szelidség” attribútumához, amely a „kellemesség, szépség, édesség” szinonimája az ízléssel kapcsolatosan. Az *utile et dulce* transzformációjával előállott új, phronétikus tudáseszmeny, a megélhető erkölcs és élet lesz az a viszonyrendszer, amelyben a szép nem mint „uralkodóné” fellép, s a férfiak elé lép.

Az előző bekezdésben a fő állítás az volt, hogy a férfiakat sem zárják ki a megcélzott olvasóközönségből, itt pedig az, hogy a nők „tökéletesítése” a férfiak javára is szolgál. E megállapításhoz teremti meg az értelmezési keretet az „Ízlés Uralkodónéja” metafora. E fő állítást egy sokszorososan összetett, a bekezdést a továbbiakban lényegében kitöltő mondat fejti ki.³¹ E mondat az „akár azért” szerkezettel bevezetett két fő érvet hoz fel, amelyek lényegi különbsége a tételezett férfi közönség pallérozottsági szintjében lelhető fel. Az első esetben arról van szó, hogy a nők tökéletesítése azért szolgálja a férfiakat is, mert felemeli hozzájuk a házastársakat, a második esetben viszont éppen ellenkezőleg, a férfiak nőkhöz való felemelése történik, vonzás vagy vetélkedés eredményeképpen. Egyik esetben sem az előző bekezdésben látott viszonyítás (az észbeli képesség, tudósság kiteljesedettségének a foka) érvényesül, ezt elég meggyőzően bizonyítják a kurzivált kiemelések. A „*házi tiszta Öröm*” megnevezés a családöt, a mindennapi élet közvetlen terét helyezi középpontba, ennek felemelését pedig a mellékmondatban a feleség hagyományos szerepének ártértelemezésében látja megvalósulni, abban, hogy a „házastárs”-ból „barátné” és „társalkodóné” válik. Az „édes *Vehiculum*” kifejezés egyfajta „hordozó”-ként definiálja az „asszonyi nemet”, vagyis ugyanúgy másodlagos pozícióban tartja azt a férfiakhoz képest, mint az előbbi meghatározás, de ugyanúgy nélkülözhetetlenek is.

³¹ A mondat logikai szerkezetét az alábbi tördeléssel és kiemelésekkel próbáljuk érzékeltetni, a kurziválás eredeti kiemelés, a félkövér tőlünk származik:

„Nem kételkedünk, hogy eggy Nemnek Tökéletesítése *által* a’ másnak-is szolgálunk,
akár azért, mivel a’ *házi tiszta Öröm*t *fel-emelni* igyekezünk,
ha hogy Házastársakból érzékeny Barátnékat, és kellemetes Társalkodónékat készíthetünk,
akár azért, hogy ezen édes *Vehiculum* által a’ Férfiui Nem’ Tökéletességeire-is munkálunk,
vagy annak *Vonszó* Természeti Ereje **által**,
vagy azon nemes *Vetekedés* **által**,
mellyet annak Pallérozása szülhet;
akár legalább az *Olvasásnak Meg-szerettetése* **által**,
a’ melly sok Részében Hazánknak tsak a’ jó Könyvek’ Nem-léte által fojtatik-el”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

A szemlélet lényegi azonosságára utalnak az alkalmazott jelzők (érzékeny, kellemes, édes), amelyek egyúttal felidéznek a szelíd tudományok attribútumait is. A nők, a női olvasók a mindennapi életben alkalmazható tudás és megélhető erkölcs világában tölthetik csak be ezt a szerepüket. Erre az összefüggésre utal a március 4-ei jelentés vonatkozó mondata is („Az olvasást, és ez által egészséges és józan esméreteket terjeszteni”), amely a most vizsgált, sokszorosán összetett mondat utolsó tagmondatában köszön vissza, az „édes *Vehiculum*” gondolatához rendelt. A *Bé-vezetés* utolsó egysége a logikai szerkezetet tekintve bármennyire váratlanul is hozza elő a női olvasóközönség problematikáját, a szöveg egészének intenciói szerint mégis szervesen illeszkedik az addigiakhoz. Láttuk, a női közönség kapcsán valójában a férfi és női közönség viszonyáról, vagyis az olvasóközönség egészéről értekeznek, s ezt nem az előrehaladottság–hátramaradás, hanem a szelíd tudományok viszonyrendszerében teszi. Tulajdonképpen e rész fejti ki a „befogadás” korábban csak érintőlegesen előhozott, noha az egész gondolatmenet szempontjából meghatározó jelentőségű problémáját, azt, hogy egy folyóirat csak akkor lehet „munkás” a „Hely és Idő” követelményei szerint, ha „Feleihez szöll – szöll, és reá-figyelmez a’ Haza”. Ez az alapviszony ölt testet a „társalkodóné” metaforának a szöveg végén való újbóli felbukkanásában is: ott maga az útra bocsátandó lap, az Uránia lesz a női olvasók társalkodónéja, azoké, akik maguk is társalkodónéknak nevezettek korábban.

2. A *Bé-vezetés* és a tágabb bevezetés

a) az ajánlás és a Schedius-cikk

A *Bé-vezetés* utolsó előtti két bekezdése az addigiakhoz képest sokkal gyakorlatiasabb kérdést feszeget, a megjelentetés anyagi gondjait. „*Kevés Száma* Elő-fizetőinknek, a’ kiket itt háládóan ’s dítsekedve nevezünk, nem rettentett-el *Íntézetünk’ Folytatásától*”. A közbeékelte tagmondat megint csak kiutal a szövegből, a *Bé-vezetés* után álló, *Az Elő-fizetők’ Nevei* címet viselő betűrendes névjegyzékre. A lista 104 tételt tartalmaz, ennek negyede női előfizető, ami nem sok, még akkor sem, ha a férfi előfizetők esetén is számolhatunk női olvasókkal. A második szám előtt közölt kiegészítés további mintegy 40 nevet, illetve példányt jelent, vagyis mindössze 150 fő körüli előfizetői táborral számolhatunk ezek alapján.³² Már az első szám megjelenését is csak egy nagylelkű támogató tette lehetővé, a *Bé-vezetés* következő bekezdése ezért hálálkodik a meg nem nevezhető, mert névtelenségét megőrizni kívánó mecénásnak (aki egyébként Festetics György volt, mint azt a szerkesztők egy utóbb előkerült leveléből tudjuk). A *Bé-vezetés*ben megidézett fő mecénás és a kötet élén áló *Ajánlás* címzettje így nem ugyanaz a személy.

Az *Ajánlás* ugyanis Beleznay Miklósnéhoz szól, aki annak a református főúri körnek a tagja, amelybe Kármán az apja révén volt bejáratos.³³ Nem egyszerű laudációról van

³² Mindehhez adalékul szolgálhat még a Magyar Hírmondó 1794. augusztus 26-i számában megjelent *Híradás* névsora a terjesztőkről (VI. szakasz, II. kötet, 278–280). Erre a *Híradásra*, melyet Gálos nem közöl, és Gálos közlésének egyéb hiányosságaira Szilágyi Márton hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

³³ SZILÁGYI M. 1998, 310.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

szó ebben az esetben, a címzett erényei éppen azok az erények, amelyeket majd az *Ajánlás*t közvetlenül követő *Bé-vezetés* is középpontba emel. A korban szokásos módon különleges tipográfiával megszerkesztett szöveg alapvetően három egységre tagolódik, az első megnevezi az ajánlás címzettjét, majd *kinek*, illetve *ki* kötőszóval következnek a laudáció argumentumai. Először röviden az *ízlés* és az *együttérzés* erényeit dicséri Beleznaynéban, majd hosszabban méltatja az ő *hajlékát*, mint „a’ tsínos Társalkodás’ Piattzát”, egy idegen (külhoni) szemével is láttatva e hajlék erényeit („Udvari Tsínosság, Szabad Társalkodás, Pallérozott Erkölts”). A rövidebb zárórészt, melyet a *ki* kötőszó vezet be, három fogalom uralja, nem teljes tükörszerkezetben („ki a Vallást, Embert, Hazát szereti – és akit szeret a Vallás, tisztel a Haza”). A Vallás kivételével az *Ajánlás*-ban szereplő összes fogalom feltűnik a *Bé-vezetés*ben is, még hozzá fontos szerepben. A Vallás egymaga lesz viszont az Uránia tágabb bevezetésébe tartozó Schedius-cikk tárgya (*A’ Vallás’ Szeretetre-méltó-vólta*). Ez az írás fejt ki azt az itt némileg talányosnak ható megfogalmazást, mely szerint az *Ajánlás* címzettje, Beleznayné „a’ Vallást valóban, de helyesen ... szereti”. Miért a „de”?

Schedius előljáróban mentegetőzik a tárgyválasztás miatt, félvén, hogy egyeseknek az „fontosnak ugyan, de szomorúnak, komornak, vagy helytelennek fog tetszeni”, mások pedig „nevetni, és gúnyolódni fognak” rajta. Ezt a mentegetőzést ugyanaz a helyzet magyarázza, ami az ajánlás különös megfogalmazását is: a vallásról való általánosnak tekintett vélekedés. „Az a’ setét, és komor Mód, a’ mellyel a’ Vallást szokták elé-adni, Oka kétség-kívül annak, hogy mi a’ Vallás’ Képzeteivel mindenkor szomorú és kellemetlen Képeket, és Gondolatokat kötünk-öszve, és hogy víg Orzával nem gondolkozhatunk felőle.” *A’ Vallás’ Szeretetre-méltó-vóltáról* szólván tehát szükségesnek látszik az elhatárolódás a komorságtól éppúgy, mint a vallástagadó frivolitástól, amely nevet azon. Az álláspont lényege éppen az, hogy egyik szélsőséggel sem azonosul: azért, mert a vallást kivonja a komor fennköltség kizárólagos hatálya alól, még nem távolodik el annak lényegétől, sőt, éppen ezáltal véli megragadni legbensőbb lényegét. Mint a gondolatmenet végén, egyfajta nyitott zárlatként írja: „egéssz Könyvet kellene írnom, ha azokat a’ Kellemetességeket öszve-akarnám szedni, a’ mellyek a’ Vallás’ gyönyörködtető Képén vagynak el-terjedve”. Az így felfogott vallás szeretete a „valódi és egyben helyes” szeretet.

A bevezető gondolatok után a cikk további részében azt fejt ki Schedius, hogy miben is áll a vallás ezek szerint. Elsőként három pontba foglalja, mit jelent az az állítás, hogy valakinek „Vallása vagyon”, majd ezeket így összegzi: „Tehát az Istenre nézve-való Helyheztetésünknek *Esmérete*, annak *Nagyrabetsűlése*, és ezen Nagyrabetsűlésnek *Magunk-viselete* által-való *Ki-mutatása* fő Részei a’ Vallásnak.” Az ember világban elfoglalt helye és ebből adódó magatartása tartozik a vallás hatálya alá, s ez éppoly kevésbé jelent radikálisan újszerű megközelítést, mint ahogy a további argumentáció sem, amelynek során a vallás szerepét világítja meg a vitézség és haza, a magányosság és kiszolgáltatottság, a halál összefüggéseiben. Az itt alkalmazott fordulat („Melly Szeretetre-méltó a’ Vallás akkor-is, midőn”) vezet át a fennkölt és komor összefüggésektől a vallás derűsebb arculatához: „Nem kellemetes Színben jelen-é meg előttünk a’ Vallás

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

akkor, a' midőn látjuk, hogy minden *Testi Gyönyörűségét*, a' mellyel úgy mint Emberek élhetünk, nem tsak meg-nem enged, hanem némelly meg-határozásokkal Kötelességünké tészí, tudni-illik, hogy *okosan, az-az: rendesen, annak idejében, és mértékletesen* éljünk véle?" Majd ezt folytatva a társas élet örömeit is összekapcsolja a vallással, itt is a „mértékletesség”-et mutatván fel zsinórmértékül. A *világiasság* és *társiasság* itteni megjele- nése és interpretációja analógiát mutat azzal a pozícióval, amelynek megképződését az Orpheus körüli vitákban láthatjuk, s amelynek lényege a szélsőségektől való elhatároló- dás volt.³⁴ Schedius cikkének ehhez (és a mértékletesség hagyományos vallási gondola- tához) képest az az összefüggés az újszerűsége, amelyet a szelid tudományokkal, erköl- csökkel való hasonlóság teremt. A vallásról rajzolt eme kép ugyanis, a komorsággal való ellentét háttérével egyértelműen a tudományok és erkölcs azon karakterével rokon, amely a *Bé-vezetés*ben körvonalazódott, elég talán, ha csak attribútumaikra gondolunk („komor, setét–kedves, kellemetes, szelid”). Az így felfogott vallás megélhető, akárcsak a szelid tudományok vagy az erkölcs, és ezáltal szerethetővé válik.

Ennek belátásához és főleg megéléséhez azonban adekvát belső diszpozíció is szük- séges, ez pedig leginkább „Lelkünknek vig, és tsendes Állapotjában” alakítható ki. Ha ekkor megszületik ez a belső viszonyulás a valláshoz, akkor az átvihető az élet szomo- rúbb állapotaira is, és egyáltalán, az élet egészére, szól Schedius érvelése a bevezető gondolatsor vége felé. Számunkra most leginkább ennek a belső diszpozíciónak a meg- határozása érdekes; mint írja, „Sajátinká [kell] tenni azon Érzékenységeket, a' mellyeket tőlünk kíván, és belénk önt” a vallás. Az érzékenység szó jelentésváltozatai közül itt a 'mélyérzelem, kifinomultság' jelentés tűnik élénk, amely azonban sajátos viszonyban van a vallással, hiszen nemcsak feltétele („tőlünk kíván”) annak, „Hogy *Szeretetre- méltónak* találjuk a' Vallást”, de az így felfogott vallás egyben eme érzékenység forrását is jelenti („belénk önt”). A diszpozíció ezek szerint éppúgy függ a vallás felfogásától (vagyis hogy kellemetesnek vagy komornak tűnik-e fel), mint az ezzel analóg belső kifinomultságtól, az érzékenységtől. Az interakció közege a szépség és kellemesség.

Ha a vallás szeretetre méltóságának letéteményese a kellemetesség, akkor különös je- lentősége van annak is, hogy a Schedius szövegében megszólított női olvasó ugyancsak ezen attribútummal jellemeztetik. A megszólítások sorában először „kellemetes Olvasó- néink” szerepel, majd „kellemetes Barátnéink”, illetve „kellemetes Barátnéim”, legvégül „Kedves Barátnéim”. A második megszólítást pedig a nők kifinomultabb érzékenységére való apellálás követi („arra a' helyes és éles Érzésre kénszerítem, a' mellyel olly bőven fel-ruházta Nemetek, a' jó Anya Természet”). A *Bé-vezetés* álláspontja tűnik élénk ismét („a' Szép Nem, az Ízlés' *Uralkodónéja*. Lány Érzések hatalmasabban el fogadja min[d] azt, a' mi *Szép*”), ezúttal azonban a vallás vonatkozásában. Az érzékeny olvasó itt a női olvasóközönségben ölt testet, de az érzékeny olvasónak a Magyar Museum körüli viták- ban körvonalazódó képzetével szemben az érzékenység ezúttal nem elsősorban esztétikai természetű érzékenység. Pontosabban: az érzékenység esztétikai jellege nem a poézis- hez, nem a modern értelemben vett esztétikum kialakulásához kötődik, hanem a megélt

³⁴ Lásd erről ORPHEUS 2001, 371–379.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam 11. szám

élethez, annak immanens erkölcsiségéhez, szépségéhez, kellemességéhez,³⁵ a századelő és századközép bizonyos európai gondolkodási irányainak megfelelően.

b) a cím

A Schedius-cikk eszmetörténeti pozícióját legújabbán vizsgáló Balogh Piroska arra a következtetésre jut, hogy a „látszólag pietista lexikológiára építő szöveg”³⁶ kapcsolatba hozható (a Schedius Lajossal egy időben Göttingában tanuló) Friedrich Schlegel és a német koraromantika nőszemléletével. „Innen olvasva a Schedius-szöveg sajátága nem abban áll, hogy szociológiai szempontból új olvasóközönséget akar megcélozni, hanem hogy a vallás fogalmán illusztrálva egy új hermeneutikai metódust mutat fel: az érzékenység, mégpedig a (vallásos életben is jelenlévő) szépségre való érzékenység ösztönösen szenzitív, érzelmi és feltáró természetét.”³⁷ Az Uránia címadásának³⁸ értelmezésében is göttingai nyomon indul el Balogh Piroska, mikor kapcsolatba hozza azt az 1781-ben William Herschel által felfedezett bolygó elnevezése körüli vitával. A mai Uránusz bolygó elnevezésének alternatívája³⁹ az Uránia volt, kettősségükben így a férfi és női principium ütközete zajlott, mitologizáló köntösben.⁴⁰ E „hagyomány horizontján a folyóirat címádása látványos állásfoglalás a nőiség értékei, valamint feminitás és művészet

³⁵ Ez a vonatkozás hangsúlyozódik a Schedius-cikk második bekezdésében is: „Meg-győzi még is Félelmünket érdemes Hazánk’ Leányi Tudomány-kívánásokon, és az Igazhoz, Jóhoz, és Széphez-való Buzgóságokon épült helyes Bizodalmunk; és reméljük, nem vádolnak avval, hogy kedvetlen, és komor Matériát adtunk Olvasásokra, ha Figyelmetességeket meg-nem vonják tőle.”

³⁶ BALOGH 2007, 169.

³⁷ BALOGH 2007, 171.

³⁸ A *Betsület-mentése Urániának* címet viselő hírlapi jelentésükben a szerkesztők elhatárolódnak egy hasonló című német folyóirattól, amely politikai karakterű volt (Magyar Hirmondó, 1794. november 21., II, 711–712; közli GÁLOS 1954, 157–158). Az Uránia címadásával alaposabban (vagyis túllépve a csillagászat műsájával való azonosításon) Balogh Piroska foglalkozott először.

³⁹ A Mindenés Gyűjtemény legelső közleményének lábjegyzetében ez az utalás található a bolygó nevére nézve: „nevezte ezt [Herschel] az Angliai Király’ Nevéről: *Georgium Sidus György Tsillagnak*; melyért a’ Királytól öt ezer forint esztendeig való pensiót nyert.” (1789. január 1., 6.) A III. Negyed egyik cikkében ugyancsak szó esik Herschelről és felfedezéséről, az új bolygó megnevezése nélkül (1790. január 20., 96).

⁴⁰ A vitát Balogh Piroska részletesen ismerteti, bemutatja a göttingai vonatkozásokat és a Schediusszal való kapcsolódási pontokat, gazdagon idéz a vonatkozó költeményekből is, pl. Szerdahely György Alajos latin nyelvű verséből. „A költemény fókuszában az olümposzi istenek vitájának elbeszélése áll, melyben Urania, azaz a »coelestis Virgo«, mennyei leányzó számára kijelöltetik a hely az égi trónuson, az égbolt legfelsőbb régióiban. Ámde Saturnus tiltakozik, nehogy egy nőt helyezzenek nála nagyobb tisztségbe [...]. A vita és az azt követő barbár támadás elől a gyenge mennyei lányka az ég legszélére menekült, ott elrejtezett. Az évezredes vitának most Herschel éles szeme vetett véget, aki visszaadta Urania régi fényét: az új bolygót tehát csakis e név illetheti.” (BALOGH 2007, 174–175.) Egy másik költemény kapcsán pedig a következőket emeli ki Balogh Piroska: „Az új bolygó vizuális jegyeit a szöveg a kedves, kellemes, nyugodt, tiszta, ragyogó attribútumok mentén kifejezetten női, mégpedig nem vénuszi, hanem szüzies jegyekként aposztrofálja [...]. A legfőbb, zárásként fenntartott érv azonban nem a látvány szimbolikájára épít, hanem arra, hogy Urania révén a költőknek, festőknek, művészeknek támadna végre égi vezérük, akiket már az ókortól foglalkoztatott az égi kozmosz, és akikhez inkább illene a női, semmint a férfiúi vezérlő principium.” (175.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

organikus egybetartozása mellett, mely könnyen társítható a Friedrich Schlegel-páruham kapcsán kifejtett programmal.⁴¹ Ilyen értelemben szólítja meg a *Bé-vezetés* utolsó bekezdése „Gyenge Leányka”-ként az útra bocsátandó folyóiratot, felszólítván: „emlékezzél-meg *Mennyei Származásodról!*”⁴²

Ha azonban a *Bé-vezetés* korábbi bekezdéseiben is keresünk analógiát e zárlathoz, sajátos összefüggésekre bukkanunk. Az érvelés első fő logikai egységében, a szelíd tudományok jellegének meghatározásakor feltűnik egy hasonlat, amely ugyancsak a mennyei származást tematizálja, a szelíd tudományok vonatkozásában: „A’ sivatag *Tudósságot*, haszna-vehető *Tudománnyá* tenni, a’ képzelt és Szőr-szál-hasogató Eszeskedéseket, az *Élet*, *Jó-erkölts*’, és a’ *Köz-társaság*’ Tzélyyaihoz *alkalmaztatni*, a’ Böltsséget, mint *Szokrátés* az Égből le-hozni – ez-is egy Haszna az illy Írásoknak.” Itt persze a hangsúly azon van, hogy az égből a földre kerüljön a tudás, az értéket a sokak számára megélhető bölcsesség jelenti a kevesek kiváltságát jelentő tudóssággal szemben, vagyis az „égi” jelző inkább negatív konnotációjú, szemben a „mennyei” inkább pozitív kicsengésével. De ha a zárlatot a maga egészében olvassuk, akkor nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot az égből a földre lehozott szelíd tudományok itteni jellemzésével: „*Taníts! és igyekezz tetszeni! Légy tiszta, és kellemetes!* Légy hasznos Társalkodónéja Hazánk’ szerelmes Leányinak, a’ kik közzé most ki-botsátunk.” A mennyei származású Uránia immár „Társalkodóné”, amely hasonló attribútumokkal rendelkezik, mint a szelíd tudományok. S ez nem is csoda, hiszen a bölcsességet az égből lehozni „ez-is egy Haszna az illy Írásoknak”⁴³

A Szókratész-hasonlat azonban e tudományfogalom és feminitás-értelmezés egy másik lehetséges forrásvidékére is elvezethet (a göttingai hatások mellett). Szilágyi Márton a hasonlat lehetséges forrásaként Cicero *Tusculanumi beszélgetések* című művének egy szöveghelyét jelöli meg, utalván arra, hogy utóbb ez a humanisták kedvelt fordulatává vált.⁴⁴ Megtalálható azonban ez a hasonlat a *Spectator* című lap Addison által készített programírásában, az 1711. március 12-ei 10. számban: „It was said of Socrates, that he brought Philosophy down from Heaven, to inhabit among Men; and I shall be ambitious to have it said of me, that I have brought Philosophy out of Closets and Libraries, Schools and Colleges, to dwell in Clubs and Assemblies, at Tea-tables, and in Coffee

⁴¹ BALOGH 2007, 176.

⁴² „... a »Mennyei Származásodról« szókapcsolat feleleveníti azt a klasszikafileológusok számára nem ismeretlen vonatkozást, hogy az »Urania« kifejezés számos istennő, Afrodité, Héra, Hekaté és mások nevei mellett szerepel jelzői funkcióban, az illető olümposzi hovatarozását, azaz »mennyei származását« jelölvéen. Semmi nem utal azonban arra, hogy a »leányka« megszólítással aposztrofált Uránia eme istennők valamelyikét jelölné.” (BALOGH 2007, 173.) Ezen érvek alapján Balogh Pirooska is inkább a csillagászat Múzsájával azonosítja az Uránia nevet.

⁴³ Feltűnő továbbá, hogy *A’ nemzet’ tsinosodásában* kétszer is rokon-hasonlat tűnik fel, először Wieland, másodjára Prométheusz alakját helyettesítvéen be Szókratész helyére.

⁴⁴ URANIA 1999, 329.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

houses.”⁴⁵ Jól látható, hogy az itteni Szókratész-hasonlat értelmezése lényegileg megegyezik a szelíd tudományok azon beállításával, amelyet az Uránia *Bé-vezetésében* olvashatunk e hasonlat előtt, mindkét helyen a tudósok és az egyházi személyek kiváltságát jelképező helyek megnevezése szerepel, szemben az életbeli okosság tereivel.⁴⁶ De Addison programírásának néhány további gondolatelemével is párhuzamosnak mutatkozik az Uránia *Bé-vezetése*, Addison érveléséhez nagyon hasonló például az eredeti művek kívánalmának az indoklása,⁴⁷ s a női olvasóközönség kitüntetett szerepének a hangsúlyozása.⁴⁸ A *Bé-vezetés* egyébként explicit utalást is tartalmaz a Spectatorra⁴⁹ mint olyan folyóiratra, amely annak idején a ma már előrehaladott angolok kezdő lépéseit segítette, az Uránia egyik fordítása legvalószínűbben a lapból való,⁵⁰ s *A' nemzet' tsinosodása* két alkalommal is használja a „Szemlélő” megnevezést⁵¹ (ami a lapból készült korábbi fordítás⁵² címében is szerepel).

A Spectator idézett részei azonban az Uránia *Bé-vezetésétől* eltérő gondolatmenet elemeiként tűnnek fel,⁵³ vonatkozási rendszerük is különbözik, így semmiképp nem

⁴⁵ A folyóirat teljes anyaga, a francia változat, valamint a Tatler kép- és XML-formátumban, teljes szövegűen kereshetően a következő honlapon érhető el: The Spectator Project (<http://meta.montclair.edu/spectator/>). Vö. ehhez KONTLER 1997, 188.

⁴⁶ A *Bé-vezetésben*: „Tudósok' kevély Kő-falai”, „négy Tudománybéli Karok' Róstelljai”, vagy *A' nemzet' tsinosodásában*: „setét Tzellák”, „komor Odúk”. Az életbeli okosság terei csak az angol eredetiben vannak nevesítve.

⁴⁷ „Is it not much better to be let into the Knowledge of ones-self, than to hear what passes in Muscovy or Poland” – „Ezen Írások röviden, kedveltető Szinbe' esmértenek Magunkat, Magunkkal, és a' körülünk-való Tárgyokkal” (uo.).

⁴⁸ „But there are none to whom this Paper will be more useful than to the female World.” (Uo.)

⁴⁹ „Azon Nemzetek, a' mellyek az Erő', virágzó Állapot', és Halhatatlanság' Ösvényén messze-haladtak, az első Póltzon Helyet fogtak, nem kevés Részt tulajdoníthatnak az illy Írásoknak. A' *Spectateur*, mellyre *Popé-k* és *Addison-ok* nem általlották Kezeiket tenni, az *Encyclopedia'* Írói, mellyeket tsak a' Korts-tudós gyaláz – és az illy több, minden Nemzeteknél el-terjedtt Írások' számatlan Serege elég Bizonyosság ezen Jegyzés' Erősítésére.” A Spectator címe itt francia formában szerepel, ami esetleg utalhat arra is, hogy francia fordításban ismerte a *Bé-vezetés* szerzője (vö. SZILÁGYI Márton jegyzetét, URANIA 1999, 329). Figyelemre méltó egyébként, hogy a francia fordítás teljes címe explicite hivatkozik Szókratészre: *Le Spectateur ou le Socrate moderne* (Lipcse, 1746–1750).

⁵⁰ *A' két szeretseny ifjú*, lásd Spectator, 215. sz., 1711. november 6. (vö. URANIA 1999, 353–354).

⁵¹ Maga a szó tiznél is többször szerepel a folyóirat számaiban, de olyan fordulat részeként, amely addisoni asszociációkkal bír, csak kétszer („élessen látó Szemlélő”, „értelmes Szemlélő”).

⁵² Lásd SZEMLÉLŐ 2005. A Spectator magyarországi (és azon belül az Urániára tett) hatását adatszerűen összefoglalja Fest Sándor (FEST 2000, 369–371) és LABÁDI Gergely a Szemlélő-fordítás előtti bevezetésében (10–17).

⁵³ Az ars poeticának is tekintett írás azzal az örömteli hírrrel kezdődik, hogy milyen sok olvasója van a lapnak, majd következik a már idézett Szókratész-hasonlat, amely mintegy felvezeti az elképzelt olvasók típusainak leírását. „A néhol kissé ironikus seregszemle négy csoportot különít el: a jómódú családokat, akik egy órát ülnek a reggeli mellett, a »Spectator«-öket, akiknek semmi dolguk sincs, a »Blanks of Society«-t, tehát azokat a férfiakat, akiknek nincsenek önálló gondolataik, s végül a nőket. Talán az ő számukra a leghasznosabb a *Spectator* – állítja Addison –, mivel jelenleg nem foglalkozhatnak mással, csak külsejükkel, jóllehet nekik is ugyanolyan joguk van ahhoz, hogy »élvezzék az elme szépségeit«, s így vívjanak ki maguknak elismerést.” (SZEMLÉLŐ 2005, 23.) Végül azon barátainak felel meg, akik aggódnak, hogy nem fogja bírni a naponkénti megjelenés miatt fenntartani a lap színvonalát (Spirit of the Paper).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

állítható, hogy Addison nevezetes 10. levele az Uránia *Bé-vezetésének* közvetlen forrása vagy mintája lehetne. Sőt, jelenleg azt sem lehet filológiailag bizonyítani, hogy írója ismerte-e ezt a szöveget vagy valamely francia, esetleg német fordítását, netán csak áttételes közvetítéssel számolhatunk (olyannal, amelyet Schedius révén a göttingai közeg jelentett, amely az angol szellemiség európai hídfőállása volt, erőteljes szétsugárzó erővel, s amely maga is alakítóan formálta tovább ezt az átvett szellemiséget). A felhozott példákkal nem is a közvetlen átvétel bizonyítása volt a célunk, hanem egy eszmetörténeti párhuzam megrajzolása. Az biztos állítható, hogy a *Bé-vezetés* írójának volt tudomása a Spectatorról, s az is, hogy a Szókratész-hasonlat mellett legalább három lényegi mozzanatban (szelíd tudományok, az eredeti munkák értelmezése, női olvasóközönség) analogizálható ez a Spectator programíráásával, annak egy-egy lényeges elemével. Mindez arra talán elegendő bizonyíték, hogy a két szöveget egy gondolati mezőbe helyezzük el, abba, amelyet a csiszoltság beszédmódjaként szoktak megnevezni,⁵⁴ s amelynek lényegi sajátossága a phronétikus tudáseszmeny képviselője, tudás, erkölcs, esztétikum és életvitel összefonása. A társiaság eme paradigmájához való tartozást fejezi ki az a metafora is, amelyet az Uránia *Bé-vezetése* egyszerre választott a nők („ha hogy Házastársakból – érzékeny Barátnékat, és kellemetes Társalkodónékat készíthetünk”) és a folyóirat közvetítő szerepének megjelenítésére („Légy hasznos Társalkodónéja Hazánk’ szerelmes Leányinak, a’ kik közzé most ki-botsátunk”).

3. A *Bé-vezetés*, a többi programírás és a szerkesztés

a) a hírlapi jelentések

A *Bé-vezetés* és a tágabb bevezetés a csiszoltság beszédmódja összefüggésében vázolja fel azokat az általánosabb szempontokat, amelyek a folyóirat indítását meghatározták, ez az a háttér, amelyben a hírlapi jelentések is értelmezhetőek. Minthogy azonban a jelentések praktikus programja került először nyilvánosságra, a folyóirat élén álló programszövegek által teremtett általánosabb összefüggés csak utólagosan képződhetett meg, legalábbis azok számára, akik a jelentések ismeretében vették kézbe az Uránia első számát. Egyébként a két első, a február 28-ai és március 4-ei jelentés sem teljesen egyforma karakterű (a másik három, pársoros jelentés csak információközlő jellegű). A korábbi a bővebb, ebben első helyen a női olvasóközönség választásának indoklása áll, majd ebből következően a folyóirat hat fő tárgykörének a kijelölése következik. A második, rövidebb jelentés visszautal erre, majd meghatároz egy „*messzebb Tzél*”-t és egy „*közelebb való Tzél*”-t az Uránia számára. Ez utóbbi alatt a női olvasók nevelésének és kiszolgálásának korábban részletesen kifejtett feladat-megjelölését foglalja össze tömören, majd ezt követően ugyancsak tömören felsorolja a folyóirat tervezett hat tárgykörét is. Vagyis a második jelentés túlnyomórészt az elsőt ismétli meg, a kettős célmegjelöléssel azonban

⁵⁴ A csiszoltság beszédmódjáról összefoglalóan lásd HORKAY-HÖRCHER 1996, főleg 307–312, 321–324; KONTLER 1997, 188–208; SZÉCSÉNYI 2002, főleg 72–92.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

új összefüggést teremt, különösen azáltal, hogy röviden megadja a „messzebb Tzél” alapvonásait is. E felsorolásban a *Bé-vezetés* elvi programjának vezérfogalmi tünnek fel, a szövszerkezetekig egyező módon, csak éppen fordított sorrendben, először az olvasás megszerettetése, a józan esméretek terjesztése említődik, majd az ízlés, az eredeti munkák, végül a nemzeti karakter fogalmi. Továbbá a *Bé-vezetés* azt, ami itt közelebbi és távolabbi célként szerepel, egy gondolatmenetbe foglalja azáltal, hogy zárásként a női olvasóközönséghez szól, nem tárgyalja viszont a folyóirat tervezett tárgyköreit mint a leginkább konkrét vonatkozását a programnak.

A *Magyar Asszonyi Nemhez* szóló február 28-ai jelentés a női nemhez való fordulást ugyanazon kettősség által alapozza meg, mint a *Bé-vezetés*, vagyis itt is szerepel a nők kiműveletlenségének, ugyanakkor eredendő érzékenységének a kettőssége. A gondolatmenet itt ez utóbbi leírásával indul („az a’ gyenge és mély érzés, az a’ titkos el-értése a’ szív’ leg-lassúbb rezzegésének”), hangsúlyozván a férfiúi nem számára való teremtetést („a’ Férfiúnak boldogságává szentelték-fel az Asszonyt”). A jelentés ezt a gondolatot igen részletesen kibontja, de nem hozza kapcsolatba a kifinomult női érzékenységet az ízléssel, mint a *Bé-vezetés*. A gondolatmenet más irányba fordul: „Mint esik-meg az még-is, hogy az emberi Nemzet’ szép felének formálását, ’s hasznos gyönyörködtetését annyira el-felejtjük?”⁵⁵ Az e kérdésben foglalt állítást a következő bekezdés járja körül, elsősorban itt is a férfiúi nemre vonatkoztatván a „formálás” hiányát, de rendkívül praktikus szempontból,⁵⁶ ami már nem sajátja a *Bé-vezetés*nek.

A nőnevelés ilyen jellegű megközelítése sokkal inkább jellemezte a kor egészét. A nőkérdés ekkoriban többféleképpen exponálódott,⁵⁷ a Mindenés Gyűjtemény program-szerűen is képviselte a nők nevelésének ügyét. „Minden Szüléknek azért valakitől kitelhetik, kellene taníttatni Leányaiat a’ Históriaira, Földnek le-írására, a’ Bóltselkedésnek könnyebb részeire, az Erköltsi-tudományra, és a’ Poésisre. Sőt a’ kiktől meg lehet, tanúttatni kellene velek a’ Deák nyelvet is, a’ melly minden tudománynak kúltsa. E’ mellett a’ gazda-aszszonykodást, ’s aszszonyi munkákat is gyakorolhatnák.”⁵⁸ A február 28-ai jelentés a hasonló helyzetértékelésből ugyancsak praktikus célmeghatározáshoz jut el: „Majd nem tellyes bizonyossággal lehet tehát reményleni, hogy valamint nem

⁵⁵ A három idézett rész az V. szakasz, I. kötet, 301. lapján található.

⁵⁶ „...esméretlenek azokkal a’ köteleességekkel, ’s módokkal, a’ mellyeknek tellyesítése lételeknek első tzélja”; „járatlanok azokban az esméretekben, mellyeket a’ Háznak okos Igazgatása kíván”. (302.)

⁵⁷ Az 1780-as évek első felében lezajlott egy sajátos vita Ányos Pál és ismeretlen ellenfele között, abban a figyelemre méltó tárgyban, hogy vajon az „asszonyi személyek” emberek-e avagy sem. Az 1783-as, tagadó álláspontot kifejtő könyvre Ányos Pál B. Carberi Anna álnéven adott ki cáfoló vitairatot (lásd FÁBRI 1999, 14, 23–28). A perpatvar érdemére nézve egyetérthetünk Csokonai 1795-ös tréfás újságpárodiajának ironikus megjegyzéseivel, amelyeket a következőképpen zár le: „Külömben is nem tudjuk, melyik csinál alábbvalót, az é, a’ ki tagadja, vagy a’ ki árkusokba mutogatya ezt hogy: *Kétszer kettő négy.*” (CS/SZÉPPR. 1990, 123.) A figyelem mindazonáltal valamelyest a nőkérdésre irányult így, s aztán az 1790-es országgyűlés idején felvetődött a nők politikai jogainak immár sokkal komolyabb problematikája, amelynek tárgyában Bárány Péter és Horváth Ádám röpiratai ismeretesek. A szerzők megengedő álláspontot képviseltek, noha kétségeket is megfogalmaztak, pl. a nők titoktartásának ügyében, vagy hogy képesek-e közbeszólás nélkül végigülni a hosszú diétai beszédeket (lásd FÁBRI 1999, 14–16, 29–39).

⁵⁸ Mindenés Gyűjtemény, 1789, I, 83–84.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

lész foganatlan, úgy nem is lész kedvetlen Hazánk' szép Neme előtt egy olly Munka – a' melly különösen az Asszonyi Nemet illető esméreteket hozzon forgásba; kedveltető móddal hasznos Tanításokat adjon; mulattasson is, oktasson is, készítsen jó, 's gondolkodó Anyákat; ossza vélek a' Nevelés' Terhét; formáljon hű, 's tiszta erkölcsű Házastársakat, kellemetes Társalkodónékat; – egy szóval: a' melly Kézi-Könyve legyen Hazánk' Leányainak.”⁵⁹ Ezek szerint a nőkre fontos feladat hárul: ők még csak a „megédesített” hasznos ismeretek megszerzésére alkalmasak, de ugyanakkor maguk is képesek a „megédesítésre”, s ezáltal a közvetítőszerep betöltésére a férfiak vonatkozásában („édes Vehiculum”). A közös vonások mellett is szembetűnő azonban az alapvetően eltérő pozíció a két lap esetében. A Mindenes Gyűjtemény a tudás és a tudatlanság közötti skálán értelmez, míg az Uránia *Bé-vezetése* emellett egy másik vonatkozási rendszert is kijelöl, mikor a phronétikus jellegű szelíd tudományok fogalmát bevezeti: a mindennapok életvitelének a kívánalmi és a kellemesség szempontjai szerint értelmezi át a hasznosságot.

b) a jelentések tartalmi tervezete és a szerkesztés

Kérdés persze, mennyire sikerült megfelelnie az Uránia három számának a jelentésekben, a *Bé-vezetés*ben és a tágabb bevezetésben rögzített programnak. A nevezett programirások közül a folyóirat tartalmára nézve leginkább konkrét kifejtéssel a február 28-ai első jelentés szolgál, amely hat fő pontban rögzíti mindazon tárgyakat, amelyeket az Uránia magában foglal majd.⁶⁰ E tárgykörök gyakorlatilag mindent átfognak, ami a tudást és a gyakorlati életet illeti, így az Uránia tematikája semmivel sem tűnik szűkebbnek, mint a Mindenes Gyűjteményé. Az viszont feltűnő, hogy e tematikát a nőnevelés szükségességéből vezeti le a jelentés, vagyis egészében ahhoz rendeli, s nem a tudományok terjesztésének általában vett követelményéhez, mint Péczeli lapja. E sajátossághoz Balogh Piroska felvetése szerint a német női magazinok jelenthettek mintát, elsősorban Sophie von Laroche 1783–1784-ben kiadott Pomona című női magazinja, ennek a tematikájához hasonlít leginkább az Uránia hatos rovatbeosztása.⁶¹

⁵⁹ Magyar Hirmondó, 1794. február 28., 17. szám, V. szakasz, I. kötet, 302.

⁶⁰ A hat fő tárgy (mindig csak az első mondatnyi megnevezést idézve): „I. Erköltsi Tudomány; II. História; III. Természet' esmérete (Physica) 's Históriaja; IV. Szép Mesterségek, 's Tudományok (Aesthetica) Elmélkedések az ízlés' formálására; V. Gazdálkodás és kézi-művek (Technologia); VI. Elegyes dolgok.” (302–303.)

⁶¹ „Az Uránia szempontjából elsősorban Sophie von Laroche nevének, leveleinek és regényeinek méltató említése érdekes Schedius egyetemi előadásában. Wieland barátnője életművének többretű ismerete alapján feltételezhető, hogy Schedius forgatta a *Pomona für Teutschlands Töchter von Sophie la Roche* folyóiratot is, mely 1783–1784 között jelent meg Speierben, és az első nő szerkesztésében kiadott női magazinként tartja számon a német irodalomtörténet. Áttekintve a 18. században Németországban megjelent, nőknek ajánlott periodikumok listáját, tematikai és műfaji beosztásban a fenti folyóirat áll legközelebb az Urániához. Célkitűzése szerint meséket, verseket közölt, érdekes híreket külföldről, morális írásokat (»Tugend, Edelmüt, gemütvolles Herz« témákban), nőket érdeklő sajtóságokat (divat, receptek) – bár a levelezésrovatnak, ahol kifejezetten olvasónők levelei láttak napvilágot, az Uránia esetében nincs megfelelője. A *Pomonát* a szakirodalom azért

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam III. szám

A meghirdetett tematika és a kiadott számok megfelelését Szilágyi Márton részletesen vizsgálta,⁶² így itt csak e vizsgálat legfőbb következtetéseit emeljük ki, gondolatmenetünk szempontjai szerint. Megállapítja, hogy alapvetően megvalósulnak a tematikai törekvések, vagyis az Uránia közleményei több-kevesebb pontossággal besorolhatóak az előre megadott rovatokba, s a folytatásos közlések jelentős számából kifolyólag a rovatok folytonossága is megteremtődik. Ugyanakkor e három számban megfigyelhető a hangsúlyok némi átrendeződése is, „az első számban inkább a morális írások túlsúlya látszik – számszerűleg éppúgy, mint a szövegeknek a folyóirat struktúrájában elfoglalt helye alapján –, addig a másik két számban egyre inkább előtérbe kerülnek a tervezet végén, az ötödik, s kisebb részben a hatodik rovatban jelzett műfajok.”⁶³ Ez azt jelenti, hogy a gyakorlatiasabb vonulat (pl. a háztartási tanácsok) egyre több teret kapott, de e mellett az esztétikai jellegű, művészeti tárgyú írások száma is nőtt, ami megint más irányultságot jelez, így a szerkesztési gyakorlat és annak menet közbeni módosulása nem mondható teljes mértékben következetesnek.

A közlemények által reprezentált tájékozódási irányokat illetően ugyancsak némi széttartás érzékelhető. Mint Szilágyi Márton megállapítja, „feltűnő, hogy a fordításra kiválasztott szövegek között milyen komoly helyet kap az 1770-es évek német nyelvű tudományos folyóirata, az Anzeigen. Különösen, hogy ez a magyarítás révén olykor, áttételesen az 1740-es években gyökerező kezdeményezéseket folytat”.⁶⁴ Ugyanakkor világosan tetten érhető a göttingai neohumanizmus jóval korszerűbb és egészen eltérő karakterű szellemi hatása,⁶⁵ továbbá konstatalható a szépirodalmi tájékozódás megint csak más irányultsága: „Pope, Lichtwer, Kleist, Meissner a korszak népszerű, ismert szerzői, ám egyrészt mégiscsak modernebbek, mint a tudományos cikkek reprezentálta törekvések, másrészt viszont nem tipikusan a Haibund képviselői vagy példaképei; ráadásul *A' nemzet' tsinosodása* egyik utalása éppen Wieland gráciaköltészetét említi pozitív példaként.”⁶⁶ Ha ehhez még hozzávesszük a *Fanniban* megtestesülő ízléstörekvéseket, valamint azt a tényt, hogy az Uránia más szövegei pedig nagyobb átalakítások nélkül bekerültek a Patzko-féle kalendáriumba, vagyis a popularitás közegébe,⁶⁷ akkor bizvást állítható, hogy az Uránia tájékozódása ellentmondásokkal terhes, egyáltalán nem jellemzi e tekintetben az az egyértelműség és plaszticitás, amely például a Magyar Museum esetében megállapítható. Mindez elég nagymértékben a szerkesztés gyakorlati kényszereiből adódott,⁶⁸ amelyek így jelentősen befolyásolták a program megvalósítását.

tartja egyedülállóan a 18. századi női folyóiratok között, mert mögötte egy szélesebb »Bildungskonzept« bontakozik ki, mely a német leányok irodalmi művelésén keresztül a német kultúra »csinosítását« célozta – *A' Nemzet' tsinosodását* tartalmazó Uránia esetén tehát érdemes lehet előképként számolni vele.” (BALOGH 2007, 172.)

⁶² SZILÁGYI M. 1998, 278–293.

⁶³ SZILÁGYI M. 1998, 285.

⁶⁴ SZILÁGYI M. 1998, 289–290.

⁶⁵ Vö. SZILÁGYI M. 1998, 290.

⁶⁶ SZILÁGYI M. 1998, 291.

⁶⁷ Vö. SZILÁGYI M. 1998, 271–272, 292–293.

⁶⁸ Vö. SZILÁGYI M. 1998, 274–277.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

c) a *Bé-vezetés* programja és a szerkesztés

A folyóirat számait meg kellett tölteni, ennek feladatát a két szerkesztő lényegében magára vállalta, ami elsősorban fordítások készítésével volt lehetséges. Noha a fordítások kiválasztásában igyekeztek megfelelni az Uránia meghirdetett tematikájának, s ez többnyire sikerült is, valamiféle szemléleti egység megtartására ilyen körülmények között nemigen mutatkozott esély. Még kevésbé felelhetek meg így a *Bé-vezetés* programjának, amely eredeti munkák írását szorgalmazta, ezek száma igen kevés a folyóiratban. Igaz, a fordítások szorosán próbálták az eredetit követni, vagyis elkülönültek a korabeli tudományterjesztő kiadványok kivonatoló technikájától,⁶⁹ de elkülönültek a szoros fordítást elvszerűen képviselő és megvalósító Magyar Museum törekvésétől is, amely a fenséges és naiv hangnemeinek meghonosítására irányult.⁷⁰ Ugyancsak nem mondható, hogy az Uránia szerkesztésében jelentősebb szerepet kapott volna a nemzeti karakter megőrzésére irányuló ideologikus igény, amely a *Bé-vezetés* második logikai egységének egyik tartópillére. A közlemények sorában inkább csak a nemzetek szokásait, azok különbségeit ismertető olvasmányok szerepeltek, amelyek a kérdés általános vonatkozásához jelentettek szemléltető anyagot. Hasonlóképp kicsiny szerephez jut az ízlés-fogalom, abban az összefüggésben mindenképp, ahogy a *Bé-vezetés*ben szerepelt. Így leginkább a művészeti tárgyú írásokban bukkan fel, elsősorban esztétikai jelleggel.⁷¹

A „messzebb Tzél” elemei, amelyek a *Bé-vezetés* második logikai egységét képezik, a szerkesztés során tehát nem jutottak érdemleges szerephez, a közleményekben háttérbe szorultak. A „közelebb való Tzél”, a női olvasóközönséghez való fordulás, annak (s rajtuk keresztül a férfiak) kiszolgálása és ezáltal való felemelése jóval hangsúlyosabban jelen van az Uránia három számában. A nő mint implicit olvasó közös pontot jelent a jelentések tartalmi jellegű tervezete és a *Bé-vezetés* elvi programja között, az előbbi ebből vezeti le, hogy mit is akar közölni a lap, az utóbbi erre futtatja ki a szelíd tudományok programját. Mégsem mondhatjuk azonban, hogy a megvalósulás a program szerint történt, mint Szilágyi Márton megállapítja, „a női olvasóközönség megcélzása messzeemenően nem valódi olvasásszociológiai tényekre alapozva történt meg, hanem egy virtuális és filozófiai elvontságban létező ideáltípus körülírása révén, sokkal inkább témának, mint befogadónak tételezve az asszonyi nemet.”⁷² Az Uránia közleményeiben valóban kitüntetett helyet foglal el a nő, a női szerep, a házasság témaköre, közvetlen és áttételes módon egyaránt, s ez persze számot tarthatott a női olvasók érdeklődésére. A tematikai megfelelés azonban önmagában nem feltétlenül tekinthető elégségesnek.

Különösen nem tekinthető elégségesnek, ha figyelembe vesszük a program azon sajátosságát, hogy a nőkön keresztül a férfiakhoz is szólni kíván, vagyis a nő által reprezentált művelt középrétegbeli olvasót célozta meg, az angol és az azt (is) közvetítő göttingai

⁶⁹ Gondolhatunk itt Péczeli Mindenes Gyűjteménye mellett Molnár János Magyar Könyv-házára vagy Sándor István Sokféléléjére (lásd erről SZILÁGYI M. 1998, 277–278).

⁷⁰ Lásd erről DEBRECZENI 2007, 98–108.

⁷¹ Vö. SZILÁGYI M. 1998, 277.

⁷² SZILÁGYI M. 1998, 289.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 4 szám

mintáknak megfelelően. A problémát az jelentette, hogy a hazai literatúrában még nem formálódott ki az a megszólalási mód, amellyel ez az olvasó elérhető, feltéve, hogy már létezik, s nem maga is kiformalásra vár. A tartalmi sokszínűség és változatosság, a praktikum és ismeretterjesztés előterbe kerülése ezt az olvasót volt hivatott kiszolgálni, de mindez elég sajátosan valósult meg. A többnyire tudós újságokból fordított cikkek lényegében a jegyzetek elhagyásával minősültek át ismeretterjesztővé,⁷³ a praktikus ismeretek, népszerű olvasmányok szintjét pedig csak „a tradicionálisan létező, populáris kiadványtípus, a kalendárium műfajához igazodva tudták elérni a szerkesztők”.⁷⁴ Mindez amellet, hogy szétartóvá teszi a közleményeket, eltéveszti a szelíd tudományok fogalmának való megfelelés lehetőségét is, mert a közölt anyag így csak részlegesen harmonizálódhat a „Hely és Idő” specifikumaival, mely által igazából hasznossá lehet, s az erőteljes tudós kapcsolatok miatt a kellemesség kívánalmával sincs mindig összhangban. Az Uránia így nem tudta megteremteni saját közönségét, amelyben érvényes lehetett volna, a létező közönség pedig nem mindenben érezhette magáénak. A folyóirat hamari megszűnésének okai közé ezeket is odaszámíthatjuk, a számos anyagi gond, gyakorlati nehézség és egyéb problémák mellé.

d) *A' nemzet' tsinosodása*

„Meg-ígértük, hogy 4 Kötetet minden esetre ki-adunk, és meg is álljuk szavunkat, el lévén arra szánva, hogy az után a' mi Írásunk is, a' jobb Magyar Munkáknak – a' *Mindenes Gyűjtemény'*, *Múzeum'* és *Orfeus'* sorsára jut.” Ez a jóslatszerű megállapítás az Uránia szerkesztőinek a Magyar Hírmondó 1795. március 6-ai, 19. számában közzétett jelentésében szerepel,⁷⁵ ami még az Uránia 3. számának megjelenése előtt látott napvilágot. A jóslat olyannyira beteljesedett, hogy a tervezett negyedik számot sem tudták kiadni. Szilágyi Márton úgy vélekedik, hogy *A' nemzet' tsinosodása* című tanulmánynak a harmadik szám végére illesztése arra vall, „hogy a szerkesztők aligha bíztak komolyan egy negyedik szám megjelenésében”, ezért „mintha mégiscsak bele akarták volna zsúfolni a szerkesztők a harmadik számba”. Ezt a feltételezését pedig arra a megfigyelésre alapozza, hogy a folyóiratnak ezen legfontosabbak közül való írása az előzetes programból „látványosan kilóg”.⁷⁶ Ha az „előzetes program”-on a jelentések tartalomleírását értjük, abba valóban nem illik bele, mert *A' nemzet' tsinosodása* maga is elvi jellegű program, s mint ilyen, inkább a *Bé-vezetéssel* vethető össze.

⁷³ SZILÁGYI M. 1998, 290.

⁷⁴ SZILÁGYI M. 1998, 285.

⁷⁵ 7. szakasz, I. kötet, 320. Némileg költőibben megismétlik ezt az 1795. április 24-ei, utolsó ismert felhívásuk élén: „Sokan alattomos Szánakozással nézték, mindjárt Munkánk' Felállításának kezdetében intézetünknek jövendő öszveomlását, és azt, mint bizonyost jövendőték. Fenyegette mutatták a' *Mindenes Gyűjtemény[n]ek* ideje előtt letépett Asztagjait, a' *Magyar Muzeumnak* bekilintselt Ajtaját, a' *Magyar Orfeusnak* megnémült Lantját; és ... Vakmerők Ti, így szóltak, egy gyenge *Leánykát* eresztetek útnak, és nem rettegtek?” (A 33. szám Tóidaléka, 7. szakasz, I. kötet, 565.)

⁷⁶ SZILÁGYI M. 1998, 283.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

A' nemzet' tsinosodása a Bé-vezetés továbbírása, kapcsolatuk egészen nyilvánvaló, így tartja nyilván ezt az egész eddigi értelmezési hagyomány, igaz, A' nemzet' tsinosodása felől olvasva a Bé-vezetést. Ha a két szöveg viszonyát kívánjuk megvizsgálni, első pillantásra szembeszökő némely bővítés és kihagyás. Nem esik például egyetlen szó sem A' nemzet' tsinosodásában a Bé-vezetés és a jelentések központi eleméről, a női olvasóközönségről, ami azért elég feltűnő jelenség. A Bé-vezetés második logikai egységének fő fogalmai (nemzeti karakter, ízlés, eredeti munkák, vagyis a „messzebb Tzél” elemei) közül igazából csak az eredeti munkák kivételül kap részletes kifejtést A' nemzet' tsinosodásában, a másik kettő inkább csak érintőlegesen szerepel. A „nemzeti karakter” konstitutív részei között, ideologikus összefüggésben említődött nyelvkérdés azonban sokkal részletesebb kifejtést nyer a korábbiaknál, s a Bé-vezetés értelmezői pozícióját meghatározó elmaradottság-képzet is összehasonlíthatatlanul részletesebb elemzés tárgya lesz. Teljesen új gondolatalként jelentkezik a Poézis fogalmának alapos értelmezése, ez a korábbiakban egyáltalán nem jelent meg a programírásokban.

A' nemzet' tsinosodása a korábbiakhoz képest megújított gondolatalkatokat önálló logikai szerkezetbe rendezte, vagy még inkább: a választott logika maga követelte meg a fogalmi háló megújítását. A szöveg belső tagoló elemek által három fő részre osztatik, az első, bevezető egység az elmaradottság állapotával való szépítés nélküli szembeülést szorgalmazza, a második erre a szembeülést vállalkozik, mikor részletes kör- és kórképet ad a magyarországi művelődés állapotairól, a harmadik pedig azon módokról elmélkedik, amelyek hozzásegíthetnek ezen állapotok megváltoztatásához. Ez a logika egészen más vonatkozási rendszerben mozog, mint a Bé-vezetés, amely a kérdéseit mindig a folyóiratok („az illy Írások”) általában vett céljainak meghatározása végett tette fel, s az elmaradottság állapota ebben a viszonylatban vált kiindulási ponttá. A' nemzet' tsinosodása alapviszonylata a magyar literatúra, annak elmaradott állapota, fő kérdése, hogy mit tehet, mit tegyen az „igaz Literátor” ebben a helyzetben. Sem a folyóiratok, sem maga az Uránia nem kap szerepet itt, s ez maga is kelthet olyan érzést, hogy e tanulmány „látványosan kilóg” nemcsak az előzetes programból, de a folyóirat egészéből is.

Kérdéses így az is, mennyiben tekinthetjük ezt az egyébként valóban kiemelt jelentőségű szöveget az Uránia programírásának, sőt, azt is felvethetjük, mennyiben programírás ez. A választ a szöveg valódi kontextusának megtalálásától remélhetjük. Mert ha nem elsősorban az Urániára vonatkoztatva olvassuk A' nemzet' tsinosodását, hanem inkább a megelőző folyóiratok programjaira (ezek közé értve az Uránia Bé-vezetését is) s az ezek körül kibontakozott vitákra, akkor megszűnhet a szertelenségnek az az érzete, amit a folyóiraton belüli helye generálhat. Ebből következően viszont a szöveg nem annyira programírásként tűnik fel előttünk, hanem sokkal inkább vitairatként. Az elődöktől eltérően nem folytat explicit vitát megnevezett ellenfelekkel, legfőbb tételei azonban kivétel nélkül a korábban lefolytatott literátori vitákhoz szólnak hozzá, saját álláspontot

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

körvonalazva. Úgy beszéli a tudós hazafiság nyelvét, hogy el is távolodik attól.⁷⁷ Megszületik a csiszoltság nyelve, amire már a címadás is utal.

II. *A' nemzet' tsinosodása mint vitairat*

1. Akadályok

a) az „igaz Literátor” nézőpontja

„Megbatsáthatatlan Hibája az, Nemzeti Íróinknak, hogy *kényesztetik* Nemzetünket. Ezek, a' kik felhágnak a' Tanító székre, felemelik Szavokat, hogy – oktassanak!... óh! melly illetlen ezeknek Szájokban a' Hízkelkedés” – szól *A' nemzet' tsinosodásának* a felütése. Már olvashattuk ezt a gondolatot a *Bé-vezetés* második logikai egységében, a tudományok állapotát leíró rövid bekezdés élén: „Hízkelkedni mindég, de a' Közönség előtt éppen nagy Alatsonyság.” Ehhez a szentenciaszerű megfogalmazáshoz képest azonban *A' nemzet' tsinosodása* variánsa támadó élű, a hazai literátorokat személyükben is megszólítja, felróva nekik a hízkelkedést, a kényeztetést, majd a tömjénezést, a szédítést és így tovább. A provokatív hangütés a tanulmány fő kérdését exponálja, amely az „igaz Literátor” mibenlétét, feladatát firtatja. Ahogy a *Bé-vezetés* a folyóiratok általában vett hasznáról és nálunk való alkalmazhatóságáról kíván számot adni, úgy teszi fő tárgyává a jelen tanulmány az „igaz Literátor” felelősségéről, hivatásáról való számadást, s rögtön ki is nyilatkoztatja, hogy a „szent Hivatal”, a „felséges Póltz” betöltésére csak egy módon lehet méltó az író: „Igaz és egyenes légyen”, „szóljon Igazat”. A nemzeti irodalom adott helyzetében ez pedig csakis egyet jelenthet: aki „élessen látó Szemléelő”, az fel kell hogy verje „a' Nemzetet vakmerő Veternumából”.⁷⁸

Ettől az elhivatottságtól áthatottan száll vitába a tanulmány azon hízkelkedő véleményekkel, amelyek a nyelv, a tudományok, a irodalom „hasadó Hajnaláról”, „felderült Egérül”, „szerentsés Megérkezéséről” beszélnek. A tudós hazafiság beszédmódját erősen meghatározta a világosság-metaforika, amely a „hajnalhasadás, kiderülés” képzetével érzékeltette a megindult fejlődést, általában az 1770-es évekhez, Bessenyeiék nemzedékéhez kötve a kezdetet. Ha a kezdetekhez való viszonyt illetően voltak is eltérések abban (pl. Kazinczy és Batsányi között), hogy mennyire tekinthető folytonosnak a fejlődés az irodalmi hagyományokat és az intézményes kereteket illetően, ha esetleg különbözőképpen értékelődött is, hogy mennyire haladtunk már előre (amit a metaforika fokozatai is érzékeltetnek), a távlatok szempontjából azonban az egység dominált, vagyis az a mindent átható látens szemléletmód, hogy a kibontakozás lehetőségei adottak, a már felkelt

⁷⁷ A tudós hazafiságra nézve lásd DEBRECZENI 2001b. *A' nemzet' tsinosodása* eme sajátos pozíciójára már Bíró Ferenc is tett utalást, mikor azt írta, hogy a „szerző láthatóan meg akarja őrizni azokat az argumentumokat, amelyeket az előtte járók fedeztek fel és hasznosítottak”, noha „olyan felfogás irányába indult már el, amelyhez ezek az érvek nem igazán szükségesek, sőt, logikailag mintha nem is igazán illeszkednének ahhoz a gondolatvilághoz, amelyben ezek az érvek eredetileg helyet foglaltak.” (BÍRÓ 1995, 482–483.)

⁷⁸ Veternum (lat.): álmokör, restség (URANIA 1999, 355). Itt tűnik fel először a tanulmányban a Spectatorre utaló „Szemléelő” kifejezés.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

„nap” halad a maga útján, egyre több fényt terjesztvén. Ezt a helyzetértékelést csak fel- erősítette a II. József halálát követő eufórikus időszak, különösen az 1790. júniusi or- szágyűlési napok, amelyeken a magyar nyelv ügyében több szimbolikus jelentőségű döntést is hoztak.

Mindez nem mond ellent annak, hogy gyakoriak az elmaradottságot bíráló hangok, a mecénások hiányát, az olvasás elhanyagoltságát stb. panaszló megnyilatkozások. Az a tétel ugyanis, amelyet az említett tények bizonyítanak, vagyis hogy a nemzet még távol van attól a tökéletességtől, amelyet a nyugati nemzetek már elértek, jól megfér az elért eredmények dicséretével a tudós hazafiság beszédmódjában. Az említett érvelések felhí- vó jellegűek, buzdítást foglalnak magukban, vagy azáltal, hogy az elmaradásban rejlő kihívást hangsúlyozzák, vagy azáltal, hogy a megtett út eredményeiből erőt merítenek és visszaigazolást nyernek. Közös azonban ezekben az érvelésekben, hogy a távlatokat eleve adottnak veszik, érvényességük a folyamatos előrehaladás lehetőségének szemléle- tén épül, ami nemcsak elvi lehetőséget jelent, hanem reális esélyt is az adott helyzetben. Valójában az Uránia *Bé-vezetése* is ezt a vonatkozási rendszert teszi a magáévá, mikor az első fő kérdés megfogalmazásakor különválasztja az „*Esméretekben elől-mentt*, vagy *hátra-maradt*” állapotokat, amely specifikumok figyelembevételével kell egy folyóirat- nak definiálnia önmaga célját. Az ezen állapotok megérzékítésére alkalmazott metafori- ka, az út és a növekedés metaforája (minden széttartó vonásuk ellenére) egyaránt értel- mezhető a távlatok érvényességének szemléletmódja szerint, s semmi nem utal arra, hogy más szemléletmódot rejtenének magukban.

Az út és a növekedés metaforája a *Bé-vezetés*hez képest változatlan formában megje- lenik *A' nemzet' tsinosodása* bevezető részének a második felében.⁷⁹ A két bekezdés azonban közrefog egy harmadikat, amely már egészen más perspektívát érvényesít. „Valljunk Igazat! ott megállapodtunk, a' hol elkezdettük. Egy kis 'Sibongás, egy kis Felforrás az egész Dolog' Summája! Augustus' és XIV-dik Lajos' Századjai nálunk egy Esztendőben be is állottak, el is múltak.” E bekezdés elég rejtélyesen fogalmaz. Nem mondja meg például, hogy melyik esztendő is hozta volna el nálunk az augusztusi és lajosi fénykorra való utalással jelzett felvirágzást. Egyáltalán, miért az utalás a fénykor- ra, ha egy mondattal korábban az egész dolog summája egy kis zsidongásnak, felforrás- nak minősül, amely nem lépett túl a kezdet állapotán. A szöveg azért talányos, mert magán túlra utal, saját körén belül maradván nem fejthető fel értelme. A fénykorként megnevezett esztendő II. Lipót uralkodásának időszakát jelentheti, legalábbis a szöveget hűen parafrázáló Csokonai így értette, s ez a beállítás rögzülni látszott a kortársak visz- szaemlékezéseiben is.⁸⁰ Ezzel persze ellentétben van a „zsidongás” minősítés, ha egy-

⁷⁹ Itt egyrészt az az állítás hangzik el, hogy „a' Tudományok' dítső Halmának Derekán még nem járunk”, másrészt pedig: „De takarjuk el a' jövő Nyom előtt ezt a' Képet, hogy kevesebb légyen az Ok, nekünk a' Szeméremre, és nekik a' Szánakozásra... Midőn ők a' Tudományok' feltisztultt Ege alatt azoknak boldog Sű- gárinál melegítik magokat, mikor a' józan Értelem', és szép Ízlés' kedves Gyümöltsei mellett áldják Öseiket, a' kik Haszonkeresés nélkül plántálták ennek Fáit – ne tudják, ne hidjék ők, hogy olly hideg, olly mord vólt akkor az Ég, mikor azok tsirádtak.”

⁸⁰ CS/LEV. 58–59, 68.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

másra vonatkoztatjuk az egymást követő mondatok állításait, de a bekezdés egészének retorikája inkább elfedni látszik e belső disszonanciát.

A bekezdés minden mondata azt hangsúlyozza ugyanis, hogy megrekedtünk. A „hátra-maradás” állapota nem egy biztató perspektívából értelmeződik, amely reális esélyét láttatja a „hátra-maradás” felszámolásának. Maga a perspektíva bizonytalanodik el, nem elvileg persze, hanem az adott helyzet kibontakozási esélyeit illetően. Jól látszik a különbség a *Bé-vezetés* és *A' nemzet' tsinosodása* között, hiszen még a hízelkedést ugyancsak elvető, a „hátra-maradás”-t illetően igen kritikus *Bé-vezetés*ben sincs jelen ilyen erővel a „megrekedés” felismerése, ami persze összefügghet az Uránián belüli pozíciójukkal is, az indulás, illetve a lezárás helyzetével. A tudós hazafiak buzdító érveléseinek a fő szempontja érvénytelenedett el ezzel, így új nézőpontot kellett találni. Amikor *A' nemzet' tsinosodásában* megszólaló „igaz Literátor” „ártalmas szédítés”-ről beszél, a helyzetértékelésnek ezt az új szempontját fogalmazza meg. A „hátra-maradás” megszűntetésére irányuló buzdításhoz a realitásokkal való szembesülésből remél erőt nyerni, ez a mozgás szervezi meg a szöveg retorikáját.

b) józan értelem és szép ízlés

Az ezt a vállalást teljesíteni kívánó új rész három csillaggal elválasztva kezdődik. A szöveg ily módon jelzett belső szakaszhatárát azonban az illesztésnél erős, egyszerre metaforikus és fogalmi kapocs hidalja át. Említettük, hogy az előbb vizsgált bekezdést két olyan bekezdés fogja közre, amelyek az út, illetve a növekedés metaforáját alkalmazzák a hátramaradás érzékeltetésére. Az elsőben kizárólagos a tudományokhoz vezető út képe, a másodikban a növekedés-kifejlés képzete jut túlsúlyba. Ez utóbbiban az elérni vágyott célt megjelenítő két tagmondat közül az első (a „midőn” kezdetű) a „tudományok feltisztult ege alatt” kifejezéssel még inkább egy tartományt vagy állapotot jelenít meg, amely az út végén áll, ahová meg lehet érkezni. A második („mikor” kezdetű) tagmondatot már egyértelműen a tudományok boldog sugaraitól felnövekvő fiatal fák megjelenítése, vagyis a növényi metaforika uralja. A hátramaradás okainak vizsgálatakor pedig, mint a rész végén olvashatjuk, az igaz literátornak kifejezett célja lesz „reá mutatni arra a' Féregre, melly fiatal Plántátskáink' Növését akadályozza”. Az új rész bevezetője ugyanezt a képet ismétli meg, a „férget” „dögletes miasmával” helyettesítvén, „melly nálunk ezt a' Plántátskát – a' Culturát megemésztí.”

Figyelemre méltó azonban a plántának a kultúra fogalmával való azonosítása is. Az előző bekezdésben olyan plántákról volt szó, amelyek a tudomány sugarainak hatására fordulnak termőre, s hozzák meg „a' józan Értelem”, és szép Ízlés' kedves Gyümölcsei”-t. E metaforabokorban tehát a kultúra fogalma úszik rá a józan értelem és szép ízlés fogalmaira, a tudomány ezeknek érlelőjeként, vagyis mintegy eszköz szerepben tűnik fel, ami nem harmonizál az út metaforájában megjelenő tudomány-képpzel, ahol a tudomány maga az elérendő cél. A józan értelem és szép ízlés fogalmai ugyanakkor nemcsak a kultúra fogalmával kerülnek kapcsolatba, de feltűnő analógia épül ki az új

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 11. szám

rész második bekezdésének hangsúlyos fogalompárjával, a „józan Okosság (Sens Commun)” és a „természeti Ítélettétel (bon sens)” fogalmaival, melyek az eredeti magyar nemzeti karakter vonásaiként jelennek meg. E fogalompárok mint eredmény, illetve mint adottság a növekedés különböző stációihoz kötődnek, de éppen a növekedés-kifejlés metaforikája képezi meg lényegi azonosságukat is.

E fogalmak kontextusát keresvén S. Varga Pál felhívja a figyelmet a *sensus communis* hagyományára, s kifejezetten a skót felvilágosodás neves filozófusára, Thomas Reidre, jegyzetben azonban utalván arra is, hogy a pontos forrás azonosítása adatok hiányában nehezen képzelhető el, így leginkább a Shaftesbury nyomán kibontakozó angolszász *common sense*-gondolat egészét tekinthetjük a meghatározó kontextusnak.⁸¹ Tegyük hozzá, ehhez a gondolkodói irányhoz tartozik a *Spectator* is, amelyre viszont a *Bé-vezetés*ben explicit utalásokat találtunk; mindez persze csak a lehetséges forrásvidék pontosabb körvonalazását jelentheti. Számot kell vetnünk ugyanakkor e fogalmak itteni alkalmazásának egy másik viszonylatával, annál is inkább, mivel úgy tekintünk *A' nemzet' tsinosodására*, mint vitairatra, amely a megelőzően nyilvánossá vált programszövegekkel lép dialógusba, a maga módján bekapcsolódva az azok kapcsán kibontakozott vitákba is. A józan értelem és szép ízlés fogalmi kettőssége felidézheti az Orpheus Kazinczy által meghatározott két legfőbb tárgyát, a „józan okosság” és az „ízlés” terjesztését.⁸² A fogalmak érintkezése elég nyilvánvalónak tűnik, s épp ez teszi szemléletessé az Uránia gondolkodásmódjának az Orpheusétól való alapvető és meghatározó eltérését.

Az Orpheusban kettéválnak józan okosság és ízlés kontextusai, az első filozófiai összefüggésekben értelmezhető, a másik viszont a poézissel kapcsolatos (illetve egy másik vetületként kiterjeszkedik az életmód területére is). *A' nemzet' tsinosodása* jelen pontján e fogalmi kettős együtt mozog, érvényességi körüket egyaránt a kultúra fogalma határozza meg, vagyis az az összefüggés, ami az előbb az ízlés fogalmának egy másik vetületként említődött. Mindkét fogalom, mindkét helyen az ítélőerő sajátos felfogásával van összefüggésben, s e tekintetben szintén szembeötlőek a különbségek. Az Orpheusban a „józan gondolkodás” az ember autonómiájából veszi eredetét, vagyis hangsúlyozottan az érzékektől független princípiumból, s csak a kiválasztott kevesek sajátja lehet.⁸³ Ezzel szemben az Uránia tanulmánya *sensus communis*ként határozza meg a józan okosságot, vagyis egyfajta közös érzékként, amely persze nem úgy közös, hogy mindenké sajátja, hanem úgy, hogy közösséget létesít.⁸⁴ E meghatározó különbségből fakadnak aztán e fogalmak eltérő funkciói az adott helyeken, hiszen míg az Orpheusban ez a tisztánlátás, addig az Urániában a nemzeti karakter letéteményese. Éppen ebbéli funkciójá-

⁸¹ S. VARGA 2005, 320.

⁸² A *Bé-vezetés*ben az ízlés helyén ugyan „a nyelv tökéletesítése” formula áll, valójában ez csak az utolsó pillanatban került az ízlés fogalma helyére, amely minden más vonatkozó szöveghelyen szerepel (ORPHEUS 2001, 9, 367).

⁸³ Kazinczy a folyóirat bevezetésében a józan gondolkodás következő meghatározását adja: „Az, a' mit én a' józan-gondolkodás alatt itt értek, az, a' mi a' Meg-tévelyedtteket, (a' mennyire a' környül-állásokhoz 's tulajdon agyvelőjöknek minéműségekhez képest lehet és kelletek,) az igazabb út felé vezető” (ORPHEUS 2001, 9).

⁸⁴ Vö. GADAMER 2003, 51.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

ban lesz *A' nemzet' tsinosodása* első két részét összekötő fogalmi kapocs egyik eleme: az első rész végén az alkalmazott növényi metaforika jegyében a kifejlés vágyott eredményeként (a gyümölcsként) jelenik meg a józan értelem és szép ízlés fogalompárja, az új rész elején pedig csak még mint potencialitás (plántácska). E pozícióból indul ki az érvelés, amely a kifejlés akadályait kívánja feltárni.

c) klíma és karakter, hely és életmód

Az érvelés elsőben is azt latolgatja, hogy hazánk klímájának milyen befolyása van elmaradottságunkra. Egy „Hazáját melegen szerető Hazafi' Mondására” hivatkozva kijelenti: „A' mi Klimánk [...] ellenséges a' Tudományoknak”, de rögtön hozzá is teszi, hogy ezen nem valamiféle természeti meghatározottságot ért.⁸⁵ Ez a kettős kijelentés képezi a nyitópozíciót, ehhez tér vissza két alkalommal is, egy-egy magyarázó bekezdést követően, így amolyan hárompillérű érvelési sémát valósít meg. Rögtön e kettős kijelentés után a megszorító elem részletesebb kifejtése következik, mely szerint „erő, fizikai tökéletesség, nemes testalkotás, józan okosság, természeti ítéllettel” jellemzi az eredendő magyar karaktert, az ország pedig termékeny és gazdag. Ezen érvelés vezet a nyitó kijelentés megismétléséhez, fordított sorrendben és eltérő logikát követve: „Van tehát *Erő*, van *Tehetség* a' mi Klimánk alatt is, és talán szebb, magassabb, elevebb, mint akárhol – de az a' Jegyzés igaz, fontos, és mély Tapasztalásból merített, hogy a' mi Klimánk ellenséges a' Tudományoknak.” Itt a klíma által biztosított lehetőségek megléte az első állítás, s ezt követi a megszorító ellentét, amely mégis érvényesíteni kívánja a „nagy hazafi” legelőször idézett mondását.

A következő bekezdés a „nagy hazafi” mondásának alátámasztására szolgál, mikor leírja, hogy a külföldet járt, tanult ifjak hazatérve visszasüppednek környezetükbe. A bekezdés végén pedig ott áll az érvelés harmadik pilléréként a megállapítás: „Nem lehet nem kérdezni ennek Okát, és ezt ha nem éppen Hazánk' a' Polus' 48-dik Grádusa alatt való Fekvésében kell is keresni, de csak ugyan a' Hely' Környülállásiban lehet megtalálni.” Szembetűnő a szemléleti egyezés a *Bé-vezetés* egyik alapkérdésével, azzal, hogy „van-e az illy Írásoknak Helye és Ideje nálunk?”, ami pedig abból a tételből fakad, hogy „Minden Igasság jó – de azt a' Hely, és Idő teszi *munkássá*.” Ez jelentheti azt is (mint a *Bé-vezetés*ben), hogy csak az adott körülményeknek megfelelő tudományok művelése tekinthető hasznosnak, nem lehet tehát eltekinteni a befogadói környezet elvárásaitól, de másfelől jelentheti azt is (mint itt, a jelen tanulmány e pontján), hogy a befogadó környezet állapota meghatározóan befolyásolja, és így magyarázza a tudományok egy adott időpillanatban regisztrálható állapotát.

A' nemzet' tsinosodása ezen a nyomon indul tovább a következő hat kisebb bekezdésben. Először az a szembeállítás uralja az érvelést, hogy a visszahúzó környezet elle-

⁸⁵ „Nem értette ő, és én sem állítom, hogy valamely dögleletes Miasma terjedett legyen el Hazánk' Atmosphaerájában, melly nálunk ezt a' Plántátskát – a' Culturát megemészti.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 4. szám

nében csak kivételes kevesek képesek megőrizni saját műveltségi szintjüket,⁸⁶ majd „a’ Hely’ Környülállási”-t, vagyis e környezet elmaradottságának okait firtatja a továbbiakban, olyan konkrétságban, amely a *Bé-vezetést* egyáltalán nem jellemezte. Megidézi a „Telekjeinkenn vegetáló, Tzimmel, és Tzim nélkül való Földművelők”-et, első közelítésben megértést tanúsítván helyzetük iránt, hiszen a szegénységben nem tudnak a szellemiekre áldozni és nincs is rá igényük. Ezt követően azonban, azzal az állítással, hogy a „Tudományok nem tsak gyönyörködtetnek, hanem táplálnak is”, megfordul az érvelés logikája. A szétaprózódó birtokok nem képesek eltartani a „földművelőket” (s itt nemesek és nem-nemesek egyaránt értetődnek, hiszen „Tzimmel, és Tzim nélkül való Földművelők”-ről beszél), amiből csak vegetálás származik. A kiutat a tudományokban, továbbá a kereskedésben és a mesterségekben lehet megtalálni, aminek eredményeképpen lehet „jó birtokos, és tehetős Polgárokká lenni”.⁸⁷

A polgárosulás elmaradottságát és a művelődési állapotok ezzel párhuzamos alacsony szintjét bíráló végkövetkeztetést legvégül egy igen különös érv nyomatékosítja: „Az illyeket vetik Szemünkre kártörülő Gúnyolással Szomszédink. És sohajtva vallom meg, hogy méltán vethetik.” Ez a vetülete a megfogalmazódó bírálatnak egy rövid tagmondat erejéig már helyet kapott a tanulmány első részében is, mikor az igazmondásra, szembenézésre felszólítandó állította, „hogy azok a’ Nemzetek, mellyek ezen az Ösvényenn meszsze elhaladtak, minket a’ durva Nemzetek’ Rangjába vetettek”. Ezen utalásokban annak a százados vitának a visszhangját hallhatjuk, amely a Reimmann és követői által megfogalmazott bírálat és az ennek ellene feszülő Hungarus értelmiség érvrendszere között bontakozott ki, s amely a tudós hazafiság beszédmódjában látens módon továbbra is jelen volt.⁸⁸ A könyvtár helyett fegyverekkel, tudományok helyett vadkergetéssel foglalatostkodó (elsősorban nemes) magyarok bírálata sokszázados toposzként volt jelen e vitában, s vált a tudós hazafiak egyik jelentős témájává is, mikor a magyar nyelvű tudományok pártolásának hiányát panaszolták. (De a humanista eredetű toposz variációjának tekinthető a rókavadász nemes visszatérő bírálata is a *Spectatorben*.⁸⁹) A’ *nemzet’ tsinosodása* ugyancsak e toposz variációját nyújtja, kontextusa által azonban két lényeges ponton új értelmezését adva annak. Egyrészt az első rész által kijelölt pozíció (a megrekedés) miatt eltűnt mögüle az adottnak vett felívelés perspektívája, így a vádak sokkal komorabb hangszerelésűek, inkább a magát a kezdet pozíciójában meghatározó Bessenyei *Magyarság*beli körképére emlékeztetnek. Másrészt nem pártolásról, pártolók-ról van szó, hanem befogadókról (következetesen a „hallgatók” kifejezést szerepeltetvén), s ez a megközelítés nem áll meg a pártolás hiányának felhívó jellegű konstatálásá-

⁸⁶ Ezt több példával érzékelteti, közte egy rejtett Wieland-utalással: „Demokrit Abderában – nem mindennapi Jelenés” (az utalás forrásaira nézve lásd URANIA 1999, 355).

⁸⁷ Az ezzel az alternatívával a változatlanságot jelző szembeállított, nehezen értelmezhető „Nemzetes Betyárok” kifejezés leginkább már csak a nemesekre látszik utalni azáltal, hogy a jog nélküli (és törvényen kívüli) nincstelenséget jelentő „betyárok”-at a „nemzetes” jelzővel látta el.

⁸⁸ Vö. DÁVIDHÁZI 2004, 169–170.

⁸⁹ Vö. HORKAY-HÖRCHER 1996, 308.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 11. szám

nál, hanem a helyzet okaihoz vezet el a gondolatmenetet, amelyet a „Hely’ Környülállásiban”, azaz a vegetáló vidéki életmódban talál fel.

Némileg meglepő lehet tehát, hogy a gondolatmenet a klíma behatásának tételéből indul, mikor a szándék éppen az, hogy a klíma befolyása helyett egyértelműen „a’ Hely’ Környülállási” neveztesse meg a „hátra-maradás” okozójaként. Ebben az érvelési sémában azonban nem ez az egyetlen meglepő mozzanat, hiszen az indító hárompillérű érvelés két magyarázó bekezdésének állításai is elég eltérő viszonyrendszereket feltételeznek a külföld és a csinosodás értékelése kapcsán. Az első azt állítja, hogy „a’ bárdolatlan Magyar véghetetlen Pusztaíkon, egészségesebb Ítélettel van felruházva, mint amott a’ tsinos külföldi az ő kevély Városaiban”, míg a második a „sok külföldi Főiskolákat megjárta Ifjak” kapcsán emeli ki, hogy hazatérve „kimagyarázhatatlan Elalálás foglalta el őket”. Eltérő az érvelés karaktere is, az első bekezdés nyomatékosító elemei a tekintélyt és a kijelentés általánosságát mozgósítják,⁹⁰ a második bekezdés inkább a személyes tapasztalat közvetlenségére hivatkozik,⁹¹ továbbá az első a növekedés, a második az út metaforáját vonja be a „cultura”, illetve a „tudományok” előtt álló akadályok jelzésére. Mindennek az okát abban véljük felfedezni, hogy két eltérő fogalompár és vonatkozási rendszer került egymás mellé egy logikai rendben.

A klímának az itteni érvelésben a nemzeti karakterre van hatása, a nemzeti karakter fogalma pedig már a *Bé-vezetésben* is a nemzeti lét letéteményeseként jelent meg, mint a nyelv, szokások, alkotmány, etnikum összegzője, ahogy azt az 1790 körüli vitákban is kezdték használni. A „fenntartás, erősítés” ideologikus érték, s nyilvánvalóan konzerváló természetű, kontextusát tekintve tehát nem harmonizál a „tudományok” elmaradott helyzete miatti perfekcionista szemléletű panasszal, ez okozza az egymás mellé került bekezdések fogalmi szétartását mind a *Bé-vezetésben*, mind a jelen tanulmányban. Itt azonban nem csak az általában vett nemzeti karakterről van szó, amely minden nemzet megmaradásának a letéteményese, hanem a jellegzetesen magyar karakter jegyeiről is, miként „a’ Hely’ Környülállási” sem csak általánosságban említődnek. A vegetáló vidéki életmód kritikai leírása, amely, mint láttuk, egy már kialakult érvelési minta folytatója, az adott helyzet részletezését és ezáltal az elmaradottság magyarázatát hivatott nyújtani a gondolatmenetben. A két eltérő forrásvidékről származó fogalompár, klíma és karakter, hely és életmód a jellegzetes hazai viszonyokra való konkretizálásban kerül egy viszonyrendszerbe, s ezt bontja ki az őket összekapcsoló logikai szerkezet is („van tehetőség, de...”). Eredendő szétartásuk persze nyilvánvalóan megőrződik így is.

⁹⁰ Kétszer is előfordul egy-egy nagytekintélyű, de meg nem nevezett hazafira való idézősszerű hivatkozás, valamint olyan fordulatokat találunk itt, mint „megfontolt Tapasztalás” mondatja velem, vagy „az a’ Jegyzés igaz, fontos, és mély Tapasztalásból merített”.

⁹¹ „Szemeim előtt láttam én felnőni sok Ifjakat”; „Bizonyosága voltam”; „Erre Szemeim tanítottak!”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

d) mezei élet

„Et in Arcadia ego” – lendül tovább a közkeletű mondással a gondolatmenet. A szövegösszefüggés („ízes Örömeit szoptam én is”) egyértelművé teszi, hogy itt a szó-lás jelentése: ’Árkádiában éltem én is’ (nem pedig ’Árkádiában is ott vagyok én’).⁹² Ezzel azonban itt nem jár együtt az árkádikus létezés aranykorként való értelmezésének hagyománya, mert a gondolatmenet egy megengedő közbevetést követően arra a megál-lapításra fut ki, mely szerint: „De hogy a’ mezei Élet nagy Részben a’ Tudományok’ Terjesztésébenn Akadály, azt nem lehet meg nem vallanom.” Az akadály részletes kifej-tése a következő logikát követi: „A’ magános, félre való Élet, az Elzárkozás a’ Világtól, elzár a’ Gondolkozástól is. [...] A’ Tehetségek halva fekszenek. Meggátolja a’ *henye* és *vad* Életmódja, azoknak Kifejtődéseket. [...] Balítéletek, Tudatlanság, és Vakság ezek-nek Következései. [...] *Tudatlanság* pedig és *Vakság* a’ Tudományok’ legfenébb Ellen-ségei.” A „mezei élet” tehát mint életmód lesz fő akadály a tudományok terjesztésében ezen érvelés szerint. Ez az itt bevezetett fogalom szervesen következik a megelőzőekből, hiszen „a’ Hely’ Környülállási” is az élet módjában találtak pontosabb meghatározást. Míg azonban korábban a vidéki életmód feltételrendszerén, a „vegetáláson” volt a hang-súly, addig a gondolatmenet új ízülete magának az életmódnak a jellemzésére koncent-rál, felmutatva benne a visszahúzó elemet, ami miatt a nemzeti karakter által eredendően meglévő tehetség nem tud kifejlenni. És míg az előzőekben az e környezetből kiemelke-dett művelt és csinosodott egyének és környezetük szembeállítását volt az érvelést meg-szervező elem, addig itt a környezet hatása alatt álló „mezei Ember” tudatlanságának és vakságának a bemutatása, a jelenségnek a megértése.

A „falusi Élet” elzárkózottsága azonban nemcsak tudatlanságot és vakságot okoz, ha-nem „melengeti a’ *Magunkszeretetét*” és a „*Magahittség*”-et, s „az ilyen dagályos Felfü- Valkodóság szomorú Akadályja a’ Tudományoknak”. E jelenség megnevezésére alkalmazza a tanulmány a „fél tudósság” fogalmát, s ezt sok tekintetben veszedelmesebbnek is mondja „a’ tsupa tiszta Ostobaságnál”, noha ezt követően mégis egy szinten említi eze- ket.⁹³ Hogy mit is ért fél tudósságon a magahittség és a magaszeretet erkölcsi karakterű jellemzésén túl, azt elárulja a következő költői kérdés: „Azok az egy pár homályos Ideák, mellyek tökéletlen ’s száraz Compendiumjainkból nálunk megragadtak, vallyon nem nagyobb részént, és sokaknál, az egész Böltsességnek Summája e?” Egyértelmű az utalás az iskolai műveltségre, amelyet nem követ a továbbiakban magasabb szintű in-tézményes oktatás vagy önképzés, s amely így elzárva marad a korszerűnek tartott beha-tásoktól, az „újságtól”, ahogy Bessenyei és követői mondták. A „fél tudós” itteni megje-lenése valójában Bessenyei „Ferenc deákjának” a reinkarnációja, s mint ilyen lesz meg-határozó elem a tanulmány gondolatmenetének további pontjain is.

A fél tudós és főleg az ostoba azonban nemcsak a környezet terméke, mert mint a kö- vetkező két bekezdés állítja, „a’ mezei Élettel öszvepárasodott” az „*animális Élet*” is,

⁹² Lásd minderről PÁL 1988, 159–169; URANIA 1999, 356.

⁹³ „Mind a’ tsupa Tudatlan, mind a’ Féltudós annyival veszedelmesebbek, hogy makatsan megmaradnak Setétségekben, és hogy ezt a’ Setétséget kedvellik mint a’ Bagoly az Éjjelt...”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

amely „elállja a’ Tudományok Súgárinak Behatását”. A tunya értelem és az érzéketlen szív az egyéni mentális sajátosságokhoz kapcsolódóan próbálja magyarázni a „hátramaradás”-t, noha ezáltal mintha némi feszültség teremtődne a gondolatmenet azon korábbi állításával és az ehhez fűzött lábjegyzettel, mely szerint ilyen karakter nincs a magyarban, vagy csak ritkán.⁹⁴ Ha azonban a karakterrel kapcsolatosan összegző jelleggel használt „ítélettel” (vagyis ítélőerő) fogalmát vesszük alapul (amelyről megállapítható, hogy „elsősorban nem formális képesség, nem szellemi képesség, melyet gyakorolni kell, hanem eleve ítéletek és megítélési mércék összességét foglalja magában”⁹⁵), akkor kijelenthető, hogy a gondolkodásra való testi-fizikai képtelenség, illetve a kiműveletlen állapot nem azonos (nem úgy, mint Kazinczy esetében, ahol a józan gondolkodás és az agyvelő minéműsége között a legszorosabb a megfeleltetés⁹⁶). Ha valaki testileg nem alkalmas a magasabb szellemi működésekre, akkor a „tudományok sugarait” sohasem fogja érezni, ha viszont alkalmas, attól még nem érzi azokat automatikusan.⁹⁷ Az animális élet teljességgel elzár a tudományoktól, a mezei élet ezzel szemben a tudományok befogadására potenciálisan alkalmasok (tehát a nem animális életet élők) esetében tárható fel a tudományok legfőbb akadályaként, ahogy ezt a plánta-metafora itteni ismételt feltűnése is érzékelteti.⁹⁸

A második fő rész három csillaggal jelölt vége előtti négy bekezdés a részösszegzés szándékával készült. „*Öszvefogalván* már mind ezen apró Környülállásait Helyheztetésünknek, a’ Nevelést, Életmódját, és abból következő Temperamentumot, Szokást, és Testalkotást, sok Akadályait látjuk benne a’ Tudományoknak, mellyek éppen ’s egyedül tsak itt találhatók”. Valóban az előzőekben használt fogalmakat látjuk viszont, de a korábbiaktól eltérő gondolati szerkezetben. Ezúttal ugyanis a „temperamentum, szokás, testalkotás” nem a nemzeti karakter részeként jelenik meg, hanem a helyhez és életmódhoz rendelt („abból következő”), s így nem az eredendően meglévő tehetséget részletezik, hanem a tudományok terjesztésének akadályait látszanak kibontani. Arra gondolhatunk e jelenség kapcsán, hogy a nemzeti karakter fogalmát körülvevő ideologikus érvelésmód itteni elhalványodása, kiszorulása eredményezte a fogalmi átrendeződést.

A következő bekezdés visszautal a tanulmány elején megfogalmazott nyitópozícióra, a megrekedésre („Idő előtt való Beszéd az, ha valaki mindjárt Elindulásakor megakad, és még arról is panaszkodik, hogy három Országot be nem járhat”). Az ezt követő mondat egy gondolatjel után ugyanezen gondolatot variálja, s az ezután ismételten kitett gondolatjel ritmusa további variációs kifejtést ígér. A várakozás azonban nem teljesedik be, a „Hazai Nyelvünkön készült Tudományinknak *tsak a’ két Haza* lehet Piattza” kije-

⁹⁴ Minderre még visszatérünk.

⁹⁵ GADAMER 2003, 64.

⁹⁶ Vö. ORPHEUS 2001, 9.

⁹⁷ Ezt az összefüggést S. Varga Pál Thomas Reid példáján keresztül tárgyalva világítja meg (S. VARGA 2005, 320).

⁹⁸ „*Tudatlanság* pedig és *Vakság* a’ Tudományok’ legfőbb Ellenségei. Nem gyarapodnak ezek a’ szelíd Plánták, a’ hol jó Földet nem találnak; mint a’ sovány Iszapban tsak sínlődnek, és hogy Virágjokba mehesse- nek, Szükség, hogy az Elmék, mellybe béóltatnak valamennyire elkészülve legyenek.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

lentés bár korlátozottságra utal, de nem a megrekedéssel hozható összefüggésbe. E gondolat és a bekezdés további része a magyar nyelv hatókörének eredendő szűkösségét fogalmazza meg, azt, hogy milyen kevesen értik és beszélnek, s hogy így a tudományokban elért eredmények is be vannak zárva e szűkre szabott körbe („egy Tenyérnyi Hely Jutalma 's Piattza”). Az e gondolatban megbúvó szemléleti elem a „tudományok” fogalmának univerzalizmusa ellen hat, anélkül persze, hogy ez itt tematizálódna, hiszen a továbbiakban épp az a kérdés kerül elő, vajon „Támadnak e Newton, Loke, Shakespear, és Miltonok itt is mi közöttünk”. Miként a tudós hazafiak beszédmódjában, úgy itt is az a szempont érvényesül inkább, hogy milyen hatalmas az ebben a helyzetben rejlő kihívás („félre vakmerő Álom, a' melly ámitó Képeiddel tsalogatsz”). Nem annyira az elvi lehetetlenség, mint inkább a szinte megoldhatatlan, de mégis gyakorlati természetű nehézség látszik itt megjelenni. Ezt az értelmezést támasztja alá az utolsó bekezdés, amely a kor jól ismert toposzait variálva⁹⁹ a magyar latinnal szembeni elmaradottságát panaszolja fel, viszonyítási pontként tekintve azt.

2. Tudományok és poézis

a) szelíd tudományok és gráciák

A' nemzet' tsinosodása harmadik, leghosszabb része azzal a gondolattal kezdődik, hogy ideje félbeszakítani az akadályok felsorolását, mert különben soha nem lenne vége. E szónokias fordulathoz azonban elég különleges érv fűződik, mintegy mellesleg: „Hozzá adom még azt is, hogy nem annyira Okok ezek, a' miért nem gyarapodhatnak Tudományink, hanem inkább, mivel Tudományink nem gyarapodnak, azért vannak ezek az Akadályok. De mivel azok, el nem mellőzhettem. Így adja egy Dolog a' másnak a' Természetben Kezét, és így lesz némelly Dolog Ok, és Következés eggyszer'smind.” A gondolat elbizonytalanító jellege zavarba ejthet, esetleg dicsérhető árnyaltságra törekvő szemlélete, de némiképp mégis váratlanul hat az eddig követett logika alapján. Pedig csak visszatér itt a *Bé-vezetés*-ben alkalmazott megközelítés, ahol is a „Minden Igasság jó – de azt a' Hely, és Idő teszi munkássá” tétel azt jelentette, hogy csak az adott körülményeknek megfelelő tudományok művelése tekinthető hasznosnak, nem lehet tehát eltekinteni a befogadói környezet elvárásaitól.¹⁰⁰ Ez a szemlélet alapozta meg a szelíd tudományok fogalmának bevezetését, hiszen ha a terjesztendő tudás nem a befogadói állapothoz van mérve, akkor nem hasznosul, vagy egyenesen káros. A jelen tanulmányban ennek szorosán megfelel a „mivel Tudományink nem gyarapodnak, azért vannak ezek az Akadályok” megfogalmazás, mert azt állítja, hogy a tudományok gyarapodása hozzájá-

⁹⁹ „Nem vitta meg tsak azt a' nagy Viadalt is, hogy egy *Halotton* Diadalmat vett volna”; „ha az Élet a' Halálon győz, és a' köz Országlószékek a' Hazának Nyelvén szólnak”.

¹⁰⁰ Eddig itt, a jelen tanulmányban a „hely környülállási” azt jelentették, hogy a befogadó környezet állapota meghatározóan befolyásolja, és így magyarázza a tudományok egy adott időpillanatban regisztrálható állapotát.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CX évfolyam 4. szám

rulhat az akadályok felszámolásához. Azt ugyan nem mondja meg, milyen tudományokat ért itt, de a következő bekezdés világossá teszi, hogy ugyanazt, mint a *Bé-vezetés*.

„A’ *Kellemetesség* egy a’ legelső Tulajdonságai között a’ Tudományoknak. E’ nélkül elvesztik azt, a’ mi által lehetnek közönségesse, és tsupán eggynehány setét Tzel-lákban, és komor Odúkban vonnyák meg magokat, és vagy némelly kevés Böltselkedők elzárt Kíntsevé, vagy a’ mi rosszabb egy Rend’ Monópoliumává változnak.” E két mondat rendkívüli tömörséggel foglalja össze a phronétikus tudásként értelmezett szelíd tudományok metaforikáját és asszociációs körét.¹⁰¹ Az alapellentétet a „komor–kellemetes” rajzolja ki, erre kapcsolódik rá a „cellák” és „odúk” képzetkőre, amely a tudományművelés egyházi és tudós helyszíneire utal, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy a *Spectator* programcikkében is láttuk. Az elzárt, komor tudományokkal szemben így a „közönséges” (vagyis mindenki számára hozzáférhető), valamint hasznos és kellemes mindennapi életbölcseesség értékelődik fel. S ahogy a *Bé-vezetésben* a Szókratész-hasonlat („a’ Böltseességet, mint *Szokrates* az Égből le-hozni”) tette mindezt nyilvánvalóvá, úgy itt egy ennek analógiájára olvasható másik hasonlat világítja meg az így értett tudományok hátramaradottságának (a tanulmány elejénél kevésbé komorra színezett) helyzetét: „Azok a’ felleges Idők, mellybe’ olly szomorú vólt hazai Tudományaink’ Állapotja, már széllyelkezdenek verődni, ámbár *Wieland*, a’ ki a’ *Gráziákat* hozzánk lehozni tudta vólna, még köztünk nem született.” A gráciakultuszt műveivel a magyar irodalomban is elsőrendűen tápláló Wieland hasonló pozícióba kerül, mint Szókratész a *Bé-vezetésben*.

A gráciák ebben a bekezdésben ezt megelőzően már kétszer feltűntek, mindkétszer azonosítható mitológiai utalásként. „A’ Musák szeretik a’ Gráziáktól kísértetni magokat” kijelentése az adott szövegösszefüggésben a múzsákat a tudományok, a gráciákat a kellemetesség szimbolikus alakjaiként jeleníti meg, a múzsák és gráciák szoros kapcsolatára történő utalással pedig a „komor–kellemes” oppozícióban meghatározott tudományfogalmat teszi érzékletessé. Hasonló értelmű a gráciák következő előfordulása pár mondatral később, de a mitológiai utalás konkrétabb és az összefüggésrendszer bonyolultabb. „A’ nyájas *Popularitás*, a’ melly olly Tsudákat szül, és egy vad Nemzetből egy tsínos és kiformáltt Népet készít, tsak akkor párosodik öszve a’ Tudományokkal, ha ezek a’ Gráziáktól Rózsaköteleiket költsönözik.” A főmondat és feltételes alárendelése azt az igényt fogalmazza meg, hogy a „tudományoknak kölcsön kell venniük a gráciák rózsaköteleit”. A mítosz szerint a kellemet hordozó bájövet Aphrodité adta a gráciáknak, s azt hódításaihoz mindig visszakéri tőlük (illetve más istennők ötlele kérik el), vagyis a szépség csak a kellemmel együtt lehet tetsző. Ha Aphrodité és a szépség helyére a tudományok fogalmát helyettesítjük be, akkor a mitikus analógia értelemtelivé válik az adott szövegösszefüggésben, hiszen a tudományok olyan attribútumát jelöli meg a kellemességben, amely a befogadhatóság letéteményese is egyúttal (ahogy azt a *Bé-vezetésben* is

¹⁰¹ A *Bé-vezetésben* „Tudósok’ kevély Kő-falai”, „négy Tudománybéli Karok’ Róstélyai” szerepel ugyan-ezen összefüggésben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

láttuk). Nem véletlen a „szelíd tudományok” fogalmában a szelíd jelző: ez a gráciáknak ugyanolyan állandó attribútuma, mint a kellemesség.

A gráциamítosz itteni alkalmazása, amely az utalás szerint nyilvánvalóan Wieland nyomán történt,¹⁰² a kellemre mint a tudományok attribútumára és a tudományok ettől remélhető mind szélesebb elterjedtségére hívja fel a figyelmet. Ezt a megközelítést alapozta meg a bekezdés bevezető mondatának egyértelmű utalása az *utile et dulce* elvére, hasonlóan a *Bé-vezetés* értelmezéséhez, mely szerint a phronétikus tudásként felfogott életbölcesség a közösség életében betöltött szerepe, hatása szerint lehet hasznos és kellemes.¹⁰³ Ezt a kettősséget foglalja össze a „nyájas popularitás” fogalma, amellyel „a tudományok összepárosodnak” a gráciák rózsaköteleinek birtokában. A „nyájas” jelző a ’kellemes, szelíd, bájos’ jelentésmezéjébe tartozik, a popularitás pedig a „közönséges”, vagyis az ’általánosan elterjedt’ szinonimája, ily módon a tudományoknak a gráциamítosz által is hangsúlyozott két fő attribútuma foglalódik egy szerkezetbe. E jelzős szerkezet azonban nem pusztán a tudományok attribútumaként funkcionál az idézett helyen, mint az a hozzátartozó mellékmondatokból és a következő bekezdések szövegpárhuzaibaiból kiderül.¹⁰⁴

b) nyájas popularitás és poézis

„De a’ Középutat megtalálni nem a’ mi Szokásunk. Azon való Törekedés miatt, hogy komorok, kedvetlenek ne legyünk – enyelgők, aprólékossak, és gyermekeskedők lettünk. A’ *Versék*, és *Versetskék*’ Özőne elborította Hazánkat.” Az előzőekben tárgyalt bekezdés a „komor–kellemetes” ellentéttel meghatározott viszonyrendszerben definiálta a tudományok és az azzal összekapcsolt nyájas popularitás fogalmait. Az itt idézett rövid bekezdés ezt az ellentétet hármassá viszonylattá bővíti azáltal, hogy felvázol egy ugyan-csak nem kívánatos lehetőséget, melyet az „enyelgő, aprólékos, gyermekeskedő” kifejezésekkel jelöl, s a „*Versék*, és *Versetskék*’ Özőné”-vel konkretizál. A nyájas popularitás közegében (attribútumaival) értelmezett „tudományok” így nemcsak a komor tudományokkal állítódnak szembe, de a másik póluson azzal is, ami gyermekeskedőnek mondatik, s ami első olvasásra a Poézis fogalmát asszociálja. A következő hét bekezdés éppen erről, a poézisről értekezik (sem a *Bé-vezetés*-ben, sem a jelen tanulmány más helyein nem fordul elő ez a fogalom). E nagyobb részben azonban világossá válik, hogy a Poézis nem azonos a „*Versék*, és *Versetskék*’ Özőné”-vel, sőt, ezek között éppen ellentét képeződik meg, olyan, amely a másik póluson a „komor és kellemetes tudományok” között feszült.

¹⁰² Vö. GERGYE 1998, 18, 23–24.

¹⁰³ „Azt hogy valami Dolog tessen, tsak akkor érijük el, ha azt kedveltetővé, hasznossá, vagy szükségessé tenni tudjuk.” A *Bé-vezetés* kapcsán lásd az 1. b. részt.

¹⁰⁴ „A’ nyájas *Popularitás*, a’ mély oly Tsudákat szűl, és egy vad Nemzetből egy tsinos és kiformált Népet készít.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

Az érvelés logikája e bekezdésekben a következő: „nem gyűlölöm én a’ Póézist [...] Nem is alatsonyítom! Megesmérem én, hogy [...] – megesmérem, hogy [...] Több az, még esmérem, hogy [...] Nem ótsárlom tehát én Hazám’ Költői! szép Törekedésteget. [...] Áldása tehát a’ Nemzeteknek a’ Póézis [...] A’ felséges és érdemes Költők, nem Akadályok, sőt *Szövétnelkei* a’ Tudományoknak.” Az érvelés első fele az elhárítás gesztusára épül, s ennek argumentumait sorakoztatja fel, a második fele ezen argumentumokat (néhol bővítve) megismételvén állítóformában fogalmazza újra az addigi védekező pozíciót. Az érvelés első fele a „megesmérem én, hogy” formulára épül, a Poézis két fő érdemét foglalván össze.¹⁰⁵ Az egyik a Poézis „hathatossága”, vagyis szívre ható jellegének mint fő funkciónak a kiemelése („az az édes Hatalom a’ Szíveken, azok a’ bóldogító Felindulások, az az elolvasztó, és elragadó Erő, tsak az isteni Poézis’ tündér Vidékjein teremnek”), a másik a költészet „szelídítő” ereje („a’ Vadságból kivetkező Nemzeteknek Szelídülését mindég a’ Költés eszközlötte”). Ha a Poézis ezen lényegi jellemzőit összevetjük a nyájas popularitás funkcióként megnevezett aktivitásaival („a’ melly olly Tsudákat szül, és egy vad Nemzetből egy tsinos és kiformalt Népet készít”), nem lehet nem észrevenni az erőteljes szövegpárhuzamokat és az ezekben rejlő funkcióbeli megfeleléseket (az isteni poézis csodatévő ereje, valamint a vad nemzeteket megszelídítő hatalma).

Ha tehát mind a nyájas popularitás, mind a poézis ugyanazon fő funkciókkal jellemezzetnek, logikusan felvetődik a kettőjük viszonyát firtató kérdés. Noha szigorúan a logika szabályai szerint még a nyájas popularitás és poézis azonossága is felvethető lenne, ez a szövegekörnyezet miatt nemigen lehetséges. A nyájas popularitás a tudományok két fő attribútumát is jelenti, a gráciámitosz által hangsúlyozottan, a poézis pedig a szelíd tudományok tiszteletéhez vezető leghathatósabb módként neveztetik meg itt. Arról lehet szó, hogy a szelíd tudományoknak és a poézisnek egyaránt attribútuma a nyájas popularitás, az a „kedveltető használatosság”, amely által a hely és idő követelményeinek megfelelőhetnek. Ezen attribútumok határolják el a szelíd tudományokat a komor tudományoktól, másfelől pedig a poézist a versecskék özönétől. A nyájas popularitás tehát a hármass viszonyrendszerben a „Középutat” hivatott megnevezni (nem komor, hanem nyájas, populáris, de nem gyermekeskedő). A művelődésnek azt a vágyott közegét kívánja megnevezni, amelyben a poézis és a szelíd tudományok egyaránt otthonosak

A „nyájas Popularitás” fogalma által megnevezett „középut” igen nagy hasonlóságot mutat azzal a művelődési jelenséggel, amit Hász-Fehér Katalin integrált irodalomnak nevez az 1810-es évektől kezdődően.¹⁰⁶ Az integrált irodalom olvasócentrikus (az átlag-

¹⁰⁵ A három előfordulásból az első kettő egybetartozik, hiszen legelőször az „isteni Poézishez” szükséges „nagy Elme, ritka Képzélődés” elengedhetetlen volta hangsúlyozódik.

¹⁰⁶ HÁSZ-FEHÉR 2000. Korábban egyébként a „nyilvános” terminust alkalmazta: „A »nyilvános irodalom« terminus ezért tágabb fogalom, és csak részben azonos az eddig használt népszerű (populáris) irodalommal, illetve a »középut«-szel, mert éppen a felvállalt kulturális, irodalomterjesztő, erkölcsnevelő, illetve politikai feladatok következtében, a széles körű olvasottságot célul kitűzve, magába olvasztja egyfelől a népi irodalom, a vallási-közösségi élet és az iskolás műveltség, másfelől az ún. magaskultúra elemeit is. A »ponyva«-irodalomtól azonban lényeges ponton különbözik: noha e szerzők fontosnak tartják, hogy műveiket olvassák, sőt – az olvasottság mutatójaként – megvásárolják, s igénylik a közönség oldaláról a folyamatos visszajelzést,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

olvasó képzetét központba emelve), létrejötte és befogadása a társas lét tereihez kötődik, s alapvetően a modern irodalomrendszer nyilvánosságviszonyaira épül. Az 1790-es évekre azonban még nem alakultak ki sem a nyilvánosságformák, sem a társiasság új keretei oly módon és mértékben, amint azt az integrált irodalom fogalma feltételezi, így az minden nyilvánvaló hasonlóság ellenére sem alkalmazható itt mechanikusan. Elmondható ismét, amit a *Bé-vezetés* programjának női olvasót előtérbe helyező vonása kapcsán már hangsúlyoznunk kellett, vagyis hogy a művelt középrétegbeli (middle station of life) olvasóközönség megcélzása sokkal inkább ideologikus igény (közönségképzés) volt, mintsem valós elvárások kielégítése. A nyájas popularitás fogalma az utile et dulce elvének átértelmezésével egy új, közép-műveltség attribútumait foglalja egy nyelvtani szerkezetbe, a szelíd tudományok és a poézis ennek a műveltségnek a konkretizációi.

c) szelíd tudományok és poézis

A szelíd tudományok fogalma a tanulmány gondolatmenetének ezen pontján nem kerül részletesebb megvilágításra, a gráciámosz és a komor tudományokkal való szembeállítás tömören összefoglalja, jelzi, hogy ez a fogalom egyezik a *Bé-vezetés*ben kialakított elgondolással. Részletesebben a poézis funkciói tárgyaltnak, illetve a poézis és szelíd tudományok viszonya. A „megesmérem én, hogy” fordulattal bevezetett érvekben a poézisnek a korban jól ismert funkciói neveztetnek meg, elsöben is annak szívre ható jellege („az az édes Hatalom a’ Szíveken”) és a képzeletet elragadó ereje („Tsudákat szül”). Igen szükszavú a poézisról adott eme jellemzés, s valójában inkább csak közkeletű toposzok variációit nyújtja, így önmagában nem szolgáltat biztos alapot az itt megjelenő poézis-fogalom értelmezéséhez. Az látható, hogy a költészet szívre ható ereje nem rendeltenik közvetlenül valamely más cél szolgálatára, tehát mondjuk nincs jele annak, hogy eme erőnek (mint a mélyebb ismeret befogadható formájának) kellene a mélyebb ismeretek elsajátítását megkönnyítenie, mint azt pl. a Mindenés Gyűjteményben s az általa reprezentált tudós hazafiság beszédmódjában tapasztalhatjuk. Ugyanakkor a Magyar Museumban képviselt modernebb poézisfelfogásnak sincsenek nyomai, hiszen a Museum szerkesztői a szívre hatást a naiv és fenséges hangnemek megvalósításában vélték elérhetőnek, a jelen tanulmány egyáltalán nem törekszik ilyen sajátyszerűen irodalmi vonatkozások kidolgozására. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy noha az utile et dulce jellegzetesen practicista felfogásától elszakadni látszik ez a poézis-elképzelés, a költészet autonómiájának gondolatával azonban nemigen hozható még távoli kapcsolatba sem.

Ezt a szövegösszefüggés is megerősíti, vagyis az a tény, hogy közvetlenül e bekezdés után „Több az, még megesmérem” felvezetéssel a poézis a „szelíd tudományok tisztele-

olykor jóváhagyást, tetszésnyilvánítást, elsödleges céljuk mégsem az üzleti haszonban merül ki.” (HÁSZ-FEHÉR 1998, 213.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam III. szám

tére vezető leghathatósabb módként” említődik, vagyis eszköz funkcióban, haszonelvűen. Ez persze ugyanúgy a kor gondolkodásának közismert toposza volt, mint az előzőek (a felsorolt példák, a vad állapotból való kivetkőzés, Orpheus, a bárdok, a törvénytevők szerepének kiemelése meggyőzően bizonyíthatják ezt). Van azonban a korábbi nagyon hasonló megfogalmazásokkal szemben egy alapvető különbség is *A' nemzet' tsinosodása* jelen pontján: itt a poézis ezen előkészítő-eszköz funkciója nem általában a tudományokhoz, hanem a szelíd tudományokhoz kapcsoltnak jelenik meg. A Magyar Museum *Bé-vezetésében* a poézis egyértelműen propedeutikai funkciót tölt be azáltal, hogy „a' Nemzeteket vadságokból ki-vetkeztetvén, a' mélyebb Tudományoknak el-fogadására alkalmasokká tette”. Ezzel szemben a jelen tanulmányban nem a teoretikus tudást jelentő „mélyebb tudományokról”, hanem a phronészis értelmében felfogott „életbeli bölcsességéről” van szó, s emiatt az egyezés csak látszólagos: „a tudományfogalom különbözősége miatt a két szöveg nem ugyanazt mondja”.¹⁰⁷

Mindkét helyen kiemelődik a poézisnek és a poétáknak a „vad” népek irányításában betöltött szerepe is, jórészt azonos körből vett példák alapján.¹⁰⁸ A következő bekezdésben felhozott példa főként ez utóbbi mozzanatot világítja meg. Egy Barthélemy-passzus Árkádiát idézi meg, s így kimondatlanul is kapcsolatot létesít az előző gondolati egység „mezei életet” részletező körképével, amely az „Et in Arcadia ego” szólással kezdődik, s ezt a kapcsolatot csak erősítik az olyan szövegpárhuzamok, amelyek az árkádiai élet és a mezei élet megérezkítésére szolgálnak („henye és vad Életmód” – „durva és vad Elméjek”, „dúrva és vad Ég alatt”). Az árkádiaiak az alkalmatlan éghajlat („a' Klímának ellenséges Befolyása”) ellenére lettek „szelídek, jóltévők”, épp azáltal, hogy előljáróik „Kedvet szerettek nálók a' Póézishez, Énekekhez, Tántzhoz, és Innepekhez”. E példában a költészet eredményezte szelídülés tehát nem a tudáshoz vezető valamiféle első lépéscsúfok, nem is pusztán a törvények befogadását megkönnyítő vehiculum,¹⁰⁹ hanem az erkölcsök és szokások megváltoztatásának és tegyük hozzá: a kicsinosodott állapot karbantartásának a módja.¹¹⁰ Végső soron tehát egy nemzet karakterének megőrzése, illetve kicsinosítása a tét, amint ezt a cynthosok ellenpéldája is bizonyítja, akik a poézisben romlottságot látván megmaradtak eredendő vadságukban. A magyar nemzet esetében annyival jobb a helyzet, hogy a karakter eredendően alkalmas, csak az élet módját, a

¹⁰⁷ S. VARGA 2005, 318.

¹⁰⁸ „Emberiség” Történetkönyvei mindenütt a' Poézisen kezdődnek” (Uránia) – „A' Poézis volt, melly a' népeket a' Törvény-tévőknek el-készítette, 's engedelmességre szoktatta” (Magyar Museum). Batsányi és Kazinczy esetében a költőszerepek mintái kapcsán többször előkerülnek azok a nevek és archetipusok, amelyek *A' nemzet' tsinosodása* e helyén olvashatóak.

¹⁰⁹ Amikor a Mindenes Gyűjteményben azt olvashatjuk, hogy halhatatlanságot érdemel a poéta, ha „az ő lelkeben lakozó Mennyei tüzellel értelmünket világosítja, szívünket melegíti, hogy a' virtusnak titkos szépségét érezhessük és azt állhatatos örömmel gyakoroljuk”, illetve hogy a „régii Törvény-tévők vagy magok Poéták voltak, vagy a' Poéták által tették kedvesebbé Törvényeiket”, akkor a költészet szerepe nem terjed túl a befogadás megkönnyítésén.

¹¹⁰ „Az Előljárók elhivatván magokkal, hogy tsak ezen ígéző Mesterségek által tehetik Bátorságba a' Nemzetet, a' Klímának ellenséges Befolyása ellen, öszvegyűjtik Esztendőnként az Ifjakat, gyakorolják őket akkor, és megjutalmaztatják azokat, kik azokban előmentek.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

mezei életet kell a szelidülésnek kicsinosítania. A poézis ennek a csinosodásnak az eszközeként jelenik meg, s mint ilyen lesz az ugyancsak a nyájas popularitás közegében értelmezhető szelid tudományokhoz vezető leghathatósabb mód is.

Az ezt követő három bekezdés, vagyis az érvelés logikájának a második része a poézis ócsárlása látszatának elhárításától annak kijelentéséig jut el, hogy a poézis áldás, vagyis nemhogy akadály lenne, hanem inkább fáklya.¹¹¹ E részt épp ezért a „versetskék özöne és a poézis” korábban csak jelzett szembeállítás uralja. Az ellentét „a’ Versfara-gók, és Rythmus’ Koholók” és a „felséges és érdemes Költők” világa között bontakozik ki, lényegében azon pozícióból, amelyből a Magyar Museum szerkesztői is kíméletlenül ostorozták a Magyar Helikont ellepő versgyártó Bacchánsok seregeit. A költészet lényege – Batsányi és Kazinczy álláspontjával is összhangban – annak a bizonyos „tűz”-nek a meglétében határozatit meg („Ez a’ Tűz az igaz Költők’ esmértető Bélyege. Nem a’ kiszabdaltt *Mérték*, nem a’ *lebékózott* Rythmus, nem a’ *megszámláltt* Hang, teszik a’ Póétát”), amely már nem sokkal korábban is a poézis lényegének nevezetett. Versificatio és poézis konfrontálódik itt, a kor elméleti irodalmából jól ismert toposzok, fordulatok segítségével, leginkább a „je ne sais quoi” elvére („az a’ nem tudom mi a’ Szókban és Gondolatokban”) való hivatkozással és annak a már közkeletűvé lett tételnek – egy lábjegyzetben idézett tekintéllyel megtámogatott – kijelentésével, hogy „Lehet írni *Verset* Poézis nélkül, és Póéta lehetsz Verselés nélkül.” Mindez nem hoz új mozzanatot a poézis-fogalom értelmezésébe az eddigiekhez képest, csak pontosítja azt. A poézis tehát nem önmagában, a maga autonóm mivoltában bír jelentőséggel, hanem mint „Szíveket készítő, lágylító, és szelidítő” nevezetetik áldásnak.

Ezen megállapítást követően, a két bekezdés által közrefogottan azonban olyan paszszust olvashatunk, amely meglehetősen váratlanul hat az adott fogalmi környezetben. „De – ha mindég *jádzunk*, ha mindég tsak a’ Virágok után kapdosunk, ha a’ szép Fedelet a’ tarka Borítékot szeretjük, nem emellyük *nagyra* soha Nemzetünket. – Ne hagygyuk abba, de ne *tsak* ezt mívellyük. Tegyük az egygyet, és ne múlassuk el a’ mást.” Figyeljünk az eredetiben is kurzivált kifejezésekre! A *jádzunk* egyértelműen utal a rész bevezetőjeként olvasható „enyelgők, aprólékossak, és gyermekeskedők lettünk” megfogalmazásra, csakhogy míg ott ez a verscsinálásra vonatkozik, itt a szövegösszefüggés alapján csakis a poézisre érhető. A *nagyra* emelés olyan viszonylatot teremt a gondolatmenetben, amelytől az eddigiek épp elhatárolódnak látszottak, hiszen nem a mélységesebb, komolyabb, magasabb tudományokhoz vezető útként értelmezték a poézist; e kifejezés viszont nehezen képzelhető el más viszonylatban. A *tsak* pedig ennek a viszonylatnak az időbeli változatára utal, a propedeutikai funkcióra. A „tudományok” ezt követően megjelenő fogalma így nem érhető szelid tudományokként, hanem csakis hagyományosan, a komoly tudományok értelmében, amit az út metaforika itteni váratlan feltűnése is hang-

¹¹¹ „Nem ótsárlom tehát én Hazám’ Költői! szép Törekedesteket. [...] Áldása tehát a’ Nemzeteknek a’ Póézis [...] A’ felséges és érdemes Költők, nem Akadályok, sőt *Szövétnekei* a’ Tudományoknak.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 11. szám

súlyozni látszik, közvetlenül a növény-metaforát követően.¹¹² Ezt a kétségtelennek tűnő ellentmondást a paradigmaticus széttartás jeleként értelmezzük.

Szilágyi Márton az Uránia szerkesztőire bizonyíthatóan hatást gyakorló Moses Mendelssohn Bildung-fogalmával állítja párhuzamba a csinosodás fogalmát, megállapítva, hogy „egyszerre kétféle folyamatot jelent: egyrészt az életmód elemeinek, a mentalitásnak a kérdéseiről, másrészt pedig egy szellemi folyamatról van szó, amely során a végcél a – tág értelmű – tudományok elterjedése lenne, a poézis előkészítő fázisán keresztül.”¹¹³ Ezt követően példák sorával bizonyítja, hogy a korszak más szövegeiben is feltűnnek hasonló jelentéssel „csinosodás” és „pallérozódás” fogalmi.¹¹⁴ „Úgy tűnik tehát, hogy itt, az Urániában inkább fölhasználtak (és nem megalkottak) egy szélesebb körben ismert terminológiai kísérletet; az újdonság abban a logikai szerkezetben állhatott, amelybe mindezt beépítették.”¹¹⁵ S. Varga Pál e megállapításokat továbbgondolva azt hangsúlyozza, hogy Kármán szövegében nem látszik a Mendelssohn-nál meglévő dichotómia, a csinosodás (noha valóban van két aspektusa) sokkal inkább egységes fogalom, amelynek az „alapjául szolgáló tudás egésze közösségi és gyakorlati, mondhatnánk: a *fronézis* értelmében vett tudás.”¹¹⁶ Minden hasonlatosság mellett is két igen eltérő megközelítése ez a csinosodás fogalmának, illetve annak a tudás-koncepciónak, amelyhez kapcsolódik. Labádi Gergely nem választ a két felfogás között,¹¹⁷ s eddigi okfejtéseink kapcsán úgy véljük, nem szükséges választani, sőt, nem is lehet, mert a kétféle tudásképzet egyaránt jelen van az Urániában, de egymás mellett. A kétféle tudományfogalom reflektálatlanul keveredik egyazon gondolatmeneten belül is, aszerint, hogy az elmaradottság a tudományok terjedésében való hátramaradásként avagy életmódbeli durvaságként értelmeződik. Két beszédmód, a tudós hazafiság és a csiszoltság beszédmódjának az érvelése váltogatja egymást, szétválaszthatatlanul egybefonódva.

¹¹² „Ne járjunk a’ Tudományoknak tsak virágos Rétjeinn, hogy addig Ugaron maradjanak tápláló és éltető Szántóföldjei.”

¹¹³ SZILÁGYI M. 1998, 408.

¹¹⁴ Kazinczy neve nem merül fel, említődik viszont Szily Kálmán, Baróti Szabó Dávid, Sándor István, Decsy Sámuel, Horváth Ádám, Kovács Ferenc, Endrődy János (SZILÁGYI M. 1998, 410).

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ S. VARGA 2005, 317–318. Megállapítja továbbá, Szajbély Mihály felfogására reflektálva, hogy e tudományfogalom „nem vezethető le a »kora felvilágosodás reál tudományokat előtérbe helyező értékrendjé«-ből (amely Magyarországon a század utolsó harmadában is érvényesült), s így természetesen a hasznosság sem értelmezhető ilyenféle »tudásanyag közvetítése«-ként.” Az idézetben belüli idézeteket lásd SZAJBÉLY 2001, 33, 35, 36.

¹¹⁷ „Akár Szilágyi Mártonnak van igaza, aki azt állítja, hogy az itt használt tudományfogalom levezethető a »kora felvilágosodás reál tudományokat előtérbe helyező értékrendjé«-ből, akár S. Varga Pálnak, aki tagadja ezt, és helyébe a common sense problematikájának a skót felvilágosodásra visszavezethető értelmezéséhez kapcsolja a csinosodás fogalmát, felvetésünket mindkettő igazolhatja.” (SZEMLÉLŐ 2005, 14.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

d) meg nem kérdőzött gondolkodás és megvesztegetett ízlés

A tudományok és a poézis fogalmainak viszonyait megvilágítani szándékozó gondolatmenet utolsó nagyobb ízülete az igaz poézis korábban adott jellemzésére való visszautalással kezdődik.¹¹⁸ Az ezt követő bekezdés eleje kérdő formában sorolja elő a verselők hadának elítélt jellegzetességeit, majd mindezen jellegzetességekből olyan következtetéseket von le, amelyek viszont eddig még nem bukkantak fel az érvelésben.¹¹⁹ Az a két fő gondolatelem jelenik meg itt először, az eredetiség és a nyelv, amelyek a tanulmány további érvelésének a két fő csomópontját fogják képezni. De ezek itt most csak mintegy futólagosan kerülnek elő, mert a bekezdés vége ismét a verselők hada ellen fordul (még a motívumokban is egyezően a Magyar Museum szerkesztőinek a Helikont ellepő Bacchánsokat ostorozó vélekedésével), majd az új bekezdés első mondata („Mennyünk be *mélyebben* Bajainkba”) ismételten az akadályokkal való szembenezés vonalára tereli a gondolatmenetet.

Ez a mélyebb vizsgálat azonban nem új mozzanatot hoz felszínre, hanem korábban elemzett tényezőket összekapcsolva teremt új összefüggést. Rögtön e bekezdésben ott a visszautalás, amely a féltudósságról a „mezei élet” kapcsán adott jellemzés újraértékelésére szolgál.¹²⁰ További motivikus kapcsolat létesül a *Bé-vezetés* elejével is, ahol a gyermek tejjel való táplálásának metaforája szolgál a még ki nem fejlett állapot megérzésként,¹²¹ s ezt mindkét esetben a szerves kifejlésről szóló tétel majdnem egyező elmondása veszi körül.¹²² Ugyancsak felvetődtek már a *Bé-vezetés*ben és a tanulmány korábbi pontján a féltudósságból adódó veszedelmek, noha más-más vonatkozást hangsúlyozva. A *Bé-vezetés*ben az a kijelentés, mely szerint „Ártalmas a Tudomány olyanoknak, a ki véle élni nem tud”, elsősorban a felkészületlen állapot önveszedelmeként jelenik meg („A Setétségűl sebessen tett Lépés, a fényes és szűrő Nap-fényre, Vaksággal büntette a Vakmerőt, vagy Gondolatlant”), *A' nemzet' tsinosodásában* azonban a féltudósság sokkal inkább másokra, a közre hoz veszedelmet, vagy úgy, hogy akadályozza a

¹¹⁸ „Ártott é, vagy használtt, a' Póézis a' hazai Tsinosodásnak ezen Képből, melyet itt *felfüggesztetem*, meg lehet esmérni.”

¹¹⁹ „...és mivel mindég tsak követtek, mindég tsak emlékeztek, soha se' formáltak, soha se' gondolkoztak, kivették eredeti Erejéből, szívós és velős Természetéből Nyelvünk' egész Alkotását.”

¹²⁰ „Veszedelmesebb, még egyszer mondom, a' Féltudósság az Ostobaságnál.” – „A' Féltudósság veszedelmesebb a' tsupa tiszta Ostobaságnál.”

¹²¹ *Bé-vezetés*: „Tejjel táplállya az Tsetsemőt, és gyenge emésztetű Éttekkel az kised Állatot.” *A' nemzet' tsinosodása*: „a' Téjt, mely még Száján ragadott soknak, le sem törölték és Nemzet' Tsillagjainak vélték magokat.”

¹²² *Bé-vezetés*: „Minden halkal, és léptsönként tenyész a' Természetben; ez a' nagy Alkotó el-kerül szorgosan minden Híjánosságot, minden Rést, minden Ugrást, a' maga nagy Művében.” *A' nemzet' tsinosodása*: „A' Tudományok atyafias Lántztzal vagynak öszvekaptsolva; nints itt, vagy nem kell lenni Hézaknak, Résnek.” Ugyanez a gondolat néhány bekezdéssel fentebb már előfordult a tanulmányban: „A' Természet mindég egyg tökéletes Egészszet formál; nem tagonként készíti az Embert, nem szálanként a' Virágot, mindég egész Embert, egész Virágot készít”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

tudományok világosságának terjedését,¹²³ vagy pedig úgy, hogy álvilágosságot, vagyis hitetlenséget és erkölcstelenséget, illetve rossz ízlést terjeszt. Ez utóbbi vonatkozás az, ami összekapcsolódik a tudományok és poézis fogalmaival, így teremtve meg az ígért mélyebb magyarázatát bajainknak.

A féltudósság tehát „meg nem kérődött gondolkodást” és „megvesztegetett ízlést” eredményez. A megvesztegetett ízlés vonásaiaként azokhoz hasonlókat látunk ismét, melyek a „verselők és versecskéik hadának” jellemzésére is szolgáltak. A versificatio és poézis ellentétében tehát a féltudósság egyértelműen a versificatióval kerül egy oldalra. A tudományokat tekintve azonban itt nem a „komor–kellemetes” oppozíció tűnik fel, amely által az előző ellentét olyan hármassággá bővült, ahol is a nyájas popularitás jelentette a „középutat”. A tudományok fogalma itt a meg nem emésztett gondolkodással áll szemben, az oppozíció így a versificatio és poézis ellentétének analógiájára képeződik meg. A tudományok és poézis körül kiépülő ellentét tehát az eddigiekhez képest új viszonylatot jelenít meg. Jól látható, hogy „meg nem kérődött gondolkodás” és „megvesztegetett ízlés” éppúgy ellentettjei az előző gondolati ízületben körvonalazott „szelíd tudományok” és „poézis” fogalmi kettősének, mint a „józan értelem” és „szép ízlés” tanulmány elején bevezetett fogalmainak. Ami persze egy gondolati mezőben jeleníti meg „szelíd tudományok és poézis”, illetve „józan értelem és szép ízlés” fogalompárjait. Az ezek közötti szemléleti rokonság elég nyilvánvalónak tűnik, hiszen – mint láttuk – az előbbi a phronétikus tudással, az utóbbi a sensus communisként értelmezett ítélőerővel hozható kapcsolatba, s ezek egyazon szemléletmód, a 18. század eleji angolszász gondolkodói hagyomány elemeiként ismeretesek.¹²⁴

A tanulmány e pontján tehát összeérnek a különböző részelemzések tanulságai: az új tudományfogalom (és hozzá kapcsolódó poézisfelfogás) sokrétű oppozíciós rendszerben áll előttünk, amelynek elemei szoros kapcsolatban vannak azon helyzetértékeléssel, amelyet a tanulmány első fele nyújtott. Ez a kapcsolódás eredményezi, hogy az érvelésben a műveltség jellegéről ismét áttevődik a hangsúly a készütség–készületlenség szempontjára. Az elemzés középpontjában a féltudós áll, a megcélzott műveltség el nem érése a féltudósok „készületlenségéből” következik. Ez a szempont viszont mégsem szervül harmonikusan a „szelíd tudományok és poézis” fogalmi által képviselt tudáseszmenyenyel, amit elég világosan jelez a rész végén ismét feltűnő „út” metafora, amely összekapcsolódik a nyomos tudományok és a pepetselés ellentétével,¹²⁵ ugyanúgy, ahogy azt az érvelés előző ízületében láthattuk. A gondolatmenet azonban ezt követően új irányt

¹²³ A tanulmány korábbi pontján, a „mezei élet” elemzése kapcsán olvashatjuk ezt a megállapítást: „Mind a` tsupa Tudatlan, mind a` Féltudós annyival veszedelmesebbek, hogy makatsan megmaradnak Setétségekben, és hogy ezt a` Setétséget kedvellik mint a` Bagoly az Éjjelt”.

¹²⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy az „ízlés” fogalma a *Bé-vezetés*ben nem a poézis vonatkozásában használt, mivel ott az nem szerepelt, hanem az erkölcsi-esztétikai szférában érvényes ítélőerő megnevezésére általában, amely az életmód minőségéért felel.

¹²⁵ „A` Féltudósságnak lehet tulajdonítani, hogy a` Nemzeti Litteráturába` *félrevezető Ösvényeken* járunk. – Hátra hagygyuk a` nyomos Tudományokat, és *pepétselünk*.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

vesz, pontosabban az e rész elején mintegy futólagosan felvetett két téma, a nyelv és az eredetiség részletes vizsgálatára tér rá.

3. *Nyelv és eredetiség*

a) nyelv

A „Szent, áldott, és jó Dolog a’ Nyelvenn magán dolgozni” kezdetű bekezdés, valamint az ezt követő további hat a nyelv kérdését állítja a középpontba. A nyelv az eddigiekben csak a nemzeti karakterrel összekapcsoltan, vagyis ideologikus összefüggésben jelent meg a *Bé-vezetés*ben és a jelen tanulmány második fő egységének a végén, egy-egy bekezdés erejéig. A jelen ponton sem kapunk azonban átfogó fejtegetést, amely megvilágítaná a tanulmány nyelvszemléleti álláspontját, mert a szöveg arra korlátozza érvényességét, hogy hozzászóljon a kor nyelvvel kapcsolatos két vitatémájához, a nyelvszemléletre csak az érvelés egy-egy odavetett megjegyzése enged következtetni. A hét bekezdés elsője a nyelvművelés fontosságának jól ismert érveit és példáit sorolja mintegy előrebocsátva, védekező jelleggel, hogy aztán a „De még ez, nem elég!” fordulattal (a *concessio* alakzatával) mindezt részleges érvényűnek minősítse. Az első két bekezdést követően (illetve már a második bekezdésbeli gondolatjeltől kezdődően) a következő két-két bekezdés a grammatikák és a purizmus elleni álláspontot fejt ki, majd az utolsó összegez, megismételvén a korábbi érveket.

A magyar nyelv grammatikájának elkészítése a kor nyelvvel kapcsolatos állásfoglalásainak egyik jelentős kívánalmaként fogalmazódott meg, olyannyira, hogy a Hadi és Más Nevezetes Történetek három pályatétele közül az egyik éppen ennek megírására irányult. A nyelvi standard megteremtésének és rögzítésének törekvése szinte minden esetben összefonódott a magyar tudós társaság tervével, hiszen ebben a gondolatmenetben a grammatika által képviselt nyelvi norma legitimitációját volt hivatott biztosítani az akadémia intézménye. *A’ nemzet’ tsinosodása* mindezt egyetértően elő is sorolja, antik és 18. századi tekintélyekre hivatkozván (melyek közül Priscianus inkább embléma volt, Adelung viszont erős hatást is gyakorolt a korabeli normateremtő törekvésekre¹²⁶). Az egyetértés kifejezését követően elővezetett szempont azonban megkérdőjelezi a grammatikairás tulajdonképpeni értelmét, noha a gondolatmenetben csak az érvényességét korlátozza.¹²⁷ Az „És kinek írunk Grammatikákat?” kérdése ugyanis a nyelvhasználók szemszögéből tekint a grammatikák hasznosságára, illetve innen nézve inkább haszontalansá-

¹²⁶ Lásd erről részletesen CSETRI 1990, 23.

¹²⁷ Ennek a megoldásnak a háttérében valóban a grammatikairás, a normateremtés iránti mély szkepszis áll, amint az Kármán és Pajor Aranka Györgynek írott, 1795. március 1-jei leveléből kiderül: „Szép az egyforma-ság a nyelv és írás módjában: de élő nyelvben aligha, aligha valaha véghez lehet azt vinni, hogy annyiféle megyéknek dialectusi, leginkább egy oly sokféle idegen nemzetekkel összeelegyült nemzetnél, mint a magyar, egy húron pendüljenek, egy zsinórra vonattathassanak. Nincs egy élő nyelv is, a melynek ez a baja ne volna, és nem vihette még egy is arra a tökéletességre, hogy csak két tudósa is pontban egy forma módon szólott és írt volna. Oly per ez, melyben mivel bíró nincs, örökké foly. A tudósok respublicában élnek, kinek-kinek van maga módja, maga szabad akarata.” (GÁLÓS 1954, 162.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

gára: az anyanyelvi felhasználónak nincsen rá szüksége, a külföldi pedig nem látja hasznát annak, hogy egy elmaradott tudományokat hordozó nyelvet tanuljon meg. Ez a megközelítés teljességgel különbözik a korszakban általánosnak mondható nézőponttól, attól, hogy a grammatika a tudósok által a tudósok számára készített mű volt, amely azonban végső soron a nyelvhasználók egésze számára kötelező normát nyújt.

A tanulmány a továbbiakban ebből a „Grammaticalis Epidemiából” vezeti le az általa „Puritanismusként” nevezett jelenséget, vagyis a purizmust, amely a magyar nyelv tisztaságát a szókincs magyarosításával, az összes idegen szó kiirtásával vélte megteremthetőnek. Az itteni érvelés e nyelvtisztítási törekvéseket valójában nyelvrontásként értékelte, szinte katalógusszerűen elismételve a haladottabb nemzetek példáit a szókincsbeli átvételekre, továbbá hivatkozva a magyar nyelv ilyen jellegű szókincsbővítésére is. Az erőszakos magyarítás elítélése így lényegileg egybeesik azon állásponttal, amelyet a fordítás-vitában, illetve a románok kapcsán kibontakozott disputában a Museum köre, illetve Kazinczy képviselt.¹²⁸ Sőt, a (Barcafalvi Szabó Dávidban mintegy alakot öltő) purizmus elítélése akár általánosnak is mondható a tudós literátorok többségét tekintve. Az is igaz azonban, hogy például Kazinczyval szemben, aki az idegen szavak megtartásának stilisztikai szerepet is szánt a románokban, az itteni érvelés az érthetőség szempontját emeli ki, vagyis ezúttal is a befogadó felől közelíti meg tárgyat.¹²⁹ A tanulmány nyelvvel kapcsolatos fejtegetései során azonban feltűnik egy-két olyan megfogalmazás, amely túlmutatni látszik a szorosan vett vitatémákon, s a nyelvszemlélet általános vonatkozásaival van összefüggésben.

A' nemzet' tsinosodása bizonyos érvei mintha az empirikus nyelvszemlélettel, a gondolkodás nyelvi megelőzöttségének nézőpontjával¹³⁰ mutatnának rokonságot: „A' *Nyelv nem Tudomány*, a' Szó, Beszéd nem Böltsesség... *Kültsa* a' Tudományoknak, *Út, Mód, Eszköz*, a' Böltselkedésre. Örömeztobb tanuljuk a' Nyelvet egygyütt a' Dologgal; mélyebben benyomódnak a' Jelek, a' jelentett Ideákkal Emlékezetünkben.” A jel és jelentés kapcsolata itt kétségtelenül nem önkényes, vagyis a tudás és nyelv kapcsolatának esetlegességét valló racionalista-univerzalista nyelvszemlélethez képest mintha lényegi elmozdulást jelentene. Az „Út, Mód, Eszköz” minősítés azonban óvatosságra inthet e

¹²⁸ A már idézett, Arankához írott levél nagyobb része e kérdésekről szól, részletes fejtegetéseik bevezetéseképpen a következő elvi álláspontot fogalmazzák meg: „Mi nem vagyunk nagy puritánusok. Minden igécskének van maga tulajdon jelentése, és megbocsájthatatlan kevélység volna azt állítanunk, hogy a mi nyelvünk oly bő, oly gazdag, hogy minden szót, amely idegen nyelven van, éppen olyan velősen, oly erőben, és tökéletesen ugyanazon energiával nevezhetünk a mi nyelvünkön, mint amazon. Ha tehát ez az eset megtörténik, nem tartjuk hibának, akkor inkább az idegen velős és sokat jelentő szót megtartani, és azzal mindaddig élni, míg éppen oly erejű szóra akadunk a magunk nyelvén. Az igen nagyon kényes válogatása a szóknak, és az igen nagy puritanizmus, akaratosság; mert az érthetőségnek, és a praecisionak árt, és ebben csak a csinosabb nemzetek példáit követjük.” (GÁLOS 1954, 162–163.)

¹²⁹ „Nem azért írunk, nem azért beszélünk e hogy – – *meg értetessünk?* Az Érthetőség, az Írásnak legelső, leggyökeresebb Törvénye. Mit nyer avval az Olvasó, ha a' sok újjonnan faragott Szókat először neki Deakúl kell gondolni, hogy megértse?”

¹³⁰ Minderről lásd CSETRI 1974, 229–279, főleg 231–253; KELEMEN 1990, főleg 83–191, 232–240; S. VARGA 2005, 47–50.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

vonatkozásban, s a későbbiekben még egyértelműbb megfogalmazással találkozhatunk: „Egygyező lépéssel jár a’ Nyelv a’ Tudományokkal. Öszveséggel kell mind kettőt mívelnünk. [...] Ne Szót vegyünk az Ülő alá, ne Szót kovátsoljunk, – Dolgot, ne Héjt, Velőt, ne Formát, de valóságot”. „Héj” és „Velő”, „Forma” és „Valóság” ilyen erőteljes elválasztása (még hozzá a tanulmányban következetesen ismétlődve) nehezen hozható közös nevezőre a gondolat nyelvi megelőzöttségét valló nyelvszemléleti empirizmussal. Az kétségtelen, hogy e gondolatok egyértelműen eme felfogás felé mutatnak, de kontextusuk még eredendően más.

Az alkalmazott érvek ismerősnek tűnnek. „A’ száraz, velőtlen, és ízetlen Grammaticalis Regulák nem vernek Gyökeret; Tudják, a’ kik idegen Nyelveket tanultak, hogy az inkább megragad a’ hosszas, gyakor Olvasás, Beszéd, és Gyakorlás által, mint a’ kínzó Memorizálással.” Mikor ezt olvassuk, látnunk kell a megközelítésmód lényegi egyezését a Hungarus értelmiség és a tudós hazafiak latin nyelv elleni érvelésével, amely alapvetően az oktatás praktikus szempontját érvényesíti. Úgy véljük, praktikus szemlélet jut kifejezésre ebben az érven is, akár csak a grammatikák hasznára vonatkozó kérdésben vagy a tanulmány egészének a tudományok hasznát firtató okfejtéseiben. Mindeközben olyan megállapítások is megfogalmazódnak a nyelv és gondolkodás viszonyáról, amelyek majd egy új paradigmában konstitutív elemek lesznek, de itt még nem azok, pusztán egy egészen más érdekeltégű érvelés részelemai. Ugyanez mondható el a purizmus elleni azon évről is, amely a korcsosulással riogat.¹³¹ Az ősökre való hivatkozás érve sem új keletű, az *Etelka* nyelve kapcsán kibontakozott korabeli vitában éppúgy találkozhatunk vele, mint Kazinczy *Hamlet*-ajánlásában. Az ősök és unokáik nyelve közötti disszonancia (amely meg nem értést eredményezne) nem a történeti folytonosság megbomlását állítja, hanem két nyelvállapotot szembesít, vagyis a tiszta és a korcs magyarság oppozícióját világítja meg. Az e nyelvállapotok közötti folytonosság, mely a hagyomány fogalmát asszociálhatja, csak látens és egyáltalán nem reflektált összefüggés.

„Visszás, a’ Nyelv’ és Értelem’ szent Törvényeivel ellenkező idétlen és erőltetett Faragás volt Sokaknak Szüleménye; elrontották, megszeplősítették Szűz Nyelvünket” – olvasható a féltudósság bírálatának bevezetéseként, az előző gondolati egységben, lényegében teljes pontossággal megelőlegezve az itt a nyelv kapcsán részletesen kifejtetteket. A gondolat azonban érdekesen folytatódott a korábbi mondatban: „és mivel mindég tsak követtek, mindég tsak emlékeztek, soha se’ formáltak, soha se’ gondolkoztak, kivették eredeti Erejéből, szívos és velős Természetéből Nyelvünk’ egész Alkotását”. Az „és mivel” kezdetű magyarázó tagmondat-egység ezt a nyelvrontást végső soron az eredetiség hiányából vezeti le, valami olyan összefüggést vezetvén be, amelyet a grammatikák hasznosságának firtatása kapcsán is láthattunk: „És kinek írunk Grammatikákat? [...] Külföldieknek? – óh elébb nagy, hasznos és eredeti Munkák által kellene szükségessé

¹³¹ „Elborította a’ sok Kortsszók’, idétlen Faragású, Hangú, a’ Nyelv Természetével ellenkező, és Fület sértő Kortsszók’ Sáskaserege egész Litteraturánkat, – és ezt Nyelvmívelésnek neveztük! – Ha üstökös Őseink, a’ kik olly tiszta Magyarassággal szóllottak, közinkbe betoppannának, másként is sülllyedt Nemzetünkhöz, tsak Nyelvünkért sem hinnék el hogy mi vagyunk az ő Únokáik.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

tenni és elmúlhatatlanná előttök Nyelvünk' Megtanulását?"¹³² Mindebből az következik, hogy a nyelv igazából nem önmagában érdekes, hanem valamiféle eredetiségből fakadóan, erre nézve az idézett megfogalmazások nem adnak pontos eligazítást. A gondolatmenet a nyelvről szóló hét bekezdést követően viszont éppen az eredetiség értelmezésére tér rá, amelynél elég hosszsan, kétszer nyolc bekezdésben el is időzik.

b) eredetiség

„*Eredeti Munkák* gyarapíttyák a' Tudományokat, tsinosíttyák a' Nemzetet, és emelik fel a' nagy Nemzetek' ragyogó Sorába” – adja meg az alaphangot a rész első mondata. Az eredeti munkák írását már a *Bé-vezetés* is alaptételként emlegette, ebből viszont ott nem vonódott le explicite az egyébként logikus következtetés, ami itt igen: „A' *Tolmátsolás* nem haszon, kis Érdem.” A' nemzet' tsinosodása nyíltan a kor fordítás-vitájához kapcsolódik, kétségbe vonva a vitázó felek által eddig közösen vallott tételt, mely szerint a fordítások jelentik a legkézenfekvőbb és legcélravezetőbb utat a nyugati nemzetek mintájának követésében. A praeteritio alakzatát alkalmazva futólag hivatkozik az addig fordított munkák minőségére, melyek többnyire rosszak, bár van néhány jó is, ez a szempont azonban egészében lényegtelennek tűnik itt, mert akár jó, akár rossz a fordítás, célra nem vezet („ez még *maga* nem Litteratura, és ez is tsak *Út; és Út' Egyengetés*”). Az itteni érvelésben lényeges szempontot a következő két bekezdés fogalmazza meg, melyek közül az első „az apró *készítő* Munkák”-ra való utalással meglehetősen talányosnak hat, ha nem idézzük vissza a *Bé-vezetés* nagyon hasonló megfogalmazását.

Ott az „*apró* Munkák”-ról azt tudjuk meg, hogy „kisebkek, mint sem hogy *Könyvé*, de fontosabbak mint sem hogy *Semmivé* legyenek”, s épp ezért az „illy Írásokban záratnak”. Mint emlékezhetünk, az „illy Írások” fordulat a folyóirat megfelelője a *Bé-vezetés* érvelésében, vagyis a folyóiratok a kisebb írások gyűjtőhelyei. A folyóiratokról azonban az is megállapítatik, hogy leginkább „az Esméretekben hátra-maradt” nemzetek számára hasznosak, ezt a már „elöl-ment” nemzetek példája bizonyítja. Amikor viszont „a' Nemzet ki-kél az Járó-szíjj alól, és férjfiúi Erőbe lép, midőn többet el-fogad, és erőssebbet meg-emészt, akkor az illy Írások más Formát öltöznek magokra.” Ebből a nézőpontból szemlélhetjük A' nemzet' tsinosodásának „az apró *készítő* Munkák” és a „nevezetes, nagy és Remekmunkák” közötti különbségtételét, az előbbieket a „hátra-maradt” állapot megszüntetésének eszközét jelenthetik, az utóbbiak az „elöl-ment” állapot termékei. Az előbbiekre nézve az állapítatik meg, hogy „az illyeket könnyebb is, hasznosabb is készíteni, mint fordítani”, ennek kifejtését már láttuk a *Bé-vezetés*ben (noha a szerkesztői gyakorlat nem igazán felelt meg a programos gondolatnak). Az utóbbiakról pedig az olvasható, hogy általuk „nem érijük el *azt* a' Tzél, mellyet láttatunk,

¹³² Ez a rész pedig a második rész végére utal vissza: „Hazai Nyelvünkön készült Tudományinknak *tsak* a' két Haza lehet Piattza, és – melly *keskeny* Mező ez, a' telhetetlen Betsület' Szomjúságának. [...] Vagy lesz e Pannoniából valaha Albion? Támadnak e Newton, Loke, Shakespear, és Miltonok itt is mi közöttünk – a' kik... félre vakmerő Álom, a' melly ámitó Képeiddel tsalogatsz. –”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

és igyekeznünk elérni”, vagyis az elmaradottság felszámolását, mert „fordítani, csak *azokért* kell, a’ kik az eredeti Nyelvet nem értik, mert bizonyos az, hogy a’ ki a’ Forrásból meríthet, nem merít a’ Folyamatból.” Mindkét megállapítás az elmaradottság állapotára vezethető tehát vissza, mindkétszer az dönt az eredetiség mellett, hogy ezáltal remélhető inkább a magyar nemzet hátramaradásának felszámolása. Így viszont az elmaradottság tényének a kortársakkal egyező megállapításából éppen a kortársak többségével ellentétes megoldási javaslat vezetődik le: a nyugati nemzetek utolérésében a fordítások gyakorlatilag haszontalanoknak minősülnek, tehát eredeti műveket célszerű és kell írni.

Az érvelés a ráutalásokból kivehetően különösen a fordításprogram azon változatával folytat látens, de elég egyértelmű vitát, amelyet a Magyar Museum köre képviselt. Abban az érvtben, mely szerint a fordítónak is sok idejébe és szorgalmába került, míg a „maga Originálissának Méltóságát, vagy Édességét megtanulta érzeni”, a Kazinczy és Batsányi által képviselt modern poézis két hangnemére, a fenségesre és a naivra való utalást vélünk felfedezni, vagy legalábbis ezen minőségek említése a korban elsősorban a Museum törekvéseivel asszociálható. S amikor ezt megelőzően, ezzel egybehangzóan elveti a „nevezetes, nagy és Remekmunkák” fordítását, mert a kevésbé kipallérozottakra nézve „az illy Munkáknak nem sok Haszna van”, akkor pontosan ellentétes logikát követ, mint Kazinczy és Batsányi, akik számos alkalommal kijelentették: „Tanuljon meg érteni, aki érteni akar.” Más a viszonyítási pont, más a mérce. A Magyar Museum egy kifejezett állapot azonnali és közvetlen átültetésével kívánja a poézis modernizációját megvalósítani, tekintet nélkül a befogadó állapotára.

Az Uránia ezzel szemben pontosan a befogadói állapotból indul ki, a már többször elismételt érvelés alapján. Az olvasó nem mint nevelendő, alakítandó tárgy jelenik meg, akit így vagy úgy, de *fel kell emelni* a tudás, az ízlés stb. meghatározott szintjére, hanem *saját elvárásokkal rendelkező* befogadóként. A nevelési szándékok csakis eme elvárások figyelembevételével határozhatóak meg s hajthatóak végre. Mindehhez társul a tanulmányban ugyancsak többször elismételt gondolat is a befogadói állapottal nem számoló, nem ahhoz méretezett ismeretek káros voltáról. „Egyszerre nem látunk élesen a’ Tudományokban, olyyat a’ kinél a’ Praemissák, és Praecogniták nem találtnak, bevezetni a’ Tudományok’ Palotájában haszontalan, és az ilyen előtt a’ fő és sarkalatos Igasságokat megmezteleníteni nem bátorságos. Visszafordúl itt újra az a’ Jegyzés, mellyet már illettem, hogy nem Bóltseket, hanem emésztetlen Fél tudósokat, és veszedelmes Eszelősöket nemz.”

A „Praemissák, és Praecogniták” hiánya persze más és tágabb összefüggést jelöl, mint amit a poézis említett hangnemei jelentenek, hiszen a befogadói állapotról (fél tudósság) és általában a tudásról (tudományok palotája) van szó. További zavart okoz az ezt követő bekezdésben felhozott érv, amely az előzőek szerves folytatásaként tünteti fel magát („*Elvesz* nagyobb részént ezen Praecogniták’ Nemléte miatt...”), de valójában más összefüggéseket érvényesít. Ezek a „praecogniták” nem azok a „praecogniták”. Az előző bekezdésben az előismeretek kognitív jellegűek voltak, s a tudás kibontakozásához jelentettek alapot, illetve ezek hiánya ezt a kibontakozást gátolta meg. Az az előismeret, amely az ismételt előfordulás során megjelenik, egy nyelvileg is adott közösségi tapaszt-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

talatot jelent („Minden Írónak van maga Világa, maga Athmosphaerája, a’ mellyben él, és a’ mellyből ír, van maga Publicuma, a’ mellynek ír”), amely a teljes megértés előfeltételeként jelenik meg.¹³³ A teljes megértés lehetősége pedig a tanulmány gondolatmenetében alapérték, hiszen csak ezáltal lehet a mű „kedves és hasznos”.

Erre a konklúzióra fut ki aztán a következő (a részt záró) bekezdés, amikor az utilét és a dulcét említi, amelyet „a’ Gyermekek Olvasónak, és gyermeked Nemzetnek közel kell találni az Igasságok mellett”, hogy azokat befogadhassa. Az ezt a végkövetkeztetést megalapozó logika már ismert lehet a tanulmány korábbi részeiből és a *Bé-vezetés*ből. Amikor ugyanis a nem-olvasásról panaszkodik, majd fordítva egyet a gondolatmeneten ezt azzal magyarázza, hogy „De idegen, esméretlen, járatlan Világot talál az Olvasó lefordított Könyveinkbe”, akkor a „nem annyira Okok ezek, a’ miért nem gyarapodhatnak Tudományink, hanem inkább, mivel Tudományink nem gyarapodnak, azért vannak ezek az Akadályok” logikáját követi. Továbbá majdnem szó szerint megismétli az eredetiség mellett a *Bé-vezetés*ben többször felhozott érvet, amely a „hely és idő” meghatározó szerepét emeli középpontba: „nem szereti az Ember, a’ mi reá nem tartozik; a’ mi közelebb illető, a’ vonzza magához, a’ reá illő, néki használó Igasságokat keresi”. Így válik az eredetiség igénye egyben a fordítások elutasításává is itt, explicitté téve a *Bé-vezetés*ben még ki nem fejtett, de logikus következtetést. Az emellett felhozott érvek azonban semmiképpen nem egyneműek, s ezt különösen élesen megvilágítja az a tény, hogy a „praecogniták” fogalma két teljesen eltérő összefüggésben használatik. Ez pedig megint csak arra utal, hogy a tanulmány két össze nem egyeztethető szemlélet- és beszédmódot használ egyidejűleg, lényegében reflektálatlanul, amint azt az út és a növekedés metaforája is jelzi.

c) öngondolkodás

Mindazonáltal az eredetiség értelmezésében *A’ nemzet’ tsinosodása* nem marad meg a *Bé-vezetés* gondolatainak elismertésénél. Noha a hosszú Seneca-idézet felvezetése mint-

¹³³ „Az értekezés itt a *honi világ* fogalmát írja körül: érvelése szerint a nyelvben rögzített közösségi tapasztalat olyan összefüggésrendszert, olyan világot alkot, amelynek bensőséges (mondhatnánk: anyanyelvi szintű) ismerete nélkülözhetetlen az illető nyelven írt könyv megértéséhez.” (S. VARGA 2005, 324.) Ez alapján vitatja Varga Pál az eredetiség-gondolat tartalmának minősítését. Szajbély Mihály és Szilágyi Márton amellett érvelt, hogy *A’ nemzet’ tsinosodásában* kifejtett eredetiség-eszme nemigen hozható összefüggésbe a modern zsenielméletekkel, Sturm und Drang előtti, századközepi teóriákkal mutat rokonságot, valamint jól ismert közhelyek variációiból épül fel, s leginkább tartalmi eredetiségnek minősíthető (SZAJBÉLY 2001, 84–106, főleg 89–93; SZILÁGYI M. 1998, 412–424). S. Varga Pál ez utóbbi értelmezéssel szemben megállapítja, hogy az itt szereplő eredetiség-fogalom összetett: „jelenti egyrészt, hogy az eszmék viszonyrendszerét egy nyelv a maga különös módján rögzíti; másrészt, hogy egy-egy mű egy adott nyelvi-kulturális közösség által relevánsnak tartott jelenségek köréből – a közösség saját világából – indul ki és arra is vonatkozik vissza, harmadszor, hogy az ilyen mű a megértésnek olyan feltételrendszere szerint van megalkotva, amelyet e közösség saját nyelvhasználata (a szavak jelentésének különös viszonyrendszere) révén biztosít. Ezt az eredetiségfogalmat [...] aligha értelmezhetjük »tartalmi eredetiség«-nek.” (S. VARGA 2005, 327.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

egy az addigiak összegzését ígéri, valójában ezzel egy egészen új összefüggés jelenik meg a gondolatmenetben. „Hát te? Meddig menetelsz még a más vezényszavára? Vedd át a parancsnokságot és szabd meg, mi legyen emlékezetes. Hozakodj elő valamivel a magadéból is.”¹³⁴ Ez az antik locus az „öngondolkozás” fogalmának bevezetését alapozza meg, egy olyan fogalomét, amely e részen kívül csak egyszer szerepel az egész Urániában, itt viszont egymás után háromszor is, persze mindháromszor metaforikus alkalmazásban. Az első említésben az „Öngondolkozás’ Síkján” álló szép virágokról esik szó, ezeket kell gyűjteni, mert „Eröltetett minden Gyümölcs, minden Plánta, melyet messze Világról nálunk ültetünk, és ízetlen, vagy szagatlan Terméssel bünteti meg Ragadozóját, a’ ki anyai Földjéből kitépve, azt idegen Ég alá szorította, ’s számkivetette.” A korábban jól ismert növényi metaforikával való összefonódás egyértelművé teszi, hogy az eredetiség itt szerves kifejlődésként jelenik meg, a tolmácsolás-fordítás pedig éppen eme szerves beágyazottság hiánya miatt nem hozhat megfelelő eredményt. Ebből persze az is következik, hogy minden kulturális közeg sajátlagos, vagyis nem lehet általában a tudásról és a tudományokról beszélni e nézőpontból. Az öngondolkozás így mégsem annyira egyedi-egyéni sajátosság, mint a Seneca-idézetből sejtethetnénk, hanem sokkal inkább egy közösség kultúrájának jellemzője, s mint ilyen alapozza meg az eredetiség fogalmát.

Ezt az értelmezési lehetőséget bontja ki a következő, egymondatnyi bekezdés is: „Így tesszük méltókká magunkat, hogy olvastassunk; így fordította a’ negédes Külföld mi reánk is Szemeit, és észrevesz majd bennünket.” Az öngondolkozás mint eredetiség közösségi jellege elég plasztikusan előrajzolódik tehát e megállapításból, másfelől azonban az is szembeötlő, hogy valamiféle konfúzió képződik ugyanitt a kultúrák összemérhetetlenségének gondolatával, hiszen hogyan vesz észre bennünket a külföld épp eredetiségünk alapján, ha náluk nyilván ugyanolyan ízetlennek kell lennie az idegen földből kitépott és átültetett plánta gyümölcsének. A magyar kultúra külföld általi elismerésének gondolata (amely a tudós hazafiság beszédmódjának egyik ismert toposza) nem először tűnik fel a tanulmányban. Először akkor, mikor a helyzetértékelést tartalmazó második nagy egység végén a nyelv által kijelölt keskeny mező és a tudós nagyra törésének ellentéte exponálódott, másodsor pedig közvetlenül a Seneca-idézetet megelőzően, mikor azt olashattuk, hogy „Kitsinosodott Ész kell ahoz hogy a’ *Közönséges*, ’s széles Terjedésű Igasságokat kedvellyük; a’ Gyermekek Olvasónak, és gyermeked Nemzetnek közel kell találni az Igasságok mellett az *Utilét*, vagy a’ *Dulcét*, mert azokat messze nem tudja keresni.” Mindegyik helyen a tanulmányban folytonosan jelenlévő másik, párhuzamos szemléletmód jelentkezik, amely az elmaradottság-kifejlettség nézőpontját érvényesítve beszél általános igazságokról, melyek helytől és kultúrától függetlenül érvényesek. Ez alapozza meg az eredeti magyar kultúra reménybeli kifejlésének célképzetét, amely célképzet így az általános emberrel fonja össze a saját kultúrát, ahogy az a *Bé-vezetés* egy analóg gondolatában is szerepel.¹³⁵

¹³⁴ Kurecz Ágnes fordítása (URANIA 1999, 359), a szövegben a latin eredeti szerepel: „*Tu quid? Quousque sub alio moveris? Et impera, & dic quod memoriae tradatur, aliquid & de tuo profer.*”

¹³⁵ „Minden Igasság jó – de azt a’ Hely, és Idő teszi munkássá” – „Minden Igasság jó – de azt a’ Szin, és az Ábrázat teszi kellemetessé”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

A következő bekezdés ellentéte a „napszámos Író, és viszketeg Gyermeke”, valamint a „Tudósok’ Karai” között a korábbról már ugyancsak jól ismert gyermek-metaforára épülve még a tudás–tudatlanság, készütség–készületlenség összefüggést alkalmazza, de ezután az öngondolkodás fogalmának ismételt felbukkanása visszatér az első előfordulásakor körvonalazott értelmezési mezőhöz. Kevés, de jó munkát kíván, mert ezek által „Tsínos lesz Nyelvünk, és velős minden Szó, mert az magán fogja hordani az *eredeti Lélek*”, és az *Öngondolkodás’ Bélyegét*.” A kurzivált kifejezések egyértelműsítik eredetiség és öngondolkodás szoros összefüggését, s jól látható itt is ennek közösségi jellege, hiszen ez eredményezi nyelvünk csinosodását. E gondolat egybecseng azon korábbi megállapítással, mely szerint a nyelv természetének megrontása az öngondolkodás hiányából fakad.¹³⁶ itt ennek az ellentettjét olvashatjuk. Megismétlődnek a hasznavehető tudás és eredetiség összefüggéséről korábban mondottak is, majd hógynem szó szerint: „A’ megfontolt, megkérődzett, új és hasznos Igazságok Forgásba jönek, mert – érdeksálnak. Az Emberek’ Esmérete, Hazánk’ ’s Állapotunk’ Esmérete, terjedni fog, mert a’ magunk Világát fogjuk Könyveinkben találni.”¹³⁷ Ezúttal is párban jár tehát az univerzaliztikus konnotációjú „emberek esmérete” célképzet a „hazánk és állapotunk esméretével”, amely a saját kultúrára utal. Ehhez a saját világhoz kötődik az öngondolkodásként értelmezett eredetiség, de ugyanebből fakad, hogy nem az esméretek emésztetlenségéből fakadó, mélyen káros világosodás terjed,¹³⁸ amelynek veszélyét ugyancsak többször jelezte már a tanulmány, hanem a „gyökeres Tudományok veszik fel az Uralkodópáltzát”.

Az öngondolkodás síkja, bélyege után a harmadik itt alkalmazott metafora az „öngondolkodás székfoglalása” a hazafiak lelkében. Az egész bekezdés óhajító modalitású, az eddig kifejtett eszmék másokkal való megérettetésének vágya hatja át. Retorikai felépítésében kulcsszerep jut a fokozásnak: „*ha én feltudnám serkenteni szép Tehetségait Hazámfiainak, feltudnék ébreszteni sok szemérmes és félénk Lelket, a’ kiben az Öngondolkodás Széket foglaltt, elvonhatnám az alól a’ Rabság alól, melly miatt nem merék soha magok költeni, és mindég tsak Tolmátsolnak, mindég tsak magyaráznak, feléleszhetném nálok azt a’ szép Tűzet, a’ melly őket Nemzeti Szerzőkké tisztítaná, és formálná!*” Az első három kurziválás tőlünk származik, s azt kívánjuk általuk érzékeltetni, hogy a gondolatmenet ezen fokozó szerkezete a potencialitás realizálására való felszólítást építi fel. A hazafiakban ott rejlő tehetség, a bennük széket foglalt öngondolkodás, a meglévő belső szép tűz kifejlésre és kifejtésre vár. Az öngondolkodás fogalmának tanulmánybéli legelső előfordulásakor, a mezei élet káros hatásainak felsorakoztatásakor is épp azt

¹³⁶ „...elrontották, megszeplősítették Szüz Nyelvünket, és mivel mindég tsak követtek, mindég tsak emlékeztek, soha se’ formáltak, soha se’ gondolkoztak, kivették eredeti Erejéből, szívos és velős Természetéből Nyelvünk’ egész Alkotását”.

¹³⁷ „Ezen Írások röviden, kedveltető Színbe’ esmértetnek Magunkat, Magunkkal, és a’ körülünk-való Tár-gyokkal; édes Formában el-fogadtatják vélünk azt, a’ mit az Embernek tudni szükség, hogy – *Ember* legyen” (*Bé-vezetés*).

¹³⁸ „A’ Gondolkodás, a’ Meggyőződés, és gyökeres Tudományok veszik fel az Uralkodópáltzát, és mivel ezek nélkül nem tsak haszontalan, de valóban ártalmas és Nemzeteket részegítő minden Világosodás, e’ lesz nálunk az igaz, és józan Világosodás böl-dog Időnyílása.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

olvashattuk, hogy „Eltikkad az Öngondolkozás’ Ereje” az ily életet élőknel. Ugyanúgy meglévő képességről van tehát szó az öngondolkozás fogalma kapcsán, csak itt annak megrekedéséről, sorvadásáról, míg a tanulmány végén a kifejtésre való felszólítás kap hangot, vagyis a mezei élet kicsinosításának igénye. Ez az összefüggés pedig egybees a tanulmány eleji helyzetértékelés bevezetőjének logikájával: „Van tehát *Erő*, van *Tehetség* a’ mi Klimánk alatt is, és talán szebb, magassabb, elevenebb, mint akárhol”, csak ki kell azt fejteni. E helyen a tehetség józan okosságként és szép ízlésként nevezetik meg, vagyis a *sensus communis* hagyományának szellemében felfogott ítélőerőként.

d) csinosodás és nemzet

A tanulmány végpontján fogalmi folytonosságra figyelhetünk fel, a fentebbi idézetben általunk kurzivált részek éppen ezt a fogalmi analógiát erősítik meg. Először a hazafiak szép tehetségéről esik szó, itt teljes a fogalmi egyezés, az analógia a továbbiakban az öngondolkodást a józan okosságnak, a szép tüzet a szép ízlésnek felelteti meg. S mivel fogalmi környezetük, használatuk jellege lényegileg azonos, talán joggal gondolhatunk arra, hogy az eredetiség fogalmának az összekapcsolódása a potencialitás realizálásának igényével valójában az eleve meglévő, *sensus communis*ként működő ítélőerő kicsinosítását jelenti. Az eredetiség ily módon eredményezné azt, hogy mindazok, akikben az öngondolkodás széket foglalt, akikben ott a belső szép tűz, *Nemzeti Szerzőkké* lehetnek.¹³⁹ Akikben viszont ez hiányzik, vagyis a készületlenek, azok nem léphetnek be a „Nemzeti Szerzők Templomába”. A gondolatmenet végén kibomló bibliai metaforika egyértelműen a tudós hazafiak közösségképző eszméjére kapcsolódik rá (hitetlenek és beavatottak), a Haza Literatúrával való szolgálatát szakrális rítusként értelmezve. Az öngondolkodás tehát nem csak az eredetiség forrása, de az eredetiségen keresztül a nemzeti szerzővé válás záloga is. A nemzet az eddigiekben a nemzeti karakter fogalmával kapcsolódott össze, így joggal vetődik fel a kérdés, hogy milyen összefüggés képződik meg eredetiség és nemzet fogalmai között.

Eredetiség és nemzet egy új szemléletmód kulcsfogalmai, amely szemléletmód a következő század irodalmiságának egyik meghatározója lesz.¹⁴⁰ Hiányzik azonban a tanulmány e pontján a nyelv és a hagyomány (mint az új szemléletmód további kulcs) fogalmainak bekapcsolása a gondolatmenetbe. Ezek közül a nyelv problematikája korábban már előkerült, s a nyelvi megelőzöttség empirista szemléletére jellemző megállapítás is beszövedt az érvelésbe, a hagyomány fogalma azonban egyáltalán nem jelent meg. Persze e hiányok csak a későbbi szemléletmód felől nézve hiányok, *A’ nemzet’ tsinosodása* saját világán belül egy immanens szemlélet következményei. Két alapvető törekvés jellemzi ugyanis a tanulmányt és az *Uránia* programjának egészét: az *elmaradottság*

¹³⁹ Ez a kurziválás a tanulmány kiemelése.

¹⁴⁰ E szemléletmódot nevezi S. Varga Pál hagyományközösségeknek. „Mindenesetre alighanem Kármán az első, aki egy nyelvi-kulturális közösség öröklődő és öntörvényűen fejlődő, a közösség bármely tagja számára hozzáférhető társadalmi tudáskészletéhez köti a nemzet fogalmát.” (S. VARGA 2005, 330.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 2011 évfolyam 113 szám

(légyen az a tudományok terjesztésében mutatkozó avagy életmódbeli durvaság) *felszámolásának igénye*, valamint a *nemzeti karakter megőrzése*. Az első az általában vett (tudományokat, poézist, életmódot egyaránt magában foglaló) művelődés viszonylatában gondolható el, és maga a csinosodás, a másik ideologikus természetű törekvés és leginkább az identitásképzéssel függ össze.

Mindez a tudós hazafiak *communitas-eszméjének*, illetve a magyar nyelvűség művelődési és politikai kontextusának kettősségével analóg szerkezetet mutat. Az első viszonylat, akár útként, akár kifejlésként metaforizáltnan, a *jelen* elmaradott kultúrájú állapot *jövőbeni* felszámolásának igényével döntően prospektív természetű, a második a *mindig-voltnak tételezett* nemzeti karakter megőrzésének *jelenbeli* szándékával inkább retrospektívnek mondható (olyan értelemben, hogy a múltbéli állapot itt a jelen retrospekciója). A két viszonylat között azonban a tanulmányban nincs átjárás, az elmaradottság felszámolása (a tulajdonképpeni csinosodás) nem a múltbéli állapotra épül, a szerves kifejlés gondolata odáig nem nyúlik vissza (csak a jelen állapotból ered). Pedig Földi János és a Debreceni Grammatika szemléletében, szigorúan nyelvi-nyelvészeti összefüggésben ez a koncepció már megszületett. A hagyomány fogalmának a helye megkérdőződik az Urániában, de betöltetlenül marad. A *sensus communis* hagyományát képviselő, phronetikus jellegű, nyelvileg adott közösségi tudásra épülő eredetiség-gondolat és az etnokulturális identitás transzformációjában kulcsszerepet betöltő nemzeti karakter (nyelv, erkölcsök, szokások) összegző fogalma egymás mellé kerül a tanulmányban, de kontextusuk és irányultságuk eltérő jellege miatt nem lépnek egymással valódi interakcióba. A nemzet formálódó új fogalma így nem kerül a predomináns kulturális identitás¹⁴¹ pozíciójába.

e) „még mint egy Mentemben”

A nemzet csinosodásának útjában álló akadályok felsorolásához mintegy függelék-ként csatolódik az utolsó három, ahogy azt az alcímben idézett felvezetésük jelzi. E három akadály a „Kenyér kereső Tudományok”, a „Penna’ és Prés’ elzárt Szabadsága”, a „Litterátorok’ kevés Betsúlete”. Az elsőként és harmadikként említettek még kapcsolódnak is egymáshoz valamennyire, a második nem kötődik egyikhez sem, s általában ambivalens a viszonyuk a gondolatmenet korábbi elemeihez. Ugyanakkor egyöntetűen a kor közbeszédének jól ismert témáit vetik fel, többnyire egyetértően. A pénzért való munkálkodás jogosultságának megkérdőjelezése a tudós hazafiaknak abból a korabeli önértelmezéséből fakad, amely szerint a tudományok (és így a haza) szolgálata önmagában nyeri el értelmét és jutalmát, vagyis egyfajta áldozat. Az ezt az alapállást átható éthosz kizárja a haszonszerzést a lehetséges motívumok közül, mert alacsonyabb rendűnek tartja. Nem egészen harmonizál mindez azzal a korábbi megállapítással, mely szerint a „Tudományok nemcsak gyönyörködtetnek, hanem táplálnak is”, hiszen ebben éppen a

¹⁴¹ Lásd erről DEBRECZENI 2001a, 526–527.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

tudás mint kenyérkereső hivatás tűnik fel, s ebbéli minőségében kínál kiutat az elaprózódó birtok miatt vegetáló gazdálkodásból. Nem egészen egyértelmű az sem, hogy a Tudományok fogalma itt milyen értelemben használtatik. A panasz megfogalmazása¹⁴² a „szép és magas tudományokat” állítja szembe a „közönségesekkel”, az ezt megvilágító példa Szókratészt, Newtont és a Gráciákat „Tribonian’ Udvarával”, vagyis a jogászok hadával. A tanulmány korábbi okfejtése Szókratészt éppen a „magas tudományoktól” való elfordulás emblematikus alakjaként idézte meg, így ezúttal is inkább a korábbi okfejtéssel való ambivalenciát konstatálhatjuk, noha kétségtelen, hogy e ponton mindez csak mellékes vonatkozás. A megjeleníteni kívánt gondolatot a tudományok szolgálata mint áldozatvállalás, vagyis a kor egyik közhelye jelentette.

Ugyancsak jelentős témája volt a józsefi kor közbeszédének a sajtószabadság és a cenzúra, különösen nagy hangsúlyt kapott ez a Magyar Museum szerkesztőinél, főleg Batsányinál. *A’ nemzet’ tsinosodása* e ponton, mint azt különböző hangsúlyokkal már sokan megállapították, nem képvisel radikális véleményt, inkább egyfajta egyeztető, közéleti álláspont jellemzi. Ennek értelmében ugyanúgy káros a cenzúra túlzott lazasága, mint keménysége, s ezt hosszú Sonnenfels-idézetekkel kívánja bizonyítani. Benne lehet mindebben persze az óvatosság, a taktikázás is, a korábbi okfejtésekkel való szövegparhuzamok azonban mégis inkább logikus következtetésnek mutatják ezt az állásfoglalást. „Nem Akadály tehát, sőt a’ valóságos Culturának Előmozdítója az a’ Zár, melly tsupán a’ hasznos és foganatos Munkákat eresztí szabadon, és oda taszítja a’ veszedelmeseket, és éretleneket a’ hová valók, az örök Setéttségbe.” A cenzúra működését a „hasznos és foganatos”, illetve a „veszedelmes és éretlen” munkák ellentétének viszonylatában értelmezi, s jól látható, hogy ez utóbbi esetben ugyanazon jelzők szerepelnek, amelyek a féltudósság és a világosság terjesztésének nemzeteket részegítő formája kapcsán előkerültek. A gondolatmenet tehát azt a logikát követi, hogy jogosult, sőt szükséges is a „meg nem kérődött gondolkodás módjának” hivatalból gátat vetni, persze erre a feladatra csak „élemedett tudományú bölcsek” alkalmasak (különben a másik, ugyancsak nemkívánatos véglet fenyeget).

A sorban legutoljára hagyott akadály a literátorok megbecsülésének hiánya. Az itt elhangzó panasz, amely felsorolja az angliai tiszteletadás példáit is, ugyancsak a korszak közhelye volt, még akkor is, ha ez nem mindenben áll összhangban az áldozatvállalás toposzával, amelyet az itteni első bekezdés is alkalmaz. Persze nyilván nem az anyagi megbecsülés hiánya miatt szól itt a panasz, de az érvelés logikája mégis nyilvánvalóan szembemegy az értelmét önmagában a cselekvésben fellelő éthosszal.¹⁴³ Itt kap újra hangsúlyos szerepet az „igaz literátor” formula is, amely a tanulmány elejének gondolati pozíciójában dominált. Ott az „igaz literátor” (mint „élessen látó Szemlélő”) feladatául a nemzet csinosodásának útjában álló akadályok elősorolása szabotált, a tanulmány utolsó bekezdésében ezt a feladatot általánosabb összefüggések váltják fel. „Az igaz Litterátor

¹⁴² „A’ szép, és magas Tudományok elfelejtve feküsznek, és a’ közönségesek gyakoroltatnak.” Mindezt egy Horatius-idézet nyomtatékosítja.

¹⁴³ „De ki lesz Hazánkfia közzül, a’ ki reá vegye magát arra, hogy a’ Tudományoknak Életét és egész Erejét felszentelje, ha arra reá sem látszatik ügyelni a’ Haza.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam 4. szám

hozza le, mint egy második Prometheus, az Égből a' *Bölcsség*' szép Világát [...]. A' vezető végre, a' Népet, a' józan *Értelem*' Kötelein a' *maga Kötelességeire*, és a' *Szív*' édes Lántzainn a' *maga Boldogságára*." Józan értelem és kötelesség, szív és boldogság – a tanulmányból már jól ismert fogalmak, fogalmi kettőségek. Egészében pedig a bölcsesség világa. Ezt hozza le az égből az „igaz literátor”, mint Prométheusz a tüzet. Vagy mint Szókratész ugyancsak a bölcsességet a *Bé-vezetésben*. Illetve mint Wieland a Gráciát, a jelen tanulmányban. Ezzel szolgálhatja a nemzet csinosodását.

Felhasznált irodalom

- BALOGH 2007 – BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közéletek Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, 2007.
- BÍRÓ 1995 – BÍRÓ Ferenc, *A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség*, Palócföld, 1995, 479–485.
- CS/LEV. – CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Levelezés*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., 1999.
- CS/SZÉPPR. 1990 – CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1990.
- CSETRI 1974 – CSETRI Lajos, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 229–279.
- CSETRI 1990 – CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990.
- DÁVIDHÁZI 2004 – DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004.
- DEBRECZENI 2001a – DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK, 2001, 513–552.
- DEBRECZENI 2001b – DEBRECZENI Attila, *„Tudós hazafiság” (Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában)*, It, 2001, 487–504.
- DEBRECZENI 2007 – DEBRECZENI Attila, *Mintakövetés és nyelvtisztaság (A 18. század végi fordítás-vita összefüggéseihez) = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., 2007, 98–108.
- FÁBRI 1999 – *A nő és hivatása*, kiad. FÁBRI Anna, Bp., 1999.
- FEST 2000 – FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig: Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János, Bp., 2000.
- GADAMER 2003 – Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., 2003.
- GÁLOS 1954 – GÁLOS Rezső, *Kármán József*, Bp., 1954.
- GERGYE 1998 – GERGYE László, *Műzsák és Gráciák között*, Bp., 1998.
- HÁSZ-FEHÉR 1998 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A nyilvános és a magános irodalomról (Utak Fáy Andráshoz és A Bélteky házhoz)*, ItK, 1998, 200–224.
- HÁSZ-FEHÉR 2000 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Debrecen, 2000.
- HORKAY-HÖRCHER 1996 – *A skót felvilágosodás*, szerk. HORKAY-HÖRCHER Ferenc, Bp., 1996.
- KELEMEN 1990 – KELEMEN János, *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., 1990.
- KONTLER 1997 – KONTLER László, *Az állam rejtelméi*, Bp., 1997.
- ORPHEUS 2001 – *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001.
- PÁL 1988 – PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., 1988.
- SZAJBÉLY 2001 – SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a' magyar tollak”: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., 2001.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CX évfolyam III. szám

- SZÉCSÉNYI 2002 – SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., 2002.
- SZEMLELŐ 2005 – *Szemlélő: A Spectator fordítása (1783)*, kiad. BALÁZS Péter, LABÁDI Gergely, Szeged, 2005.
- SZILÁGYI M. 1998 – SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998.
- SZÜCS 1974 – SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem*, Bp., 1974.
- TAKÁTS 1998 – TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, ItK, 1998, 668–686.
- URANIA 1999 – *Első folyóirataink: Urania*, kiad. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999.
- S. VARGA 2005 – S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai (A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban)*, Bp., 2005.

KECSKEMÉTI GÁBOR

EGY ALIG ISMERT 16. SZÁZADI HUMANISTA:
A KÖRMÖCBÁNYAI PAULUS ROSA

Könyvtárban kutatva egy 16. századi humanista ismeretlen autográf bejegyzéseire lettem figyelmes, amelyek új fényben világítják meg a kor magyarországi filológiai-textológiai érdeklődését és ismereteit.

Ez a fennkölt irányú kezdet¹ ugyan többé-kevésbé megfelelne az e tanulmány megírását végső soron kiváltó esemény jellemzésére, ám ez az esemény a tárgyalni kívánt tények és összefüggések rendjében csak később következik.

Egyetlen tétel az RMK III. sorozatában és Szinnyei írói lexikonának egyadatos szócikke, amelynek egyetlen életrajzi adata – mint az alábbiakban látni fogjuk – tévedés: ez minden, amit a 16. századi magyar íróról, Paulus Rosáról ez ideig tudni lehetett.² Szellemi portréját még sosem próbálta megrajzolni modern kutató. Pedig túl az életrajzi esetlegességeken és érdekességeken, pályája szemléltetheti részint a gimnáziumi szinten elvégezhető retorikai stúdiumok legfelső szakmai körébe való bekapcsolódás a 16. század végi magyarországi fiatalok számára adott lehetőségét, részint pedig azt is, hogy az egész humanista Európa érdeklődésétől kísért retorikai-filológiai vállalkozásban való részvétel már olyan erős meghatározó tényező, amely a tömeges értelmiségi karrierlehetőségektől lényegesen különböző előmenetel igényét alakítja ki vagy kényszerít írja elő.

Paulus Rosa körmöcbányai születéséről következetesen használt névalakjából tudunk. A később ismertető életrajzi tényekből az következik, hogy valamikor az 1540-es évek közepén kellett születnie, erről azonban nem ismerünk közelebbi adatot. Egy forrás Hungarusnak, a most feltárt adatok többsége azonban Pannoniusnak nevezi és autográf névbejegyzése is ezt az alakot használja, amiből – Klaniczay Tibor megfigyelésének

¹ A tanulmányok első mondatainak tipológiájáról és az itt alkalmazott típus történeti példáiról: HORVÁTH Iván, *Reich, Marx, Freud = „Mint sok fát gyümölcse...”*: *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE, 1997, 120–128, 120–122.

² Ez idő szerint Rosa csupán egyetlen korabeli európai névrokonának az életrajzát ismerem, akiével azonban életadatai nem téveszthetők össze: a schweinfurti születésű Paul Rosa (1532–1606) 1550-től a lipcsei egyetemen tanult, aztán chemnitzi, 1556-tól meiningeni tanár lett, 1559-től előbb közel egy évtizeden át kántor Schwerinben, majd városi tanácsos; hivatalos útjai során megfordult Prágában, Speyerben, Heidelbergben, Nürnbergben, Würzburgban. Halotti beszéde: Manfred von TIEDEMANN, *Katalog der Leichenpredigten der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek in Göttingen*, I–III, Göttingen, Heinz Reise-Verlag, 1954–1955, III, 32; életadatai: Fritz ROTH, *Restlose Auswertungen von Leichenpredigten und Personalschriften für genealogische Zwecke*, I–X, Boppard/Rhein, Roth, 1959–1980, V, R 4931.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

értelmében³ – annak kell következnie, hogy nem volt magyar anyanyelvű, hanem a bányaváros németajkú polgárcsaládjából származott. Ennek ellenére valószínűleg számolni lehet valamilyen szintű magyar nyelvismeretével.

A bányavárosok – nagyrészt hagyatéki – könyvjegyzékeinek feltárása, közreadása, sőt monografikus feldolgozása is megtörtént már,⁴ és mindebből általánosságban igen sokat tudunk Kőrmöcbánya műveltségéről, könyvkultúrájáról is. A 16. században a városból fennmaradt könyvjegyzékek száma azonban mindössze kilenc, s ezek egy nagyobb magángyűjtemény mellett nagyrészt kis magánkönyvtárakról készültek. A város intézményi könyvtárainak 16. századi állapotáról semmit sem tudunk, noha létezniük kellett, hiszen egy bécsi egyetemi tanár már 1473-ban a kőrmöcbányai városi könyvtára hagyta könyvei egy részét.⁵

Rosa valamennyire már előrehaladhatott latin stúdiumaiban, amikor Huszár Gál „a semneci, cremenci és besztercei bölcs tanácsoknak és mind az egész Magyarország bányáin lakozó Krisztus híveinek” ajánlotta 1559. évi Sztárai-kiadását.⁶ Nem tudjuk, ismerete-e, még kevésbé, hogy figyelembe vette-e Rosa Sztárai szavait arról, hogy a korszerű műveltségű fiatalok nem csak „sajtárul”, hanem deákul is alaposan meg kell tanuljanak.⁷

Feltehető, hogy Rosa szülővárosában, Kőrmöcbányán kezdte iskoláit. A kőrmöcbányai rektorok személyéről és az iskola fenntartásának ügyeiről a városi források igen jól tájékoztatnak. 1551 novembere és 1553 között Johann Sommer töltötte be a rektori állást,⁸ aki – a korábbi szakirodalomban felvetettekkel szemben – nem azonos a későbbi erdélyi antitrinitárius gondolkodóval. Nem lehetetlen, hogy ő volt Paulus Rosa első tanítója. 1553-ban Marcus Fritschét Bécsből hívták meg a posztra, s ő azt is felajánlotta, hogy ha a városban hiány mutatkozna segédtanító kollégákból, azokat is felfogadhatna a bírodalmi székvárosban.⁹ A bányaváros és Bécs közötti szellemi érintkezésnek Rosa életrajza szempontjából sem elhanyagolható ténye ez, noha Fritsche kőrmöcbányai tar-

³ KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban* = KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, vál., szerk. KLANICZAY Gábor, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2001 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 4), 70–92, 85–86.

⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak, III. A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Kőrmöcbánya, Selmechánya) 1533–1750*, kiad. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp.–Szeged, OSZK–Scriptum Rt., 2003 (Adattár, 13/3); Viliam ČIČAJ, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században (Besztercebánya, Kőrmöcbánya, Selmechánya)*, ford. AWTALA Zsuzsa, szerk. MONOK István, CSÁSZTVAY Tünde, Szeged, Scriptum Kft., 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 4) (a továbbiakban: ČIČAJ 1985/1993).

⁵ ČIČAJ 1985/1993, i. m., 119.

⁶ RMK I, 39 – RMNy 158.

⁷ SZTÁRAI Mihály, *Az igaz papságnak tüköre = Magyar drámairók: 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Magyar Remekírók), 17–43, 27.

⁸ HLATKY József, SCHRÖDER Károly, *A kőrmöcbányai középiskola története a XVI-ik századtól a jelen korig*, Bp., Nagy Sándor, 1895 (a továbbiakban: HLATKY–SCHRÖDER 1895), 25; Pavol KRIŽKO, *Kremnické školsstvo v rokach 1527–1674*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975 (a továbbiakban: KRIŽKO 1975), 35.

⁹ HLATKY–SCHRÖDER 1895, i. m., 25; KRIŽKO 1975, i. m., 35–36.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

becsülnünk őket, mert az ő szülővárosa, a két említett bányavárosnál kisebb, akkor mintegy másfélezer lelkes Kőrmöcbánya iskolájának a tananyagáról kevesebb adattal rendelkezünk. A kőrmöcbányai iskola Rosa születésének ideje körüli állapotáról Révay Ferenc nádori helytartó fiainak az iskoláztatásával kapcsolatban tudunk egyet-mást. A két idősebb fiú, Mihály és János 1538-ban Besztercebányán kezdte, majd 1539 tavaszán Selmecbányán folytatta az iskolát, ez év őszétől azonban már – öccsükkel, Lőrincsel együtt – Bártfán, Leonhard Stöckel rektor vezetése alatt tanultak tovább. 1544 februárjában – már a legifjabb testvérrel, Ferencsel is kiegészülve – mintegy két hónapra átköltöztek Kőrmöcbányára s az itteni iskolában, Gaspar Teschler vezetésével folytatták tanulmányaikat.¹⁴ A reggeli órákban a latin és a görög nyelvtant ismételték, majd Vergiliust olvastak, délután Cicero és Terentius műveiben mélyedtek el. Révay Mihály április 5-én anyjához írott leveléből kiderül az is, hogy a tanulmányokat az iskola többi növendékével közös tananyag szerint végezték, és az is, hogy elégedettek voltak a tanítással: „Az oscola mester bizon eleg yol tanythia a gyermekeket es mynket is.”¹⁵ Az atyjának írott latin nyelvű levélben pedig¹⁶ úgy tett bizonyosságot erudíciójáról, hogy atyja iránti tiszteletét és követésének szándékát a vergiliusi Euandernak a fiához, Pallashoz intézett, Aeneasra vonatkozó szavaival (Aen. VIII, 515–517) fejezte ki. Az itteni tanulmányaival elégedett Révay Mihály azután az 1570-es években saját fiait is mintegy hét éven át Kőrmöcbányán taníttatta.¹⁷ A kőrmöcbányai iskola szabályzatát csak 17. század közepi szövegezésben ismerjük (1649), ebben a latin szerzők – Cicero, Ovidius, Terentius, Vergilius – mellett görög auktorokat nem említettek név szerint, a tananyagnak azonban a leg-

1623/1968), 297, 582. Ennél egyszerűbb a helyzet: egy ióta a félreértés tárgya, amelyet a bártfai nyomdász kihagyott Iszokratész nevéből. Szepsi Csombor munkájának második intelmében szerepel „Socrates” exempluma, „ki szép törvényeket írt az halgatásról, de tellyességgel az szóllástól nem fogta meg az embereket, hanem csak hogy minden okossággal szólhatna, felette ighen meg kívánta az okos halghatást.” E mondathoz már sikerült a magyar író forrásául szolgálhatott helyet találni, a Sztobaioszra hivatkozó Volaterranusét: „Socrates, ut author Stobaeus, duo loquendi tempora ponebat: vel de quibus ipse clare noveris, vel de quibus necessarium dicere; caeteris in rebus tacendum putabat.” (SZEPSI CSOMBOR 1609–1623/1968, *i. m.*, 319, 587.) Az maradt itt homályban, hogy e rottott attribúciójú magvas intelem nem Szókratésztól, hanem Iszokratész szóban forgó művéből (41) hagyományozódott. Iszokratészt a következő kiadásban használtam: ISOCRATES, with an English translation by George NORLIN, Cambridge, Mass.–London, Harvard University Press, 1991, I–III (The Loeb Classical Library).

¹⁴ 1544 őszétől ismét Bártfán tanultak, de a kiváló grécista, Gyalui Torda Zsigmond személyében már magánnevelő is foglalkozott velük, s vezetésével a három nagyobb fiú 1546 elején padovai tanulmányútra indult. Vö. FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Révay Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*, Pest, Eggenberger, 1873 (Értekezések a történeti tudományok köréből, 2) (a továbbiakban: FRAKNÓI 1873a); MÉSZÁROS 1981b, *i. m.*, 99–100.

¹⁵ FRAKNÓI 1873a, *i. m.*, 41.

¹⁶ FRAKNÓI 1873a, *i. m.*, 40.

¹⁷ FRAKNÓI 1873, *i. m.*, 116–119. A gyermekek között egy ideig Révay Péternek is ott kellett lennie, bár az ő korai iskolai éveinek színhelyeként – a róla szóló, 1623-ban kinyomtatott latin gyászbeszéd alapján – csak Bártfát és Iglót szokás számon tartani; vö. ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Bp., MTA, 1944, 10; BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., Akadémiai, 1981 (Irodalomtörténeti Füzetek, 104), 7–8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 4. szám

korábbi grammatista osztálytól a legfelső szintig folyamatosan része volt a görög nyelvtan egyre magasabb szintű elsajátítása.¹⁸

Akár a szomszéd bányavárosok iskoláiról tudható adatok analógiái, akár a körmöcbányairól fennmaradt tények alapos humanista képzésre utalnak, nem lehetetlen, hogy a görög nyelv alapjaival való megismerkedés lehetőségét is beleértve. Ha pedig Rosa gyermekkorában is – az 1538-ban Franciscus Polleranus körmöcbányai rektor által felpanaszolt helyzethez hasonlóan – volt választási lehetőség a latin iskola humanista stúdiumai és a tanítási engedéllyel nem rendelkező városi német írnok legjobb diákokat elhalászni igyekvő, gyakorlatiasabb, anyanyelvű oktatója között,¹⁹ a későbbiek fényében aligha kételkedhetünk, melyik utat járta a fiatalember.

Paulus Rosa Szinnyei írói lexikona szerint a bázeli egyetem hallgatója lett volna. Ez valószínűleg téves feltevés, amely Rosa egyetlen művének nyomdahelyéből származik: a bázeli egyetem diákjai között Rosa neve nem került elő.²⁰ Életrajzának tényeit és szellemi kapcsolatait illetően azonban jelentősen pontosíthatjuk ismereteinket már magának a kinyomtatott művének ajánlásából is, néhány további forrás bevonása pedig meglepetéseket is tartogat. Mindenekelőtt azt szükséges tisztázni, hogy Rosa egyetlen ismert műve nem Bázellal, hanem Hieronymus Wolf (1516–1580) augsburgi körével való kapcsolatok eredményeképpen született.

A nehéz sorsú, hányatott ifjúságú Wolf²¹ a Nördlingentől északkeletre, a Wörnitz partján fekvő Oettingenből, hivatalnok apától származott. Első, nördlingeni iskolaévei után, 1527–1530 között Sebald Heyden (1499–1561) tanítványa volt Nürnbergben. Heyden 1525-ben lett szülővárosa St. Sebald iskolájának rektora. A görög nyelv iránti rajongó elkötelezettséget valószínűleg ő ültette el Wolfban, minthogy nagy szerepet szánt a görög grammatika oktatásának, fontos iskolai olvasmányokként kezelte Lukianosz, Héshiodosz és Epiktétosz műveit.²² Fiatalkora miatt azonban Wolf ekkor még nem tehetett eleget a várakozásoknak. Ezután viszont öt év szomorú írnokoskodás és gúny tárgyává tett önképzés következett az életében, amelynek során nagy nehézséggel első latin–görög

¹⁸ MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981 (a továbbiakban: MÉSZÁROS 1981a), 360–361.

¹⁹ MÉSZÁROS 1981a, *i. m.*, 170–171. Az 1606. évi rektor hasonlóan zugtanítókra, a harangozóra és a szlovák kántorra panaszkodott: *uo.*, 361.

²⁰ ZSINDELY István, *A bázeli egyetem anyakönyvéből*, SpFüz, 4(1860), 154–165; VERZÁR Frigyes, *A baseli egyetemen tanult magyarok névsora*, Debreceni Szemle, 5(1931), 315–323.

²¹ Lásd emlékiratait: Hieronymus WOLF, *Die Lebensbeschreibung von H. Wolff (1516–1580) aus Oettingen, geschrieben von ihm selbst an seinen Verleger und Freund Johannes Oporinus in Basel*, Oettingen, J. Röttger, 1980; *Der Vater des deutschen Byzantinistik: Das Leben des Hieronymus Wolf von ihm selbst erzählt*, trans. Hans-Georg BECK, München, Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie, 1984. Vö. Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum, qui seculo superiori, et quod excurrit, philosophicis ac humanioribus literis clari floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1615 (a továbbiakban: ADAM 1615), 304–308; Georg Andreas WILL, *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon*, I–VIII, Nürnberg–Altdorf, 1755–1808, IV (1758), VIII (1808); G. C. MEZGER = ADB 43, 755–757.

²² Egy görög Epiktétosz-kiadás olyan példányáról, amelyet Heyden iskolájában tüzetesen végigjegyzeteltek 1553-ban: W. SALGÓ Ágnes, *Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához*, MKsz, 116(2000), 266–283.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 8 szám

szótárát is megvásárolhatta. Magát írásban és szóban is tökéletes folyékonyssággal kifejező grécistává a harmincas évek második felében, részint a humanista stúdiumoknak nagy jelentőséget tulajdonító Tübingenben, Joachim Camerariusnál, részint Melanchthon keze alatt Wittenbergben vált. További hányattatások után – amelyek során már az 1543-ban Melanchthon ajánlására elfoglalt thüringiai, mühlhauseni rektorság is midászi gazdagságot jelentett a számára – bázeli barátja, Johannes Oporinus (1506–1568) lelkesítette fel előbb Iszokratész, majd Démoszthenész összes fennmaradt műveinek lefordítására. Mindkettő Oporinus bázeli műhelyében jelent meg, az Iszokratész első ízben 1548-ban, a Démoszthenész első változata pedig 1549-ben, öt kötetben. Már ez a kiadás tartalmazta a rétor Ulpianus Démoszthenész-scholionjait is. Később Wolf további szövegekkel egészítette ki a gyűjteményt, felvette például Aiszkhinésznek Démoszthenésszel vitázó szónoklatait. Eközben sikerült Augsburgban elhelyezkednie, 1551-ben a Fugger-ház titkára és könyvtárosa,²³ 1557-ben pedig az 1531-ben a Szent Anna karmelitakolostor helyén alapított „Gelehrtenschule” rektora lett. Az 1537-ben az egykori ágostonos kolostor gyűjteményéből létrehozott, 1564-ben önálló épületbe költöztetett városi könyvtár szintén a rektor alá tartozott, 1575-ben Wolf ki is adta görög kéziratának katalógusát.²⁴ Néhány évvel Wolf hivatalba lépését követően az augsburgi gimnáziumban már Európaszerte rangosnak ítélt pedagógiai munka folyt, Wolfot altdorfi, königsbergi, lausanne-i, strassburgi katedrán is szívesen látták volna,²⁵ ő azonban haláláig Augsburgban működött, s tanári munkája mellett filológiai elmélyedésre is maradt ideje.

Az 1560–1570-es évek fordulóján már a Démoszthenész-szöveg és latin fordítása negyedik kiadásának sajtó alá rendezésén dolgozott, amely hat kötetben látott napvilágot a bázeli Hervagiusnál 1572-ben (Wolf régi barátja, Oporinus ekkor már nem élt). E munka során vetődött fel benne a gondolat, hogy Démoszthenészhez is hasznos volna gnomológiát, a szövegekből kivonatolt, a nyelvtanuláshoz, a görög stilisztikához és retorikához felhasználható példamondat-gyűjteményt készíteni. Iszokratész-fordításának már első, 1548. évi kiadása tartalmazott ilyet, a Démoszthenész-gnomológia első mutatványa pedig 1569-ben látott napvilágot. A két antik szónok fennmaradt műveinek terjedelme azonban jelentősen különbözik, s míg az Iszokratész-gnomológia 54 lapra terjedt az első kiadásban, a démoszthenészi korpusz hasonló feldolgozása végül öt kötetet töltött meg együttesen csaknem másfél ezer lap terjedelemben, és nem is Wolf egyszemélyes műveként állt elő, hanem tanítványainak bevonásával, azok munkáját felügyelve és ellenőrizve készült el. A munkamódszer valószínűleg az volt, hogy Wolf szónoklatonként haladva kiválasztotta a görög szemelvényeket, ezek fölé görög tárgyszavakat jegyzett, diákjai pedig mindennek a latin fordításán dolgoztak, felhasználva természetesen mesterük

²³ Könyvtárosi működéséről: Paul LEHMANN, *Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), I, 1956; II, 1960 (Studien zur Fuggergeschichte, 12, 15) (a továbbiakban: LEHMANN 1956), passim.

²⁴ Szenci Molnár Albert 1605. április 9-én tekintette meg e könyvtárat: SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13) (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 2003), 80, 150.

²⁵ Johann Thomas Freige például Wolf ajánlására lett altdorfi rektor 1576-ban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

megoldásait. Ugyancsak Hervagius nyomdájában jelent meg mind az öt kétnyelvű kötet, 1570-ben, görög és latin tárgyszómutatókkal; címlapjuk a görög nyelv elegáns bőségének és a dolgok ismeretének elsajátításában való hasznosságukat ajánlta. A kötetek ajánlásait a munkába bevont tanítványok fogalmazhatták meg, sokat elárulva a keletkezés történetéről.

Az első kötet elkészítésébe bevont fiatal munkatárs Sebald Hauwenreuter (1508–1589) strassburgi orvosprofesszor fia, Johann Ludwig Hauwenreuter (1548–1618) volt. Az idősebb Hauwenreuter és Wolf régi, bizalmas barátok voltak. A nürnbergi születésű Sebald Hauwenreuter az 1530-as évek második felében próbálhatta ki magát először dialektika- és etikaprofesszorként Tübingenben, és a nála egy évtizeddel fiatalabb Wolf akkor a tanítványai közé tartozott.²⁶ Hauwenreuter 1539-ben orvosi doktorátust szerzett, 1540-ben pedig Strassburgba költözött. Wolf 1547-ben Strassburgban, az ő házában lakva készítette el Iszokratész-fordítását, olyan lelkesedéssel és olyan jó feltételek között, hogy egy nap tizenkét görög oldallal is végzett.²⁷ Barátja, Sebald közben más tevékenységgel foglalataskodott, ennek volt köszönhető, hogy Wolf első Iszokratész-kiadásával egy időben, 1548. augusztus 1-jén Johann Ludwig Hauwenreuter is meglátthatta a napvilágot.²⁸ Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a 21 éves cseperedett fiatalember 1569-ben, augsburgi tartózkodása idején atyai barátja, Wolf házában lakott, és ott a házigazda filológiai lelkesedésének hatása alá került. Neki dedikálta egyébként Wolf a Cicero *Laelius*ához készített scholionjának 1569. évi kiadását. Nagyrészt a Wolfnál ekkor szerzett élményeknek tulajdonítható, hogy az 1573-tól a filozófia, majd 1585-től az orvostudomány strassburgi professzoraként működő ifjabb Hauwenreuter egész életében szívesen foglalkozott hasonló filológiai feladatokkal: már 1573-ban *Adagia classica* c. gyűjteményt jelentetett meg Strassburgban, majd Arisztotelész fizikájából görög–latin kompendiumot kivonatolt, sajtó alá rendezte Jacques Bouchereau Arisztotelész műveiből összeállított flores-gyűjteményét, valamint Giacomo Zabarella logikai írásait is. Egyik lélektani írását – többek között Laskai Csókás Péterével együtt – Rudolf Goclenius beválogatta Marburgban az 1590-es években háromszor is megjelent *Psychologia* c. gyűjteményébe.²⁹

²⁶ Jakob FRANCK = ADB 11, 44.

²⁷ ISOCRATES [ISZOKRATÉSZ], *Ἀπαντα Graeco-Latinus, postremo recognitus*, Hieronymo WOLFIO interprete, cum eiusdem argumentis, marginum annotationibus, vita auctoris et indice accurato, Basileae, per Ioan-nem Oporinum, 1567, I–II (a továbbiakban: ISZOKRATÉSZ 1548/1567), II, 1355–1356. A nyugodt munkakör-ülmények nyilván nagy jelentőségűek voltak az azokat fiatalkorában többnyire nélkülözni kénytelen Wolf számára.

²⁸ Talán nem is ildomos mindezt a fenti sikamlós megfogalmazásban közölni, hiszen a gyenge, beteges Wolfnak sohasem adatott meg a családi élet hasonló boldogsága: nőtelenül élt és utódok nélkül halt meg. Ezt az életrajzi tényt nemrégiben a humanista tudósi életmódnak a cölibátusra alapozott középkori modell 16. századi meghosszabbításaként felfogott, tipologikus értelmű leírására használták fel: Gadi ALGAZI, *Food for Thought: Hieronymus Wolf Grapples with the Scholarly Habitus = Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, ed. Rudolf DEKKER, Hilversum, Verloren, 2002 (Publica-ties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen Maatschappijgeschiedenis, 38), 21–43.

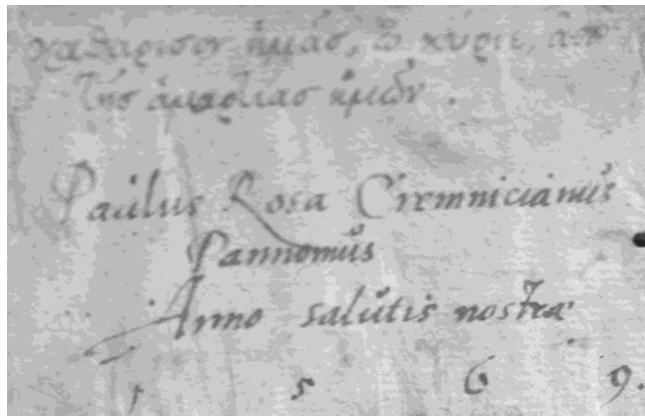
²⁹ Ezt biztosan olvasta Goclenius jó ismerőse, Szenci Molnár Albert, akit egyébként 1593-ban többek kö-zött Hauwenreuter ajánlott a strassburgi Collegium Wilhelmiticum alumnusai közé; vö. SZENCI MOLNÁR 2003,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

mellett maradt. A bécsi professzor korábbi támogatása miatti hálóját most e kötet dedikációjával nyílik alkalma kifejezni. A dedikáció címzettje egyébként Wolf számára sem ismeretlen: ő is örzi Muschler bátyjának, Johannak az emlékét.

Rosa ajánlása akképpen szerénykedik, hogy mivel Georg Muschler már sok éve maga is tanulmányozza és tanítja a retorikai praeceptumokat, nyilván csekély értékű a számára a Démoszthenészt kivonatoló munka, még Rosa retorikai észrevételeivel bővítve is: a fordítás „*observationes quasdam oratorias contineat: quam tu artem iam per multos annos in inlyta Viennensi Academia, et sede Caesarea profiteris: hoc tibi munusculum, etsi minime necessarium, non ingratum tamen fore putavi.*” Elmondja, hogy a Wolf által összeállított görög szöveget nyelvgyakorlás céljából kezdte latinra fordítani, és kezdetben csaknem visszarettent, mert azt tapasztalta, hogy a csak kevésel korábban megkedvelt görög nyelvben való felkészültsége még rendkívül szerény: „*quam curta mihi esset supellex in re litteraria, ac praecipue in Graecis literis*”. Tanára támogatásának segítségével és belátva a gyakorlatok hasznát, mégis szívesen végezte a munkát. Amikor valamivel később patríciusifjak mellett kellett tanítóskodást vállalnia, ami majdnem minden idejét felemésztette, kis híján félretette művét. Nem is gondolt rá, hogy munkája valaha is publikálásra volna érdemes, és Wolf csiszolt is azon nyomdába adás előtt, kijavította és felékesítette a szöveget.

Birtokomban van Wolf Iszokratész-kiadása 1567. évi bázeli lenyomatának egy példány,³² pontosabban e kétkötetes lenyomatnak csak az első kötete, amely a szónoklatok két csoportját (*Classis paraenetica, Classis suasionum*), valamint a mindkét kötethez szánt név- és tárgymutatót tartalmazza. Az elülső kötéstábla belső oldalán tulajdonosi névbejegyzés: „Paulus Rosa Cremnicians Pannonius. Anno salutis nostrae 1569”. Felette a tulajdonosnak a Zsoltárok *Septuaginta*-ban olvasható szövegét plurálisban variáló görög jelmondata: καθάρισόν ἡμᾶς, ὦ κύριε, ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἡμῶν (vö. Zsolt 50,4:

³² ISZOKRATÉSZ 1548/1567, i. m.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας μου καθάρισόν με – „vétkemtől tisztíts meg engem”). A kötet eredeti bőrkötése is bizonyítja, hogy a példány birtokosa Rosa volt: szép, humanista, dombornyomású kötés Erasmus, Luther és Melanchthon profilban álló arcképeivel, közepén a P. R. C. monogrammal és ugyancsak az 1569-es évszámmal. A könyvet 1702-ben Matthias Hussar, 1703-ban pedig Martinus Husarik birtokolta, aki ekkor „minor parvista” volt, aligha tudta tehát, mit tart a kezében, viszont egy ádáz kuruc vitézt ábrázoló tollrajzzal díszítette a hátsó kötéstábla belső oldalát. A kötetet végül a gyöngyösi jezsuita rendház katalógusába írták be 1703-ban. Hozzám magántulajdonból került.

Bizonyosra vehetjük, hogy Iszokratész műveinek e kötetével Augsburgban, a Démoszthenész-gnomológia készítésével egy időben vagy közvetlenül azt megelőzően dolgozott a felvidéki fiatalember. Nem tartom kizártnak, hogy éppen magától Wolftól kapta ajándékba a másik nevezetes görög orátor két évvel korábban megjelent, akkor legfrissebb kiadását. (Újabb kiadásait 1570-ben és 1571-ben is piacra dobták Bázelen.) Sajnos a példány címlapja nincs meg, már 1703-ban is Wolf II. Miksának szóló ajánlásával kezdődött. Ez a hiány komoly veszteség: nem lehetetlen, hogy Wolf ajánló szavakkal is megtisztelte munkatárssá előlépni készülő tanítványát.

A császárnak szóló ajánlást néhány kéziratos margójegyzet kíséri, az *Ad Demonicum de officiis (Paraenesis)* első néhány lapján pedig mind a görög, mind a latin szövegben sűrű, apró betűs, barna tintával írott, nehezen vagy alig olvasható bejegyzések tömege található. Ezek Rosa kezétől származnak, és a görög szöveg megértésére és adekvát latin tolmácsolására fordított élénk filológiai érdeklődésére utalnak. Az *Archidamus* argumentumaihoz és a *De pace* szövegéhez csatlakozik még néhány margójegyzet, ezt leszámítva azonban a nyomtatvány további lapjai csaknem teljesen tiszták. Pár sort valaki aláhúzott és néhány iniciálét valaki zöld tintával kifestett (az utóbbiaknál Martinus Husarikra gyanakszom, aki több helyen beírta még a nevét a könyvbe, hol névbetűi hurokírásában, hol a szögletes betűformálásban gyönyörködve).

Rosának az *Ad Demonicum* lapjaira írott, hol parafrazeáló, hol nyelvi értelmezést, hol tárgyi magyarázatot adó bejegyzései közül itt csak néhányat van mód ismertetni. Helyenként csak pontosítással élt: Wolf margójegyzetének a kibővítésével tette világossá, hogy a 15. szakasz kezdetének a tárgya nem általában a modestia, hanem a „modestia in risu et sermone”; ugyanitt a latin fordítást is egyértelműbbé tette annak lejegyzésével, hogy a nevetés „vulgo stultitiae nota habetur”. Iszokratésznek azt az intelmét, hogy a helyes testgyakorlásnak nem a testi erő növelésében, hanem az egészség fenntartásában van a fontossága (14), Hippokratész hasonló értelmű helyével erősítette meg. Demonicus édesapjának, Hipponicusnak az anyagi javakhoz való, helyeselhető viszonyát sok töprengésre okot adó, gnómius mondat jellemzi az eredetiben (10); Wolf latin fordításában: „neque pecuniam supra modum amavit, sed et bonis suis usus est ut mortalis, et rem familiarem curavit ut immortalis.” Rosa előbb a görögben itt álló ὑπάρχοντα ’anyagi javak’ szóhoz keresett párhuzamot, és Démoszthenész első olünthoszi beszédét (14,6) idézte. A hely egészen tartalmi megvilágításához pedig egy Lukianosztól származó,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

négysoros epigrammát mindenestül idemásolt.³³ Jegyzetei épp azon a helyen szakadnak meg, ahol a mű (18) a Wolf által margójegyzetben is kiemelt eruditio tárgyalásával folytatódik, azzal az erénnyel, amelynek a jelek szerint Rosa sem volt már a szükében. Már nem ismerhetjük véleményét arról a gnómáról, hogy „Solius enim sapientiae possessio est immortalis.” A felső karéjon általa még jegyzetekkel kísért lap alján pedig egyenesen a tanulmányi célú utazások fontosságát méltató rész (19) kezdődik: „Ne te pigeat longam ire viam ad eos, qui se aliquid utile docturos profitentur. Cum enim mercatores, rei familiaris augendae gratia, tanta maria transmittant: turpe fuerit adolentes, excolendi ingenii causa, nec terrestre iter velle suscipere.” Az augsburgi tanulmányi utazást nem restellő Rosa könnyen vonatkozathatta magára ennek az intellemtnek az igazát.

Annál is inkább, mert Augsburgban nemcsak Wolffal nyílt alkalmat ismeretséget kötni. 1569 januárja és 1570 szeptembere között a városban élt Tycho Brahe (1546–1601), aki nagy kvadránst építtetett ott csillagászati megfigyeléseihez, egyidejűleg pedig alkímiai tanulmányokba is fogott. Közel két évtizeddel későbbi írásából, de magától Brahétól tudjuk,³⁴ hogy Augsburgban került sor 1570-ben a Németországban akadémiai álláshelyet eredménytelenül kereső³⁵ Petrus Ramusszal (1515–1572) való találkozására. A találkozót Wolf hozta össze,³⁶ így Rosa előtt is nyitva állt a lehetőség megismerkedni mind a dán, mind a francia tudóssal.

A Démoszthenész-gnomológiát behatóan ismerő egyetlen modern kutató szerint³⁷ a három iskolásfiú filológiai munkába való bevonása Wolf kiváló pedagógusi érdemeire mutat, akárcsak az, ahogyan átengedte számukra az ifjúkori büszkeségvágyuk kielégítésére módot adó ajánlások elkészítésének lehetőségét. Pedagógusi és filológusi erényei egyetlen nélkül is Augsburg városába vonzották a tehetséges fiatalokat Strassburgból és a thüringiai határ közeléből éppúgy, mint a bécsi egyetemről. Magyarország esetében tömeges vonzásról persze mégsem beszélhetünk: Fraknói még csak egyetlen hazai diák, a lőcsei Thomas Grundl augsburgi peregrinációjáról tudott, s az bizony 1581-ben, már Wolf halála után történt.³⁸ Az erdélyi fiatalok kora újkori iskolalátogatásának adatai között pedig máig nincs nyoma egyetlen augsburgi stúdiumnak sem.³⁹

³³ Az *Anthologia Palatina* X,26. darabja; magyar fordítása: *Görög anthologiabeli epigrammák*, ford., bev., jegyz. PONORI THEWREWK Emil, Bp., MTA, 1891 (Görög és Latin Remekírók). Rosa még nem a buzdító epigrammák pfalzi gyűjteményéből, hanem más görög antológiából ismerhette.

³⁴ Anthony GRAFTON, *John Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, Oxford, Clarendon Press, 1983 (Warburg Studies), 216; Nicholas JARDINE, Alain SEGONDS, *A Challenge to the Reader: Ramus on Astrologia without Hypotheses = The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*, ed. Mordechai FEINGOLD, Joseph S. FREEDMAN, Wolfgang ROTHER, Basel, Schwabe, 2001 (Schwabe Philosophica, 1), 248–266, 255–256.

³⁵ George HUPPERT, *Petrus Ramus: The Humanist as Philosopher*, Chicago, University of Illinois, 2002, 214.

³⁶ Victor THOREN, *The Lord of Uraniborg: A Biography of Tycho Brahe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 35.

³⁷ Frank HIERONYMUS, *Griechischer Geist aus Basler Pressen: Ausstellung, Basel–Berlin–Mainz, 1992–1993*, Basel, Universitätsbibliothek, 1992 (Publikationen der Universitätsbibliothek Basel, 15), 231. sz. tétel.

³⁸ FRAKNÓI 1873, *i. m.*, 202. Persze az is igaz, hogy Fraknói a 16. századi Rostockban tanuló magyar diákok is csak egyet ismert (FRAKNÓI 1873, *i. m.*, 283), míg a rendszeres adatgyűjtés után ez a szám mára 22-re növe-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

Épp ezért lehet jelentősége annak, hogy Rosa már bécsi tanulmányai előtt, kőrmöcbányai környezetében találkozhatott olyan emberrel, aki gyakran megfordult Augsburgban és Wolfnak személyes ismerőse lehetett. Évtizedeken át működött a Fugger-cég besztercebányai faktoraként az a Hans Dernschwam (1494–1568), akinek augsburgi és egyéb németországi humanista kapcsolatrendszere még nagyrészt feltárássra vár.⁴⁰ A régebbi szakirodalom azt feltételezte, hogy Dernschwam gazdag humanista könyvtára haláláig a besztercebányai Thurzó–Fugger házban állt, s a város művelt polgárai elől sem lehetett teljesen elzárva.⁴¹ Minthogy azonban a besztercebányai cég 1548-as felszámolásával megszűnt a Fuggerek és Dernschwam közötti hivatalos kapcsolat, e nézet nehezen látszik tarthatónak. A könyvtár valószínűleg a Dernschwam új lakóhelyeül szolgáló, Pozsonyhoz közeli csesztei udvarházban volt már 1552-ben, amikor a tulajdonos részletes leltározásába fogott, értékesebb darabjait pedig Murányban helyezte biztonságba.⁴² Tardy Lajos feltételezése szerint a konstantinápolyi útjáról 1555-ben hazatérő Dernschwam utolsó éveit nem Csesztén, hanem ismét a bányavárosokban élte le, sőt szerinte

kedett, Fraknoi adatát pedig 1606-ra kellett átdatálni: Karl-Heinz JÜGELT, *Die ungarländischen Studenten an der Universität Rostock = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993, I–III (a továbbiakban: BÉKÉSI–JANKOVICS–KÓSA–NYERGES 1993), II, 565–588. – Wolf Szigetvárról, Gyuláról és Németország érzéketlenségéről szóló verse sem valamely diákja révén, hanem Petrus Albinus wittenbergi professzor szerkesztői munkája nyomán, Simon Schardius német történeti antológiájából (1574) került a wittenbergi Zrínyi-album (1587) végére, európai távlatú záródarabként. Vö. *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, Wittenberg, 1587; hasonlóan kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. SZABÓ András, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Akadémiai Kiadó, 1987 (BHA, 15), O4v–P2v, 22–23; IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5), 93. Még Wolf életében, 1580 szeptemberében keletkezett utóda, Georg Henisch augsburgi bejegyzése Stansith Horváth Gergely emlékkönyvében: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Nympha super ripam Danubii*, ItK, 87(1983), 67–74; *ua.* = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 87–102, 87 (itt tévesen Horváth György névvel). Az első szigetvári ostrom (1556) várvédő kapitányának ekkor 22 éves fia (vö. IVÁNYI Béla, *A Grádeczi Horváth Stansith-család levéltára*, LK, 5[1927], 245–253, 246–247) hosszú külföldi tanulmányútjának ismertebb helyszínei Padova, Strassburg, Bazel, Genf és Drezda, vö. RÁTH György, *Grádeczi Horváth Gergely és Lám (Ambrosius) Sebestyén hitvitája*, ItK, 4(1894), 150–167, 299–319, 412–427, 154–155.

³⁹ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).

⁴⁰ BERLÁSZ Jenő, *Johann Dernschwam könyvtára* (a továbbiakban: BERLÁSZ 1964/1984) = *A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, kiad. BERLÁSZ Jenő, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, munkatárs VARGA András, Szeged, JATE, 1984 (Adattár, 12) (a továbbiakban: BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984), 299–340, 310–311.

⁴¹ BERLÁSZ 1964/1984, *i. m.* = BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, *i. m.*, 312.

⁴² TARDY Lajos, *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból* (a továbbiakban: TARDY 1984) = Hans DERNSCHWAM, *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*, ford., bev., kiad. TARDY Lajos, jegyz. DÁVID Géza, TARDY Lajos, Bp., Európa, 1984 (Bibliotheca Historica) (a továbbiakban: DERNSCHWAM 1528–1563/1984), 5–73, 47.

minden jel arra mutat, hogy Körmöcbányán lakott, mert 1558 és 1567 között a bécsi ügyiratok „fő aranyváltó mester”-nek címzik. 1566 végén unokafivérét is a körmöcbányai pénzverdéhez igyekezett beajánlani.⁴³ Ha Tardynak igaza van, akkor az sem lehetetlen, hogy a bécsi egyetemre indulóban lévő Rosa ismerhette az agg Dernschwamot, akinek könyvtára egyébként Wolf Démoszthenész- és Iszokratész-kiadásait is őrizte (az utóbbiból az 1548. évi első kiadást).⁴⁴

És ha már Wolf magyarországi – személyes és szellemi – kapcsolatairól van szó, még egy gondolat felvetődik az emberben. 1591-ben Strassburgban Wolf hajdani tanítványánál, Hauwenreuternál respondeált *Synopsis philosophiae* c. művével Baranyai Decsi János.⁴⁵ A hazai szakirodalom régóta keresi azokat az ösztönzőket és példákat, amelyek e jeles magyar humanistát a szólások, közmondások iránti érdeklődésre, Erasmus *Adagiái* görög és latin szövegének magyar változattal való bővítésére serkentették. Hauwenreuter lehetséges hatása az utóbbi időben többször szóba is került.⁴⁶ Még sosem említették viszont ebben a vonatkozásban Wolf nevét és azt, hogy Hauwenreuter valójában Wolf hatását közvetíthette. A lexika és a frazeológia szintje fölé harmadikként odahelyezett gnomológia pedig megfelelő diszciplináris keret lehet az adagiumok iránti humanista érdeklődés számára is. Az adagium és a gnóma rokonsága igen jól megfigyelhető, ha a Baranyai Decsi által 1598-ban az adagiumról írottakat⁴⁷ összevetjük Hauwenreuter gnómáiról szóló 1569. évi gondolataival: gyűjteményeik anyagának azonos retorikai és etikai jelentőséget tulajdonítanak, azonos felhasználási módokat ajánlanak hozzájuk azonos társadalmi csoportok és foglalkozási ágak számára.⁴⁸

Nem kevésbé érdekesek azonban a Bécs irányába kirajzolható összefüggések sem. A bécsi egyetemre a Mohács utáni harmadfél évszázadban beiratkozott magyarországi hallgatók adatainak áttekintésére csak a közelmúltban került sor, s a matrikulából valóban előkerült Paulus Rosa neve: a leuveni egyetemről áttelepült, brabanti származású Andreas Dadius orvosdoktor rektorátusa idején, 1565. január 12-én, „Hungarus”-ként jegyezték be.⁴⁹ Az anyakönyvnek az övéhez közel eső bejegyzései nem mutatnak úti-

⁴³ TARDY 1984, *i. m.* = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, *i. m.*, 55–56.

⁴⁴ BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, *i. m.*, 10, 11 (15/6757, 23/6765. sz.).

⁴⁵ A disszertáció szerzője a disszerens volt. A mű ismertetése: Zoltán ROKAY, *Die Synopsis des János Baranyai Decsi* (a továbbiakban: ROKAY 2004) = „*Igniculi sapientiae*”. *János-Baranyai-Decsi-Festschrift: Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998*, Hrsg. Gábor BARNA, Ágnes STEMLER, Vilmos VOIGT, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2004 (Libri de Libris) (a továbbiakban: BARNA–STEMLER–VOIGT 2004), 95–103.

⁴⁶ Gyula PACZOLAY, *János Baranyai Decsi and His Adagia* = BARNA–STEMLER–VOIGT 2004, *i. m.*, 31–65, 32; György GÖMÖRI, *International Contacts of János Baranyai Decsi* = BARNA–STEMLER–VOIGT 2004, *i. m.*, 84–94, 90–92; ROKAY 2004, *i. m.* = BARNA–STEMLER–VOIGT 2004, *i. m.*, 100–101.

⁴⁷ BARANYAI DECSI János, *A kegyes olvasónak, az Adagiumok ajánlásaként (1598)*, ford. CSONKA Ferenc = *Janus Panonius – Magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: KLANICZAY 1982), 810–818.

⁴⁸ Hauwenreuter másik strassburgi ismerőse, Szenci Molnár csupán Wolf Szuidasz-fordítását idézte egy alkalommal: SZENCI MOLNÁR 1971, *i. m.*, 493; SZENCI MOLNÁR 1595–1630/1976, *i. m.*, 373.

⁴⁹ *Die Matrikel der Universität Wien*, III, 1518/II–1579/II, Bearb. Franz GALL, Willy SZAIVERT, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1971, I–II (Quellen zur Geschichte der Universität Wien, I. Abteilung) (a továbbiakban:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

vagy diáktársakra. Vele egy napon két morva nemes, továbbá egy-egy morva és sziléziai diák nevét jegyezték be. A megelőző évben, 1564-ben csak hét magyarországi diákot regisztráltak, azokat is mind az év első felében. 1565-ben Rosa az első bejegyzett magyarországi diák, akit még 26-an követnek az év során, leghamarabb azonban csak február 13-án és 20-án két, közelebbről ismeretlen származási helyű diák, majd március 2-án egy soproni és egy brassói fiú. A legtöbb bejegyzés már a következő rektor, Georgius Sedlmair filozófiai doktor április 14-ei hivatalba lépése utánról való és pontosabban nem datálható, e diákok azonosítható származási helyeiként Pozsony, Ruszt, Sopron, Pest, Eger (?), Balogiványi, Igló, Kassa, Gyula szerepelnek. 1565-öt megelőzően a bécsi egyetemen 1550-ben iratkoztak be legutóbb bizonyosan körmöcbányai diákok, egyikük nem volt más, mint Hans Dernschwam már említett, később a körmöcbányai pénzverdéhez protezsált unokaöccse, „Henricus Dirnshuman Cremnizensis”.⁵⁰ Rosát követően, 1568-ban ismét hárman iratkoztak be Körmöcbányáról, a következő adat pedig 1583-as. Mindezen adatokból sok mindenre nem lehet következtetni, talán csak annyi valószínű, hogy Rosa 1568-ban még találkozhatott Bécsben három honfitársával, de hogy Bécsbe irányításukban lehetett-e szerepe, nem tudható.

Rosának a professzori karhoz fűződő kapcsolatairól már valamivel többet tudunk. Dedikációjának címettje, a sváb származású Georg Muschler egyike volt annak a hét külföldi professzornak, akik a válságba került bécsi egyetem Ferdinánd által szorgalmazott átszervezése során katedrát kaptak a császárvárosban. Az 1540/41. évi téli szemeszterben mint „art. mag. Lipsensis utr. jur. doctor” immatrikulált a bécsi egyetemen, két évtizeden át volt az egyetem gimnáziumának, a Stephansschulénak a rektora, három alkalommal, 1549 és 1553 nyári, valamint 1563/64 téli szemeszterében az egyetem rektora, az anyakönyv „magister [...] de facultate artistica”-ként illetve „artium ac philosophiae doctor”-ként említi.⁵¹ A bölcsészkar dialektikaprofesszoraként működött, hatszor volt dékán (1545, 1548, 1549, 1553, 1558, 1564), háromszor a rajnai nemzet prokurátora (1554, 1561, 1567). Protestáns hitelveket vallott, benső barátságban állott a trónörökös, Miksa főherceg lutheránus udvari papjával, és a trónörökös gyermekeinek nevelőjeként is működött.⁵² Nyomtatásban csak egy munkája ismert, egy 1555. évi latin halotti oráció.

GALL-SZAIVERT 1971), 138; KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 13) (a továbbiakban: KISSNÉ BOGNÁR 2004), 69, 424. sz.

⁵⁰ GALL-SZAIVERT 1971, *i. m.*, 90; KISSNÉ BOGNÁR 2004, *i. m.*, 63, 271. sz.

⁵¹ GALL-SZAIVERT 1971, *i. m.*, 66, 85, 98, 133. Lehetséges, hogy az immatrikulációjánál megadott jogi doktori cím utólagos betoldás, minthogy más forrás az 1563. évről említi, hogy a rektorrá választott Muschler „ob merita doctrinae gratis creatus est J. V. D.” Lásd az alábbi jegyzetet.

⁵² JÖCHER-ADELUNG V, 246; Joseph Ritter von ASCHBACH, *Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565*, Wien, Alfred Hölder, 1888 (Geschichte der Wiener Universität, 3), 49–54, 238–240, 283. A régebbi magyar szakirodalom Aschbach adatait ismételte meg: Balázs János úgy tudta, hogy Muschler 1545-ben lett a bölcsészeti kar magisztere, BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958 (a továbbiakban: BALÁZS 1958), 331, 334; Schulek Tibor szerint 22 éven át tanított dialektikát, egy ideig pedig a káptalani latin iskolának is rektora volt, SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron–Bp.–Győr, Keresztyén Igazság, 1939 (A Keresztyén Igazság Könyvtára) (a továbbiakban: SCHULEK 1939), 15. Rosa dedikációja részint hosszú retorikatanári pályájára utal

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

Egyetlen fia volt, Benedictus Muslerus, akit második és harmadik rektorátusa idején is bejegyzett a bécsi egyetemi anyakönyvbe, a natio Austriaca tagjai közé.⁵³ 1553-ban a fiú még nyilván parvista gimnáziumi növendék lehetett, 1563-ban pedig már végzős gimnazista vagy épp a bölcsészeti kar újonca. Az az ötlet, hogy a fiú Rosa kíséretével Augsburgba utazzék, régi baráti kapcsolatból támadhatott: Muschler ugyanis ugyanott, Oettingenben született, a helyi cipésmester kisebbik fiaként, mint a hivatalnokfiú Wolf, akinek nagyjából a kortársa is lehetett (Muschler születési évét nem ismerjük). A kapcsolatot Wolf is számon tartotta; azt, hogy Muschler bátyjára is emlékezett, Rosa ajánlása is említi. Ez az idősebb testvér, Johann Muschler (1502–1555) Petrus Mosellanusnak (1493–1524), a lipcsei egyetem görögprofesszorának⁵⁴ a tanítványa volt, 1524-ben fölötte tartott latin gyászbeszédét ki is nyomtatták. A lipcsei egyetem bölcsészkarán szerzett magiszteri fokozatot, 1524 táján a helyi Nikolaischule rektora lett,⁵⁵ egyben az egyetem tanára, 1530-ban rektora, 1532-ben bölcsészkarai dékán. Majd jogi tanulmányokba fogott, 1535-ben jogi doktorátust szerzett, később Padovában is gyarapította jogtudományi ismereteit, szerte Észak-Itáliában humanista kapcsolatokra téve szert. Utolsó éveit ismét Lipcsében töltötte.⁵⁶ Négy fia is született, őket – Martinust, Sebastianust, Johannest és Hieronimust – rektor nagybátyjuk 1549 nyarán vendégül látta Bécsben és az egyetemi anyakönyvbe is bevezette a nevüket, mégpedig, mint rhetorikaiakat, természetesen a natio Rhenensis tagjai közé.⁵⁷ A báty, Johann Muschler pedagógiai írásai,⁵⁸ egyetemi szónoklatai és Melanchthonnal váltott levelei mellett főként német Lukianosz- és Terentiusfordításairól ismert, amelyek még az 1530-as években jelentek meg Nürnbergben. Wolfnak ezeket is jól kellett ismernie, hiszen ifjúkora nürnbergi diákéveinek helyszínére 1539-ben, immár Heyden kollégájaként, majd még több alkalommal visszatért.⁵⁹

– bizonyára a gimnáziumban –, részint jogtudósként említi, ami azonban Aschbach szerint nem társult kari előmenetellel. Aschbach szerint Muschler utolsó ismert életrajza 1567. évi prokurátorsága, Rosa dedikációja ehhez máris hozzátold még két esztendő. – Újabb: Kurt MÜHLBERGER, *Ferdinand I. als Neugehalter der Universität Wien: „...das Generalstudium, gleichsam eine hervorragende Pflanzstätte zur Verbreitung der Religion und zur richtigen Führung des Staates...” = Kaiser Ferdinand I. (1503–1564): Das Werden der Habsburgermonarchie. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien*, Hrsg. Wilfried SEIPEL, Wien–Milano, Kunsthistorisches Museum–Skira editore, 2003, 265–275; ALMÁSI Gábor, *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*, Aetas, 20(2005)/3, 5–37.

⁵³ GALL–SZAIVERT 1971, i. m., 98, 133.

⁵⁴ BALÁZS 1958, i. m., 59.

⁵⁵ Elődjéről, Christoph Hegendorffról (1500–1540): Franz BIERLAIRE, *Les « Dialogi pueriles » de Christophe Hegendorff = Acta conventus neo-Latini Turonensis: Troisième congrès international d'études néo-latines, Tours, Université François Rabelais, 6–10 septembre 1976*, éd. Jean-Claude MARGOLIN, Paris, J. Vrin, 1980, I–II (De Pétrarque à Descartes, 38), 389–401.

⁵⁶ JÖCHER–ADELUNG V, 261–262.

⁵⁷ GALL–SZAIVERT 1971, i. m., 87.

⁵⁸ Az anyanyelven tanító alapszintű városi iskolát károsnak tartotta a későbbi latintanításra nézve, vö. BALLASSA Brunó, *A latintanítás története: Neveléstörténeti forrástanulmány*, Bp., Sárkány nyomda, 1930, 89.

⁵⁹ Johann Muschler egyébként kapcsolatban volt a Fuggerekkal is, egy 1538-as velencei kiadványát nekik dedikálta; LEHMANN 1956, i. m., I, 47–48.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

A Bécsben tanító ifjabb testvér, Georg Muschler közel egy évtizeden át egyetemi kollégája volt Sylvester Jánosnak, akiről tudjuk, hogy már az 1543/1544. tanév téli szemeszterében a héberprofesszor állását töltötte be, később pedig görög- és történelemprofesszorként működött. Hans Dernschwammal is kellett tudniuk egymásról: a csesztei kúria Bécshez igen közel esik, gazdájának módja nyílt naprakész bécsi tájékozottságra,⁶⁰ Muschler pedig 1553. április 17-én, második rektorátusának az *Ungarica natióba* sorolt első hallgatójaként jegyezte fel „Marcus Dirnschuam Brixensis Boemus” nevét,⁶¹ aki nem más, mint Hans Dernschwam másik unokaöccse és végül örököse, akinek 1569-ben a Dernschwam-könyvtár vételárát is utalványozta a bécsi udvar.⁶² Muschler feltételezhető magyarországi tanítványai között a Szophoklész *Élektáját* 1558-ban magyar nyelvre átdolgozó Bornemisza Pétert már korábban számításba vették.⁶³ Bornemisza adaptációja természetesen – mint ő maga írja – mindenekelőtt Georg Tanner (1520–1584 k.) bécsi görögprofesszor Szophoklész-óráira és Tanner ösztönzésére vezethető vissza, Tanner ösztönzései pedig – mint Borzsák István kimutatta – Melanchthon 1545. évi *Élektra*-előadásaira és tanítványa, Vitus Winshemius 1546-ban megjelent, prózában készített latin Szophoklész-fordításaira.⁶⁴ Anyanyelvű adaptáció gondolata azonban ezen a vonalon végül is nem merült fel,⁶⁵ míg Georg Muschler bátyjának, Johannak a példája éppenséggel ösztönözhetette Bornemisza antik irodalmi, sőt drámai alkotás anyanyelvű átdolgozására.

Rosának a Muschlerral kötött bécsi és a Wolffal kötött augsburgi ismeretsége után még egy harmadik, szintén igen érdekes és fontos kapcsolatára derül fény az adatok tüzetes áttekintése után. Abban az időben, 1572–1574 között, amikor Justus Lipsius a jénai egyetem tanári karába tartozott, egyetlen magyarországi diák iratkozott be ezen az egyetemen (előtte és utána sem sokkal több: 1569-ben két, 1571-ben egy, 1575-ben két diák nevét őrizte meg az anyakönyv).⁶⁶ Ez az egyetlen diák pedig, aki János Vilmos

⁶⁰ TARDY 1984, *i. m.* = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, *i. m.*, 48.

⁶¹ GALL–SZAIVERT 1971, *i. m.*, 101.

⁶² TARDY 1984, *i. m.* = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, *i. m.*, 56.

⁶³ SCHULEK 1939, *i. m.*, 15. E kapcsolatai ellenére nyoma sincs a bécsi és a magyar humanisták összeköttetéseit tárgyaló szintézisben: KLIMES Péter, *Bécs és a magyar humanizmus*, Bp., Élet Rt., 1934 (Palaestra Calasanciana, 5).

⁶⁴ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Bp., Akadémiai, 1960 (a továbbiakban: BORZSÁK 1960), 124, 129. Melanchthon előadás-hirdetménye: SZABÓ András, *Adalék Bornemisza Péter Élektájának háttéréhez = Csonka Ferenc 80. születése napjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 19. Tanner 1557-től kezdve Démoszthenészt is tanította, ám egyelőre csak egy Wolf fordítása előtti Aiszkhinész- és Démoszthenész-kiadásról tudjuk, hogy a birtokában volt – valószínűleg már wittenbergi tanulmányai idején –, s hogy professzori éveiben is ebben jegyzetelgetett; vö. BORZSÁK 1960, *i. m.*, 129–130.

⁶⁵ Hacsak nem akarjuk akként értékelni Tanner Baif-ementését; vö. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Bornemisza Péter nyelvművészete* = TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, Bp., Akadémiai, 1966, 133–136, 134–135.

⁶⁶ E szórványos magyarországi beiratkozók között viszont feltűnően sok körmöcbányai származású diák van: az 1564-ben immatrikulált kettő után az 1569. évi egyike, 1575-ben pedig mindkettő Rosa földije volt,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

szász herceg tiszteletbeli rektorátusa és Johann Schröter orvosprofesszor vicerektorátusa idején, 1573 téli félévében – 228 immatrikuláló között egyedüli magyarként – beiratkozott, nem más, mint Paulus Rosa Cremnicianus Pannonius!⁶⁷ Nem hiszem, hogy pusztán véletlenségből bukkant volna fel éppen akkor és éppen ott, a magyarországi diákok által ekkortájt csak elvétve látogatott egyetemen. Úgy gondolom, kereste Lipsiusszal a kapcsolatot. Lipsius és az augsburgiak közötti érintkezésnek ebben az időben nincs nyoma.⁶⁸ Megkönnyíthette viszont Rosa dolgát, hogy Lipsius Itáliából hazatérőben Bécsset érintve, az ottani humanistákkal ismeretségeket kötve utazott tovább első egyetemi tanszéke felé, így Rosa bécsi ismerősei felhívhatták a tanulni vágyó fiatalember figyelmét a fiatal professzorra.

Akár Zsámboky János szerepét is feltételezhetjük ebben: közismert a közötte és Lipsius között Bécsben kialakult munkakapcsolat, amely Lipsius nevezetes, 1574. évi Tacitus-kiadása Zsámbokynak szóló ajánlásához vezetett.⁶⁹ Ugyanakkor Zsámboky a bécsi professzorok közül nemcsak azzal a Tannerral ápolt baráti kapcsolatokat, akivel együtt hallgatták Melanchthon Szophoklész-előadásait, majd 1551-ben Strassburgban is együtt voltak,⁷⁰ és akit emblemmáskötetének már 1564. évi első kiadásában emblemmával köszöntött.⁷¹ Az *Emblemata* 1566. évi második és azt követő kiadásában Muschlernek is dedikált egy emblemmát.⁷²

majd 1582-ben követte őket újabb körmöcbányai diáktárs. Ezeknek a Jénában beiratkozott körmöcbányai fiataloknak viszont nem bukkann fel a neve a bécsi anyakönyvben.

⁶⁷ MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Bp., MTA, 1890 (Magyarországi Tanulók Külföldön, I).

⁶⁸ Lipsius levelezőtársainak inventáriumában Wolf egyáltalán nem fordul elő, vö. Aloïs GERLO, Hendrik D. L. VERVLLET, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*, Anvers, Éditions scientifiques Érasme, 1968. Az augsburgi Marcus Welsler (1558–1614) Lipsiusszal való kapcsolatkeresése pedig már augsburgi feliratgyűjteményének megjelenése (1590) utánra, a kilencvenes évek elejére esett, és a filológiai érdeklődésen túl a római katolikusként a protestáns többségű városban élő Welsler egzisztenciális önmeghatározásához is köthető; vö. Jan PAPY, *Lipsius and Marcus Welsler: The Antiquarian's Life as via media*, Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome, 68(1998), 173–190.

⁶⁹ App. H. 1843.

⁷⁰ TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., Akadémiai, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15) (a továbbiakban: TÉGLÁSY 1988), 79. Zsámboky Wittenbergben 1545. június 29-én immatrikulált, Strassburgban pedig 1549 ősze vagy 1550 óta tartózkodott. Kísérletek a Zsámboky-itinerarium összeállítására: Hans GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriftensammler* (a továbbiakban: GERSTINGER 1926) = *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*, Wien, Verlag d. Österr. Staatsdruckerei, 1926, 251–400, 288–290; Anton VANTUCH, *Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca*, Bratislava, Veda, 1975 (Dejiny vied a techniky); TÉGLÁSY Imre, *A bujdosó Magyarország (Johannes Sambucus)* = BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, i. m., II, 645–654.

⁷¹ A trójai falovat ábrázoló, „Pro ignotis sumere laborem” c. embléma: Ioannes SAMBUCUS, *Emblemata, cum aliqvot nvmis antiqvi operis*, Antwerpen, 1564; hasonmás kiadása: kiad. VARJAS Béla, tan. August BUCK, Bp., 1982 (BHA, 11) (a továbbiakban: ZSÁMBOKY 1564/1982), 189–190. Egy jogi kézirat 1582-ben Tanner könyvtárából Zsámbokyhoz került, vö. GERSTINGER 1926, i. m., 345, 362.

⁷² Az újabb dedikációkról: Arnoud VISSER, „Do Not Think It Was out of Ambition”: *The Social Functions of Dedications in the Emblems of Joannes Sambucus = Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

És ha már Zsámbokynál tartunk: az *Emblemata* összes kiadásában megvan a Wolfnak dedikált emblémája.⁷³ Zsámboky és Wolf 1551-ben Párizsban ismerkedtek meg, ahová Wolf egy strassburgi tanítványát kísérte. Azonos humanista társaságba jártak, Petrus Ramus és Adrien Turnèbe (1512–1565) körével kerültek kapcsolatba.⁷⁴ Ismerjük Zsámboky 1560 decemberében Wolfnak írt levelét, amelyben a Nonnoszt latinra fordító fiatalembert, Karl Uthenhovent (1536–1600) ajánlja az augsburgi rektor figyelmébe: „de unguibus leonem possis agnoscere”.⁷⁵ A hatvanas évek elején Zsámboky Jakob Fugger nevelője és padovai kísérője volt,⁷⁶ 1564-ben, 22 évnyi tudományos célú vándorlás után pedig közvetlenül Augsburgból tért vissza Bécsbe,⁷⁷ így természetesnek vehetjük további személyes találkozásait Wolffal. Bécsi letelepedése után is érintkezésben voltak: 1568-ban Zwingernek számolt be arról Zsámboky, hogy Wolf megírta neki: még nem tud biztosat a közelmúltban elhunyt Oporinus könyvtárának sorsáról.⁷⁸ 1581-ben Zsámboky Wolfról szóló, négy soros görög gyászverset küldött az ifj. Joachim Camerariusnak Nürnbergbe.⁷⁹ Wolf filológiai munkásságáról egyébként már személyes megismerkedésük előtt tudnia kellett, hiszen 1548. júniusi beiratkozását követően Ingolstadtban az a Veit Amerbach lett Zsámboky retorikatanára és nézte át Xenophón-fordításait,⁸⁰ aki frissen írt üdvözlőverset Wolf Iszokratész-fordításának első kiadásához. E kiadás – valamint az 1553. évi következő verzió – meg is volt Zsámboky könyvtárában, Wolf Démoszthenész-kiadásának pedig 1553-as bázeli köteteit birtokolta.⁸¹ Ilyesformán egyáltalán nem lehetetlen, hogy az ifjabb Muschler praeceptorául kiszemelt, Wolfhoz készülő fiatalembert még Bécsben bemutatták Wolf régi barátjának, Zsámbokynak, noha a kör-

28, 1999, ed. Marcell SEBŐK, Bp., Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 2005 (Workshop Series, 15), 125–140.

⁷³ A „Fortuna Duce” jelmondatú embléma egy ólommal és egy arannyal megrakott láda közötti választást ábrázol (ZSÁMBOKY 1564/1982, i. m., 26).

⁷⁴ Wolf említése nélkül: TÉGLÁSY 1988, i. m., 67–70.

⁷⁵ *Die Briefe des Johannes SAMBUCUS (ZSÁMBOKY) 1554–1584*, Hrsg. Hans GERSTINGER; *Anhang: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava*, Hrsg. Anton VANTUCH, Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1968 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–Historische Klasse: Sitzungsberichte, 255) (a továbbiakban: ZSÁMBOKY 1968), 51–54. Uthenhovenről: ADAM 1615, i. m., 443–446. Zsámboky Nonnosz-kéziratának görög szövegkiadása – az editio princeps! – 1569-ben jelent meg; VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János filológiai munkássága*, AClassUnivDebr, 1(1965), 77–103 (a továbbiakban: VARGA L. 1965), 94–95, 97.

⁷⁶ TÉGLÁSY Imre, *Conrad Gesner és magyar barátai*, Orvostörténeti Közlemények, 109–112(1985), 195–210 (a továbbiakban: TÉGLÁSY 1985), 203. A *De imitatione Ciceroniana* ajánlása is a fiatalembereknek szól. Korábban szintén a Fuggerek augsburgi házában tanítóskodott az a Conrad Gesner, akihez Zsámboky ma ismert egyik legkorábbi levelét intézte (TÉGLÁSY 1985, i. m., 202–206).

⁷⁷ 1564. április 13-án Augsburgból keltezte egy levelét, bő egy hónappal később viszont már Bécsben dedikált könyvet; GERSTINGER 1926, i. m., 276. Ismerte Zsámboky a Fugger-könyvtárt is, bár a maga bibliotékájának kéziratos ritkaságait különben tartotta; vö. KLANICZAY 1982, i. m., 760.

⁷⁸ ZSÁMBOKY 1968, i. m., 93.

⁷⁹ ZSÁMBOKY 1968, i. m., 260.

⁸⁰ VARGA L. 1965, i. m., 83–84. Ekkortájt készülhettek Zsámboky Lukianosz-fordításai is, amelyek élén Wolf hajdani tanárának, Heydennek az ajánlóverse áll, vö. VARGA L. 1965, i. m., 82–83.

⁸¹ GULYÁS Pál, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) (1941)*, szerk. MONOK István, bev. ÖTVÖS Péter, bibliográfia VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1992 (Adattár, 12/2), 1778. és 970, ill. 929–930. és 1782. sz.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

möcbányai fiatalembernek még nemigen voltak ekkor oroszlánkörmei, amelyekre felhívhatták volna az augsburgi rektor figyelmét. A későbbiekben Zsámboky akár Wolfon, akár Muschleren át orientálhatta Rosát Lipsius felé. Mindenesetre a Rosa jénai tanulmányairól szóló adat beható további vizsgálatokat és mérlegelést érdemel.

Ezek után már alig van mit csodálkozni azon, hogy a következő alkalommal nem egyebütt tűnik fel Paulus Rosa neve, mint a tübingeni Martin Crusius (1526–1607) az újjörög politikai eseménytörténet, nyelv és kultúra iránti érdeklődést, valamint a konstantinápolyi pátriárkával megvalósítandó keresztény vallási unió iránti váradalmakat dokumentáló könyveiben.⁸² A *Turcograeciae libri octo*⁸³ (1584) elég világosan kitér – ugyanakkor a jelen keretek között nyilván nem lehet feladatunk részletesen tárgyalni –, hogy Crusius az augsburgi Wolffal is, a bécsi Muschlerral is állandó érintkezésben volt, és hogy Wolf halála után ő vált Európa vezető grécista szaktekintélyévé, akinek a kezében a török birodalommal való érintkezésekből kibontható, az újjörög kultúra megismeréséhez vezető szálak is összefutottak.

Crusius a mű harmadik könyvében tette közzé egy 1561. évi szentföldi utazási engedély szövegét, s a hozzá fűzött jegyzetek között összeállította azoknak az utazóknak a listáját, akik zarándoklatot tettek Jeruzsálembe vagy a Sinai-hegyre és írásban is hátrahagyták tapasztalataikat. Az 1479–1581 közötti évszázadból kilenc utazót nevezett meg, a kilencedik a württembergi származású Salomon Schweigger (1551–1622), aki császári követség tagjaként, 1578-ban érkezett Konstantinápolyba, 1581 márciusa és novembere között tartó hazatérése közben pedig – már kiválva a követségből – módja volt felkeresni Alexandriát, Jeruzsálemet, Damaszkuszt és Tripolit.⁸⁴ Schweigger útjának ismertetése után megjegyezte Crusius, hogy újabban is történtek ilyen utazások, és felsorolt néhányat ezek közül. Franciscus Billerbecus Pomeranus 1581–82. évi útjáról (a visszaúton

⁸² Az utóbbiakról: Ernst BENZ, *Tübingen und Byzanz*, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 13(1961), 368–372; Friedhelm WINKELMANN, *Die Darstellung der byzantinischen Kirchengeschichte in den protestantischen Kirchengeschichtswerken bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, *Klio*, 43–45(1965), 611–645; Franz BRENDLE, *Martin Crusius: Humanistische Bildung, schwäbisches Luthertum und Griechenlandbegeisterung = Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*, Hrsg. Franz BRENDLE, Dieter MERTENS, Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001 (Contubernium: Tübingen Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 56), 145–163.

⁸³ A crusiusi *Turcograecia* és *Germanograecia* tartalmi ismertetése: Carlo de CLERCQ, *Des jumeaux typographiques : La Turcograecia et la Germanograecia de Martin Crusius*, *Gutenberg-Jahrbuch*, 42(1967), 144–155.

⁸⁴ Crusius a „*quorum historiam uidi*” (231) megszorításhoz tartva magát, mindenütt megadja az általa ismert kézirat vagy kiadás adatait, egyedül Schweigger esetében nem utal kéziratra. Ennek azért van jelentősége, mert Schweigger útleírása – amint közismert – csak három évtizeddel utazása után jelent meg, megírásának idejét és a nyomtatása előtti esetleges hatását illetően pedig nagy a bizonytalanság; vö. NÉMETH S. Katalin, *Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1996 (Historia Litteraria, 2), 189–200. Összefoglalóan Schweigger utazásának jelentőségéről: Walter ENGELS, *Salomon Schweigger, ein ökumenischer Orientreisender im 16. Jahrhundert: Der Aufenthalt eines deutschen evangelischen Predigers in Konstantinopel und im Orient und seine Rolle als Verbindungsmann zwischen den deutschen Lutheranern und der griech.-orthod. Kirche während der Jahre 1578–1582*, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 7(1955), 224–246.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

„Stephano Naio Ungaro, imp. nostri legato” kíséretében utazott!) egy Alexandriából David Chytraeusnak címzett levéllel tért haza. Rupertus Lentulus a Dorndorff, Crusiusnak vagy huszonzét évvel korábbi memmingeni tanítványa 1583 áprilisában beszélte el a kalandjait Tübingenben volt tanárának. Ilyen utazó volt Joannes Jacobus Breuningus is (Hans Jakob Breuning von Buchenbach, 1552–1616), akinek apja, Wolfgang speyeri jogtanácsos volt, a fiú pedig Nürnbergben, Tübingenben (itt unokatestvérei élnek), Wittenbergben, Franciaországban, Angliában és Itáliában is tanult, majd áthajózott Bizáncba és innen sok távoli helyre eljutott, szegényes öltözékben, viszonylag nagy biztonságban, úgy, hogy még szultáni útlevele sem volt. Crusiusnak módjában volt áttekinteni Breuning album amicorumát, amelyet 1583 májusában juttatott el hozzá Eusebius Stetter, „Anatolicae apud nos Scholae moderator”.⁸⁵ Crusius öt, Konstantinápolyban, 1579-ben keltezett bejegyzést idézett ebből az emlékkönyvből, amelyek a Szentföldre indulóban lévő utazót köszöntik és látják el szerencsekívánatokkal. Közülük a negyedik így szól: „Salus tua, Domine, protegat me. Nobiliss. D. Ioanni Iacobo Breuningo, iter Hierosolymam facienti, amicitiae et memoriae ergo haec ascripsit utque ei suscepta peregrinatio felicissime cedat: ex animo precatus est, Paulus Rosa Pannonius, I. V. Licentiatius. Constantinopoli VI. idus Iulij.”⁸⁶

Nem kevésbé érdekes a többi négy idézett bejegyzés. Szerzőik sorra: Ioachimus a Sintendorff etc., Sac. Caesarae M. etc. consiliarius aulicus Imperij, nec non Orator in curia O.; Vuenceslaus Budouuetz a Budouua etc., Oratoris Caesarei, apud Turcarum Principem aulae magister; Bartholomaeus Pezzen, iuris utriusque Doctor; Rosa; Solomon Sueigker Sultzensis; és egy kivételével valamennyi július 10-én kelt (Pezzené egy nappal későbbi). Ismerősen csengő nevek ezek: a Konstantinápolyba delegált császári követség névsora!

Maga a Crusius által röviden bemutatott Breuning jóval később, 1612-ben jelentette meg 1579. évi utazásairól írott német nyelvű élménybeszámolóját. A munka az általa megtett öt tengeri út szerint szerveződik, amelyek előbb Konstantinápolyba, majd Egyiptomon át a Szentföldre, végül vissza Marseille-ba vezettek. Konstantinápolyban az első tengeri út után, pontosan két hónapon át, 1579. május 22-től július 22-ig tartózkodott.⁸⁷ A város részletes ismertetésének a vége felé, a 20. fejezetben, az antik emlékek elsorolása közé ékelve írja le az emlékkönyvi bejegyzések keletkezésének történetét. Mint a korabeli utazók által rutinosan megörökített öt obeliszk közül a másodiknak az ismertetése után mondja, az antik vörös porfír oszlop, a Columna Porphyriana⁸⁸ mellett van a

⁸⁵ Stetterről semmit sem tudok.

⁸⁶ Martin CRUSIUS, *Tvrco Graeciae libri octo... quibus Graecorum status svb Imperio Turcico in politia et ecclesia, oeconomia et scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora luculenter describitur*, Basileae, 1584, 235. A bibliai jelmondathoz vö. Zsolt 68,30: „ego autem pauper et dolens salus tua Deus suscipiet me”. A „protegat” alak csak két helyen fordul elő a *Vulgatában*: 4Móz 14,14; Zsolt 19,2.

⁸⁷ Hanss Jacob BREUNING von und zu Buchenbach, *Orientalische Reyss*, Strassburg, 1612 (a továbbiakban: BREUNING 1612), 44, 103.

⁸⁸ 1608. évi állapotának leírása: Maximilian BRANDSTETTER, *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*, kiad. Karl NEHRING, jegyz. Karl NEHRING, DAVID Géza, ford. TÓTH L. Béla, Bp., Littera Nova, 2001 (Kronosz Könyvek, 6), 89.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

Habsburg követ szállása. Rendszeresen a követ asztalánál étkezik az udvarmester, „deß gleichen beyde Herren Rächte und Secretarij, als Bartholomaeus Pezzen, beyder Rechten Doctor/ und Paulus Rosa, der Rechten Licenciat”, az udvari prédikátor, valamint a négy tolmács, akik közül három görög, egy pedig német (Melchior von Tierberg, török nevén Ali vagy Elias).⁸⁹ Breuning eldicsekszik vele, hogy útítársával együtt naponta szabad bejárásuk volt az oratorhoz, aki gyakran asztalánál vendégelte meg őket, időnként melléjük adta tolmácsai vagy testőr janicsárjai egyikét, és sok más dologban is a segítségükre volt. E szívélyes vendégszeretet emlékére keletkezett az öt albumbejegyzés, amelyeket ugyanabban a sorrendben és Crusiushoz képest alig eltérő szöveggel Breuning is közöl.⁹⁰ Ezután leírja még a 16. századi birodalmi követek névsorát,⁹¹ majd a hieroglifos monolit obeliszket, a görög epigrammász oszlop és a „columna serpentina” ismertetésével folytatja a város antik eredetű látnivalóinak számbavételét.⁹²

A helyzet tehát teljesen világos: 1579-ben követségi munkatársként látjuk viszont Paulus Rosát. Joachim von Sinzendorf 1578-ban váltotta fel Ungnád Dávidot és 1581-ig volt a Habsburg birodalom állandó portai követe (orator). Az emlékkönyvbe útána bejegyző cseh úr, Václav Budovec z Budova (Wenzeslaus Budwiz, 1551–1621) az udvarmestere volt. A fiatal udvarmester azokban az években, 1569–1571 között végezte wittenbergi tanulmányait, amikor Rosa Augsburgban tanult, a hetvenes években pedig beutazta Angliát, Németalföldet, Dániát, Németországot, Franciaországot, Itáliát. Konstantinápolyi tartózkodása idején török, perzsa, arab nyelvtudásra tett szert, hazatérése után, 1583-ban ő is kiadta latin útleírását (beírva nevét a Szentföldet megjárt olyan neves csehországi humanista útleírók sorába, mint Martin Kabátník, Jan Hasištejnský z Lobkovic, Oldřich Prefát z Vlkanova, Kryštof Harant z Polžic, majd Václav Vratislav z Mitrovic), 1593-ban pedig már készen állott a Koránt cáfoló, cseh nyelvű munkája is, amely 1614-ben jelent meg.⁹³ Ismeretségben állt Bézával, kálvinista meggyőzését Matthias Hoe von Hoenegg-gel szembeni vitájában is képviselte. Jelentős szerepe volt Rudolf a cseh protestánsok jogait szavatoló 1609. évi felséglevelének kiadásában. 1612. évi kötetében Bocatius latin hatsorossal köszöntötte.⁹⁴ Fehérhegy után mint a cseh rendi felkelés egyik vezetőjét a prágai Óvárosi téren lefejezték.⁹⁵ A huszonhét cseh vértanú

⁸⁹ BREUNING 1612, *i. m.*, 76.

⁹⁰ BREUNING 1612, *i. m.*, 77. Rosa bejegyzésének szövegében az ortográfiai különbségeken túl csak két lényegesebb eltérés van: „iter Hierosolymam facienti” helyett Breuningnál „Hierosolymam proficiscenti”, „ascripsit” helyett „scripsit” áll.

⁹¹ BREUNING 1612, *i. m.*, 78.

⁹² BREUNING 1612, *i. m.*, 78–79.

⁹³ *Starší Česká literatura*, red. Josef HRABÁK, Praha, Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1959 (Dějiny České literatury, 1), 347; Jaroslav VLČEK, *Dějiny České literatury*, Praha, Státní Nakladatelství Krásné Literatury, Hudby a Umění, 1960, 450–457; HANKÓ B. Ludmilla, HEÉ Veronika, *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig*, Bp., Magyarországi Eszperantó Szövetség, 2003, 100.

⁹⁴ Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus CSONKA, I–II, *Poetica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990; III, *Prosaica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1–3), II, 685.

⁹⁵ A cseh rendi ellenállásban játszott politikai szerepéről: Otakar ODLOŽILÍK, *Karel of Žerotín and the English Court (1564–1636)*, Slavonic and East European Review, 15(1936–1937), 413–425, 419–421; F. M. BAR-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

egyikeként, hosszú szürke szakállával azóta is minden esztendő június 21-én hajnalban megjelenik kivégzése helyén, hogy aztán némán a Týn-templomba vonulva két szín alatt áldozzék.⁹⁶

Egészen másfajta sorsot tartogatott a jövő a konstantinápolyi követség titkári beosztottjának. Hogy Sinzendorf rangban első titkára a tiroli származású Bartholomaeus Pezzen volt, eddig is számon tartottuk, aminthogy azt is, hogy hasonló beosztásban a következő két orator, Friedrich Freiherr von Preiner (1581–1583) és Paul Freiherr von Eitzing (1583–1587) mellett is Konstantinápolyban maradt. Eitzing konstantinápolyi halála után, 1587-ben Pezzen karrierje csúcsára jutott: ő lépett elő oratorrá, s 1591-ig maradt tisztségében. Ekkor hazatért, 1596-ban elnyerte a magyar indigenátust.⁹⁷ 1598-ban tagja volt Rudolf császár Erdélybe delegált háromfős küldöttségének, amely Báthory Zsigmond fejedelmi rezignációját intézte,⁹⁸ ekkor vette magához Naprágyi Demetertől és vitte magával Bécsbe Johannes Michael Brutus Báthory István mellett keletkezett történeti művének kéziratát is.⁹⁹ 1605-ben halt meg császári tanácsosként. Törökországi utóda, Friedrich von Krekwitz volt az utolsó orator a tizenöt éves háború előtt,¹⁰⁰ legközelebb csak 1608-ban indult Bécsből követség Konstantinápolyba, Adam Freiherr von Herberstein internuncius és adjunktusa, Rimay János vezetésével.¹⁰¹

Amikor Sinzendorf 1577–1578 fordulóján Konstantinápolyba érkezett, nem is volt több titkára az egy Pezzennél. Az 1573 óta Ungnád követ mellett Konstantinápolyban élő Stephan Gerlach naplója név szerint felsorolja az urát felváltani érkező követség negyven tagját (csak további nyolc szolgát és kocsist nem nevez meg egyenként), s közöttük a secretariusi rangot egyedül Pezzen (Gerlachnál: Betz) viseli.¹⁰² Amikor viszont 1578 júniusának elején a leváltott, hazainduló követséget az új követség tagjai elkísérik egy darabon, a kísérők között Pezzen doktor és titkár, Budovec udvarmester és Schweig-

TOŠ, *Wenceslas Budovec's Defense of the Brethren and of Freedom of Conscience, in 1604*, Church History, 28(1959)/3, 229–239.

⁹⁶ Alois JIRÁSEK, *Régi cseh mondák*, ford. ZADOR András, előszó KOVÁCS Endre, Bratislava, Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, 1954, 193.

⁹⁷ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest, I–XII, 1857–1865; Pótlék-kötet, 1868 (a továbbiakban: NAGY I. 1857–1868), IX, 287.

⁹⁸ BARANYAI DECSI János *Magyar históriája (1592–1598)*, ford., bev. KULCSÁR Péter, jegyz. BELLUS Ibo-ly, Bp., Európa–Helikon, 1982 (Bibliotheca Historica), 360; SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, ford. BORZSÁK István, vál., bev., jegyz. SINKOVICS István, Bp., Európa, 1981 (Pro Memoria), 71.

⁹⁹ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kiad. RITÓÓK Zsigmondné, bev. KLANICZAY Tibor, Bp., MTA, 1975, 252, 494.

¹⁰⁰ Václav Vratislav z Mitrovic az ő kíséretében utazott, cseh nyelvű emlékiratában fel is sorolja a követség tagjait: Mitrovicei VRATISLAV Vencel *Viszontagságai*, ford. NAGY Judit, Bratislava, Madách, 1982 (a továbbiakban: VRATISLAV 1599/1777/1982), 91–93. A két orator első találkozása 1591. november 25-én: *uo.*, 69–70; Pezzen hazaindulása: *uo.*, 93.

¹⁰¹ A Habsburg Birodalom törökországi követeinek adatai a következő összeállítás alapján: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*, ford., bev. KOVÁCS József László, jegyz. FENYVESI László, KOVÁCS József László, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Ritkaságok) (a továbbiakban: ÖMICH–SCHLENITZ–GERLACH 1986), 339–351.

¹⁰² Stephan GERLACH, *Tage-Buch der von zweien Glorwürdigsten Römischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho. ... an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch ... Hn. David Ungnad ... glücklichst-vollbrachter Gesandtschaft*, Frankfurt am Main, 1674 (a továbbiakban: GERLACH 1674), 426–427.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

ger prédikátor mellett már Ambrosius Schmeisser titkár is szerepel.¹⁰³ Ez a Schmeisser már Sinzendorfék megérkezése előtt huzamosan Konstantinápolyban tartózkodott: Ungnád követségének munkatársa volt,¹⁰⁴ Gerlach naplójának állandó szereplője, aki gyakran régi bécsi dolgokat mesél a naplójírónak.¹⁰⁵ 1577. december 24-én rögzíti Gerlach, hogy a közelgő Budovec által írott levélben Sinzendorf őt és Schmeissert szívélyesen köszöntötte.¹⁰⁶ Világos tehát, hogy az 1578. év első felében Schmeissert, követelődjének titkárát Sinzendorf átvette saját szolgálatába, s az második titkárként szolgált tovább mellette. Rosának viszont, ha jól látom, nincs semmi nyoma Gerlachnál, tehát 1578 közepéig nem tűnt fel egyik konstantinápolyi követ környezetében sem.

A Sinzendorf-követség konstantinápolyi berendezkedéséről a küldöttség lelkipásztorának, Salomon Schweiggernek az útleírása számol be.¹⁰⁷ A követ asztalánál zajló étkezések leírása nagyon hasonló a Breuningnál olvashatóhoz (annak akár a forrása is lehetett), azzal a különbséggel, hogy a követ két szekretáriusaként Schmeissert és Pezzent (nála: Petz) nevezi meg.¹⁰⁸ Tud az utóbbi későbbi karrierjéről, és ugyancsak közli a 16. században egymást váltó rezidensek listáját.¹⁰⁹ Ha elég figyelmesen olvastam, Schweigger sem említi tehát Rosa nevét. Persze az ő leírása csak a követség konstantinápolyi életének kezdeti szakaszáról szól, a második könyv elején röviden tárgyalja még ott-tartózkodásuk néhány nevezetesebb eseményét, ezt követően azonban érdeklődése Konstantinápoly és a török szokások részletes leírása felé fordul, a harmadik könyv pedig már csak a negyedmagával megtett 1581. évi utazását tárgyalja. Útleírásában nem törekedett tehát a konstantinápolyi napi élet és politikai események rendszeres követésére, mint az előző követség naplójírója, Gerlach.

Pedig bizonyos, hogy ismerte Paulus Rosát Schweigger is. Martin Crusius 1582-ben tette közzé a Schweiggert köszöntő, görögül és latinul is kidolgozott költeményét és csatolta hozzá Schweigger album amicorumának bejegyzéseit. Írt ebbe az emlékkönyvbe

¹⁰³ GERLACH 1674, *i. m.*, 506; ÖMICH-SCHLENITZ-GERLACH 1986, *i. m.*, 242.

¹⁰⁴ Az 1573-ban Ungnáddal útnak indult delegációhoz tartozott, noha az utazók egyike, Johann von Schlenitz nem sorolja fel a követség tagjai között: ÖMICH-SCHLENITZ-GERLACH 1986, *i. m.*, 60–61. Gerlach naplójából azonban kiderül, hogy ő volt a Schlenitztól csak „egy ifjú”-ként említett másik titkár Wolf Simich mellett: ÖMICH-SCHLENITZ-GERLACH 1986, *i. m.*, 100.

¹⁰⁵ Például GERLACH 1674, *i. m.*, 400, 405, 409.

¹⁰⁶ GERLACH 1674, *i. m.*, 424.

¹⁰⁷ Először 1608-ban jelent meg. 1664. évi kiadásához fértem hozzá: Salomon SCHWEIGGER, *Gezweyte neue nützliche und anmuthige Reiss-Beschreibung, die Erste nach Constantinopel und Jerusalem, Darinnen die Eigenschaft der Länder, Flüsse, Städte ... Gebäude, Kunststücke, Antiquitäten etc ... Insonderheit die jetzige eigentliche Form und Gestalt des H. Grabs, der Stadt Jerusalem und anderer H. Oerter ... beschrieben. Auch welcher Gestalt in Gesandtschaften, die Röm. Kais. Mayest. durch ihre Legaten den Türkischen Ottomanischen Hof und Porta visitiren ... Des Türkischen Reichs Gubernation, Policy, Hofhaltung etc ... in 3 unterschiedliche Bücher abgefasset, auch mit 100 schönen Figuren gezieret*, Nürnberg, 1664 (a továbbiakban: SCHWEIGGER 1608/1664).

¹⁰⁸ SCHWEIGGER 1608/1664, *i. m.*, 54. Schweigger többletinformációja Breuninghoz képest a három görög tolmács nevének, a követségi rezidencián kívüli lakhelyének és nyelvtudásának részletezése. Útleírásában fametszet mutatja be a rezidencia épületét és annak a városban való elhelyezkedését is (*uo.*, 52, 102).

¹⁰⁹ SCHWEIGGER 1608/1664, *i. m.*, 65.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

„15 IçXç 83. Salus tua DOMINE protegat me. Paulus Rosa I. V. Licentius amicitiae et memoriae causa scribebat. Constantinopolj 7. Octobris.”¹¹⁵

A nyolcvanas években Pezzen a követség első emberének posztjáig emelkedett, titkár kollégájáról, Paulus Rosáról azonban nem hallunk többet. Hajdani ismerőse, Breuning sem tudott róla semmi újabbat 1612-ben. Míg az 1579. évi bejegyzők közül Pezzennél megjegyezte, hogy „Der eine Raht und Secretarius, so nachmals in Anno 1587. auff etliche Jahr selbsten in der Person/ wegen seiner grossen erfarenheit/ für einen Legaten und oratorem alhero verordnet”, és a követek általa közölt névsorába nemcsak Pezzent, még az öt váltó diplomatát is befoglalta, Rosáról csak ennyit tudott közölni bejegyzése felvezetésül: „Der ander Raht und Secretarius schrieb zur gedechtnüß: ...”¹¹⁶

Kétségtelennek tűnik tehát, hogy Paulus Rosa hivatalos minőségben, diplomáciai szolgálatban dolgozott Konstantinápolyban. Nagy karriert nem csinált, jelentős előmenetelt nem szerzett. Hogy ennek a vágya volt-e az elsődleges oka a követségi szolgálatba lépésének, nem tudható. De azt hiszem, egy – lehet, hogy meghatározó, lehet, hogy járulékos – okot meg tudunk nevezni. A követségi alkalmazás olyan keleti utazáshoz juttatta a fiatal embert, aminek a finanszírozásához nyilván nem lettek volna meg a saját forrásai. Ennek a keleti útnak pedig humanista tétje is lehetett a szemében.

Augsburggal kapcsolatban álló személy humanista célokat is szolgáló törökországi útjára más magyarországi példa is akad. Az 1553–1555 között a Habsburg birodalom követségét Törökországba, Konstantinápolyba és Kisásziába is elkísérő Hans Dernschwam jelentős tudományos hozadékkal tért haza, sikerült megvásárolnia többek között Ióannész Zónarasz bizánci történetíró kódexét, amely tőle az augsburgi Fugger-könyvtárba került.¹¹⁷ A kódex szövege Anton Fugger költségén látott napvilágot 1557-ben Oporinushnál Bázalban, mégpedig Wolf latin fordításával együtt, aki előszavában kiemelte Dernschwam érdemeit, idézve a kéziratra írott jegyzetét is.¹¹⁸ Wolf e kiadványával vált a német bizantológia atyjává: a 16. századi humanisták közül elsőként használta a „Byzan-

¹¹⁵ OSZK, Oct. Lat. 451, f. 110.

¹¹⁶ Ezen a ponton, amikor Rosa alakja eltűnik forrásainkból, érdemes futólag megemlíteni, hogy vezetékneve különleges hatást kelthetett konstantinápolyi környezetében. Václav Vratislav z Mitrovic jegyezte fel, hogy „...a törökök egyetlen rózsaszálát sem hagynak a porban elhervadni, mert miként a régi pogányok a rózsát Venustól származtatták, úgy e babonás nép is hitelt ad a mesének, és szentül hiszi, hogy a rózsza Mohamed verejtékéből sarjadt ki.” (VRATISLAV 1599/1777/1982, *i. m.*, 109–110. A Busbecq-követség tagja, a dán Melchior Lorck 1619-ben, posztumusz kiadott metszetgyűjteményének egyik darabján egy török nő mindkét kezében rózsát tartva, éppoly rejtélyes tartásban áll szemközt egy obeliszkkal, mint amilyen titokzatosak az oszlop hieroglifái; lásd Amanda WUNDER, *Western Travelers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe*, *Journal of Early Modern History*, 7[2003]/1–2, 89–119 [a továbbiakban: WUNDER 2003], 108–109.) Nem tudhatjuk, hogy hősünk előnyét vagy kárát látta-e inkább neve sajátos jelentésének.

¹¹⁷ BERLÁSZ 1964/1984, *i. m.* = BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, *i. m.*, 311. Dernschwam útítársa, Augier Ghiselín de Busbecq (1522–1592) 1562-ben egész szekérdereknyi görög kézirattal tért vissza Bécsbe: WUNDER 2003, *i. m.*, 90.

¹¹⁸ HERMANN Zsuzsanna, *Hans Dernschwam könyvei között*, BEK Évk, 4(1968), 167–177, 167; TARDY 1984, *i. m.* = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, *i. m.*, 52, 66. Dernschwam példánya a nyomtatványból: BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, *i. m.*, 127 (327/7065. sz.). A példány későbbi, bécsi olvasóiról: TARDY 1984, *i. m.* = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, *i. m.*, 65.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

tium” szót, új kutatási terület, új diszciplína megművelésének lehetőségére figyelmeztetve kortársait.¹¹⁹

Semmi sem zárja ki, hogy azzal a feltételezéssel éljünk: Paulus Rosát, noha nem volt jelentős magánvagyonra, mint a Fuggerek hajdani faktorának, és ezért saját költségén nem vállalkozhatott az útra, vezethették hasonló célok is diplomáciai szolgálatba lépésekor.¹²⁰ A felvidéki fiatalember, akinek az antik görög nyelv és irodalom iránti érdeklődése szinte a szemünk láttára ébredt fel Augsburgban, a gyakorlatban is érvényesíteni kívánhatta a bizantológia atyjának, Wolfnak, és a filhellénizmus apostolának, Crusiusnak a tudományos következtetéseit, a törökök által letiport görög kultúra feltárására, görög kéziratok gyűjtésére vonatkozó sürgetéseit.¹²¹ Míg a beteges Wolf augsburgi éveinek nyugalomát élvezte, Crusius pedig soha a lábát sem tette ki Tübingenből, Rosa útra kelt, hogy a helyszínen folytasson bölcsészeti terepgyakorlatokat.¹²² Éppen nem lehetetlen, hogy ebben Dernschwam példája is ösztönözte, és hogy hozzá hasonló filológiai bravúrok reményében vállalkozott a keleti utazásra.

Ami persze azt is jelenti, hogy az őt megérlelő nyugati szellemi műhelyek, Bécs, Augsburg és Jéna mellett keleti irányban, Bécs, Augsburg, Tübingen és a török birodalom kapcsolatrendszer felé is nyitva kell tartanunk a tekintetünket, ha egyetlen 16. századi magyar humanista töredékes életrajzi tényeit és szellemi orientációjának természetét a megfelelő távlatban feltárni igyekszünk.

¹¹⁹ E ténynek köszönhetően választották a New York-i Metropolitan Museum of Art egy 2004. évi kiállításának korszakhatárául az 1557. évet; vö. Sharon E. J. GERSTEL, *Byzantium: Faith and Power (The Aesthetics of Orthodox Faith)*, *Art Bulletin*, 87(2005)/2, 331–341.

¹²⁰ Az 1547–1551 között Konstantinápolyban időző Pierre Gilles kifejezetten görög kéziratok gyűjtésének szándékával csatlakozott a francia követséghez: WUNDER 2003, *i. m.*, 99–100. A város antikvitásairól szóló könyvét halála után unokaöccse adta ki 1561-ben; *uo.*, 102.

¹²¹ Naplója ismétlődő álmefeljegyzéseinek egyikében (1597) Crusius nem mástól, mint személyesen a török szultántól érdeklődik Németországba szállítható régi görög könyvek felől: Wilhelm GÖZ, *Martin Crusius und das Bücherwesen seiner Zeit*, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 50(1933)/12, 717–737, 735. A tübingeni filológus tehát szó szerint konstantinápolyi görög kéziratokkal álmodott.

¹²² Feltűnő, hogy a Perzsiába követi küldetést vállaló Zalánkeméni Kakas István szintén megfordult Tübingenben; erről lásd bővebben: KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197, 174.

**BALASSI BÁLINT: BETEG LELKEKNEK VALÓ FÜVES KERTECSKE,
KRAKKÓ, 1572**

Hasonmás kiadás Kőszeghy Péter tanulmányával, Budapest, Balassi Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete–Országos Széchényi Könyvtár, 2006 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 39).

BALASSI BÁLINT: BETEG LELKEKNEK VALÓ FÜVES KERTECSKE

Az 1572-ben, Krakkóban megjelent kiadás szövege, sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 125 l.

Amire hosszú ideje vártunk, az 2006-ban bekövetkezett: hazatért a Sárospataki Református Kollégium 1945-ben elrabolt könyveinek legnagyobb része. Mi, a régi magyar irodalom kutatói ezek közül is leginkább Balassi *Füves kertecskéjének* első, 1572-es krakkói kiadására voltunk kíváncsiak, amelynek még a másolatát (fényképét) sem tudtuk korábban megszerezni. Annak idején Eckhardt Sándor kénytelen volt az 1955-ös kritikai kiadásban egy 19. századi kéziratos másolatra támaszkodni, ugyanígy Kőszeghy Péter is csak ezt ismerhette, amikor 2004-ben kiadta a költő *Összes műveit*. A szeszélyes történelem, a sárospataki Nagykönyvtár és a Balassi Kiadó jóvoltából most itt van előttünk a hiteles szöveg.

Két kötet jelent meg egyszerre, az egyik tartalmazza az eredeti fakszimiléjét, a másik a modern helyesírással átírt változatot. A hasonmás a Balassi Kiadótól megszokott professzionális színvonalat mutatja. A sárospataki példányból hiányzott egy lap, ezt a kiadó az 1580-as bártfai kiadásból pótolta. A szöveg átírt változatában semmiféle jegyzet, magyarázat nincs, eltekintve a kötés hátoldalán olvasható fülszövegtől. Miután Michael Bock eredeti

német szövege (ahonnan Balassi fordított) hemzseg a jelöletlen bibliai idézetektől (ezeknek csak egy részét azonosította a már említett *Összes művei*), logikus a következtetés, hogy a kutatásnak van még mit tennie a szöveggel kapcsolatban. Ezt támasztja alá Kőszeghy Péter kísérőtanulmánya a hasonmásban, amely fontos kérdéseket hagy megválaszolatlanul: ilyen például a könyvkötés és a szuperexlibrisz meghatározása, valamint Ecsedi Báthory István kéziratos jegyzeteinek olvasata és értelmezése.

Mivel ami egy hasonmás kiadásról elmondható volt, azt röviden felvázoltam, térjünk most már át magára a kísérőtanulmányra. Egy kutató életében az ilyen alkalom jutalomjáték: felbukkan kedvenc szerzőjének elveszett műve. Érthető, hogy Kőszeghy Péter ilyen körülmények között maga akarta megírni ezt a tanulmányt, s még szerzőtársat sem vett maga mellé. Tudtuk már korábban is, hogy mit fog leírni, ugyanis koncepcióját két szakmai előadásban is elmondta. A probléma csupán az, hogy amikor néhány ponton ellenállással találkozott, még figyelembe venni sem volt hajlandó az ellenérveket – gondolatmenetén semmit sem változtatott. Ezek

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

után – mint az egyik vitázó félnek – nem maradt számomra más lehetőség, mint hogy nagyrészt megismételjem, amit szóban már két alkalommal előadtam.

Nem arról van szó, hogy Kőszeghy kísérőtanulmánya ne lenne alapos és jó munka. Rámutat a korábbi szakirodalom, elsősorban Eckhardt Sándor és Szentmártoni Szabó Géza fejtegetéseinek kevésbé meggyőző pontjaira, s számos esetben helyesbíti az öröklődő tévedéseket. Ha itt megállt volna, nem is vitáznék vele, azonban sajnos szükségét érezte, hogy ő is felvázoljon egy szintén eléggé ingatag koncepciót, amelyet ő maga így fogalmaz meg: „A magunk részéről szívesebben képzeljük el a művet a teológus-tanító Bornemisza [Péter] és a Nürnbergből frissen hazaérkezett, a német nyelvben immár ugyancsak járatos ifjú Balassi Bálint, a tanítvány összemunkálkodása eredményének.” Ez egyértelműen visszalépés az Eckhardt előtti álláspont felé, s a bizonyítékok nem túlságosan meggyőzőek. Először azt bizonygatja, hogy Balassi János letartóztatása (1569) után Bornemisza egy darabig még a család szolgálatában maradt, erre az *Ördögi kísértetek* egy részletét hozza fel, amely arról szól, hogy látott egy kevély és gazdag asszonyt, aki, amikor a fejedelme elől kellett bujdosnia, paraszt ruhát öltve szaladgált, s végül magának kellett főznie, mosogatnia. Ha igaza van Eckhardt Sándornak, s valóban Balassi Jánosné Sulyok Anna ez az asszony (s mondjuk nem a nővére, a hasonló helyzetbe került Dobó Istvánné Sulyok Sára), akkor sem bizonyítja ez a szöveg azt, hogy Bornemisza továbbra is a család szolgálatában maradt. Kőszeghy láthatóan igyekszik, hogy (pre-) koncepciója szerint a *Füves kertecske* fordítását minél korábbra tegye, mert így

tudja kapcsolatba hozni a Balassi család egykori udvari prédikátorával, azonban e teóriának ellene szól Balassi Bálint életkora, hiszen csak tizenharmadik évében volt, amikor a mű megjelent. Tizenéves korban óriási változásokon, fejlődésen megy keresztül az ember, ezért azt kell feltételeznünk, hogy a munkát a fordító közvetlenül a megjelenés előtt, tizenhét évesen, 1571 végén készítette. Ekkor Bornemisza már bizonyíthatóan Julius Salm gróf prédikátorra volt. A könyv kinyomtatása 1572 elejére tehető, ez év nyarán ugyanis Balassi János kegyelmet kapott, s ekkor már értelmetlen lett volna a címlapra írni, hogy Bálint „az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására” fordította. Itt Kőszeghy gondolatmenete nem logikus, amikor arról beszél, hogy a konkrét, alkalomhoz kötött mondandó már a megjelenéskor némileg aktualitását veszítette – adottnak veszi ugyanis, hogy a mű az év második felében látott volna napvilágot.

Hasonlóan „lebegnek” a kísérőtanulmány írójának érvei Bornemisza német nyelvtudásával kapcsolatban, amikor azt írja, hogy „hat-hét évet élt [...] német nyelvterületen (Wittenberg, Bécs), nehéz elképzelni, hogy egy szó sem ragadt rá”. Aki ismeri a korszakot, tudja, hogy az egyetemeken és a magyar kancellárián csak latinul kellett tudni, önmagában a nyelvterületen tartózkodás semmit sem jelent. Ám legyen, fogadjuk el, hogy Bornemisza beszélt németül – mivel Kőszeghy nem tudja bebizonyítani, hogy ott volt a *Füves kertecske* fordításánál, egy szemernyit sem jutunk ezzel közelebb a problémához, a kérdés teljesen irreleváns.

Látszólag eldönti a kérdést a *Füves kertecske* úrvacsoráról szóló két részlete. A krakkói első kiadás az első helyen Bock

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

eredeti szövegét megtoldja egy szóval, s azt mondja, hogy „Krisztus *lelkiképpen* az ő testét és vérét enned és innod adja”. Helyesen mutat rá Kőszeghy, hogy a *lelkiképpen* kálvinista ízű, de az adott kontextusban az evangélikusok számára is elfogadható, s ugyancsak igaza van, amikor a korábbi szakirodalmat javítva rámutat, hogy az összes további magyarországi kiadásban benne marad ez a szó. Nem lehet ez érv tehát Bornemisza közreműködése ellen, az azonban továbbra is tény, hogy Balassi a német eredetihez képest szükségét érezte betoldani ezt a kifejezést, s ezzel részben kizárni az ún. ubiquitous értelmezést, mely szerint valóságosan Krisztus testét és vérét vesszük az úrvacsorában. A második úrvacsoráról szóló szövegrészlet így hangzik: „Hogy peniglen Krisztus az ő testének és az ő vérének néked *jelét* adja enni és innya.” Az összes további magyar kiadás elhagyja a Balassi által betoldott *jelét* szót, amely közismerten Zwingli teológiai álláspontját tükrözi. S itt jön Kőszeghy Péter végső ütőkártyája: megtalálja a *jel* kifejezést Bornemisza *Foliopostillájának* úrvacsoráról szóló prédikációjában: „Az kenyér jele az Krisztus testének [...] az bor jele az Krisztus vérének.” (CCIIIr.) Ezek szerint tehát ez sem lehetne ellenérv az ő közreműködése ellen? Ha felütjük az idézett prédikációt, akkor a szélesebb kontextus rámutat, hogy a tanulmányíró kiragadott szövegrészlet alapján, elhamarkodottan ítélte. Bornemisza itt azt bizonygatja, hogy Krisztus teste és vére a kenyér és a bor *mellett* valóságosan is ott van az úrvacsorában, s ilyen helyzetben jel a kenyér és a bor. Nem véletlen, hogy a volt udvari prédikátor a maga *Füves kertecske* kiadásában bizony szintén

kitörölte a fentebb idézett mondatban a *jelét* kifejezést.

Itt érkezünk el végül a Balassi család vallási hovatartozásának kérdéséhez. Az utóbbi esztendő kutatása egyértelműsítette, hogy a Balassi család az ötvenes évek vége óta a svájci reformáció felé tájékozódott. Kőszeghy ezt kétségbe vonja, s számára a hazai és külföldi reformátusok Balassi Jánosnak szóló könyvajánlásai sem bizonyítékok. Nincs igaza: bár egy könyvajánlás még valóban semmit sem jelent, három azonban már határozott orientációra utal. Még akkor is így van ez, ha a vallási viszonyok korántsem egyértelműek ebben az időben. A Balassi-birtokok jobbágyságai többségükben evangélikusok, s maga a birtokos is lutheránus udvari papot (Bornemisza Pétert) tart a szolgálatában. Ez nem zárja ki azt, amit más forrásokból tudunk a Sulyok-lányok (Bocskay Györgyné, Dobó Istvánné és Balassi Jánosné) meggyőződéses református irányultságáról, ami bizony a fiaikra (Bocskay István, Dobó Ferenc és Balassi Bálint) is kihatott.

Mindezeket végiggondolva arra is rá kell mutatnunk, hogy van egy nyomos ellenérv Bornemisza közreműködése ellen, amelyet ő maga szolgált. Amikor ugyanis Balassi nevének említése nélkül 1577-ben kiadta a *Füves kertecske* fordítását, elrontotta az eredeti mű gyógyfüre és kertre utaló metaforáját, s átkeresztelte a címet *Vigasztaló könyvre*, valamint a fejezetek címeit is *fűről vigasztalásra*. Ez bizony tipikus prédikatori rövidlátás és ellaposítás, amely véleményem szerint jól mutatja, hogy neki semmi köze nem volt az 1572-es első kiadáshoz; ez esetben ugyanis arra instrualta volna az ifjú Balassit, hogy már akkor írja át a főcímet és a fejezetcímeket.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

Végül adódik az elmondottakból egy általánosabb tanulság is. A régi magyar irodalom területén megszokott jelenség, hogy nincs elegendő adatunk az egyes művek keletkezésével kapcsolatban. Ilyenkor hajlamosak vagyunk megalapozott és kevésbé megalapozott hipotéziseket felállítani. Egy hipotézis akkor jó, ha álláspontunknak ellentmondó adatok nem nagyon vannak, s nem kell erőszakot tennünk a tényeken a bizonyítás során. Az itt tárgyalt gondolatmenet nyilvánvalóan nem tartozik ezek közé a hipotézisek közé, s ez még akkor is így van, ha a szerző nem hajlandó tudomást venni azokról a tényekről, amelyek felboríthatják a koncepcióját.

Ebben a konkrét esetben van egy könyvünk, amelyet címlapja tanúsága szerint Balassi Bálint fordított. Életkora miatt nem zárható ki, hogy a munkában egy prédikátor is segítette, arra azonban semmilyen bizonyíték sincs, hogy ez Bornemisza Péter lett volna, sőt egyes adatok kizárni látszanak ezt a lehetőséget. A további kutatás feladata, hogy az 1572-es első kiadással és fennmaradt egyetlen példányával kapcsolatban a még nyitva lévő kérdéseket tisztázza. Ha új adatok nem kerülnek elő, egyelőre ez az, amit összesítésként elmondhatunk.

Szabó András

ŐZE SÁNDOR: A HATÁR ÉS A HATÁRTALAN. IDENTITÁSELEMEK VIZSGÁLATA A 16. SZÁZADI MAGYAR ÜTKÖZŐZÓNA NÉPESSÉGÉNÉL
Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006, 365 l.

Tág keretben értelmezve Őze Sándor monografikus célzatú tanulmánykötete tulajdonképpen kései hozzászólás az ún. „Molnár Erik-” vagy más elnevezéssel „nemzet-vitához”. Dénes Iván Zoltánt idézve, az 1950-es és 60-as évek fordulóján vitára bocsátott téziseivel Molnár Erik „1956 függetlenségi örökségét iktatta ki a nyilvános beszéd témái közül. [...] A nemzetet fiktív közösségnek, a nemzeti tudatot pedig hamis tudatnak, kiváltságos társadalmi rétegek és osztályok iránti helyi, lokális lojalitások és tudatok túláltalánosításainak tekintette. A nagyobb politikai egységet viszont fejlettebbnek, a gazdasági és a társadalmi fejlődés számára kedvezőbbnek minősítette a helyi kiváltságosok – saját nemzetállamuk megvalósítására törő rendi, partikuláris – mozgalmainál.” (DÉNES Iván Zoltán, *Önrendelkezés,*

nemzet, nacionalizmus: Egy értelmezés kontextusai, Regio, 2002, 4. sz., 64–65.) Molnár marxista indíttatású nemzetértelmezése évtizedeken át hatott, ami sajátos módon nemcsak a politikai környezetnek volt köszönhető, hanem annak is, hogy „A gondolatmenet egésze a »nemzeti = rendi partikuláris; rendi partikuláris = reakciós« behelyettesítései nyomán a »haladó, tehát nem nemzeti« előfeltevésén nyugodott. Ez viszont nem állt távol a korabeli angol nyelvű nacionalizmus-diszkurzus alapfeltevéseitől, a »civilizált birodalom vs barbár nacionalizmus«, »status quo vs felforgatás« szembeállításaitól” (lásd DÉNES, *i. m.*, 65). Őze Sándor korábbi írásaiban is szívesen ütköztette nézeteit Molnárral és követőivel (*Diszkriminált évszázadok: a Molnár Erik-vita és a 17–18. századi szabadságküzdelmeink = Ber-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

csényi Miklós és kora: Történettudományi konferencia Hódmezővásárhelyen, 1993. október 8–9-én a Rákóczi-szabadságharc megindulásának 290. évfordulója alkalmából, szerk. FÖLDESI Ferenc, CZEGLÉDI Sándor, Hódmezővásárhely, Polgármesteri Hivatal, [1998], 100–107; *A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma = Variációk: Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*, szerk. ÖTVÖS István, Piliscsaba, PPKE BTK, 2004, 360–427), s több ízben rámutatott arra, hogy Molnár Erik gondolatmenete gyökeret vert a közgondolkodásban, s visszaszorítását gátolja az a tény, hogy nem született mindeddig olyan tanulmány, mely az identitáskutatás elmúlt tizenöt-húsz évének tudományos eredményeit a Molnár-féle teóriával szembesítette volna. Mindezt kiegészíthetjük azzal, hogy a rendszerváltás óta egyetlen vállalkozás sem tűzte célul, hogy a vitát a megváltozott politikai és tudományos keretekhez alkalmazkodva új mederbe terelje.

Szűkebben véve Őze vizsgálatai a 16. század középső harmadában, a délvidéki határvidéki népesség életében bekövetkező változásokra fókuszálnak, különös tekintettel az identitáshordozó elemek alakulására. A többszörösen összetett problémát három egymással összefüggő nagy egységre felosztva írja le a szerző. Az egységek pedig magukra az identitást meghatározó pillérekre vannak felépítve, úgymint: a társadalom csoportjaiban elfoglalt hely, a hit és a vallás, valamint az e kettőből következő jövőkép.

Az identitás, a csoporthoz való tartozás legfőképpen szociológiai módszerekkel vizsgálható, azonban a történeti szociológia nem élhet a direkt kérdésfeltevés eszközével, következésképpen inkább a jól megválasztott forrásokban kell a feltett kérdésekre

válaszokat találni. Őze kiindulópontja e tekintetben az éppen általa (1995-ben) közreadott Csányi Ákos–Nádasdy Tamás levelezés, mely bőséges adatmennyiséget szolgáltat a déli határvidék 16. század közepi mindennapjainak megismeréséhez. A paraszt-, hajdú- és végvári katona-rétegek egymáshoz való viszonyát elsősorban a hajdúk nézőpontjából tekinti át, s rávilágít a társadalmi csoportok közötti átjárhatóságra. Az osztályharcos szemlélet képviselői által gyakran emlegetett társadalmi feszültséget, ami időnként árnyékot vetett jobbágyok és katonák kapcsolatára, Őze sem tagadja, ám ennek felnagyítása helyett a sorsközösség összetartó erejére hivatkozik, mely segítette áthidalni számtalan nehéz pillanatot. A szövegben gyakran felbukkanó esetleírások az Annales-iskolát idézik. Marc Bloch szerint a történelem tárgya az időben mozgó ember (vö. *A történész mestersége*, Bp., Osiris, 1996, 26). E felfogást követve kerül megörökítésre Berekalji Imre szülőfaluja ellen elkövetett dülása, vagy éppen a határvidék népességének kollektív identitástudatát bizonyítandó, a török által kért és legtöbbször halálra szánt katonák gyakori ki nem adása. Ez utóbbi tény egyúttal az életforma megváltozására is utal. A katonai életforma, mely még a parasztság számára is az egyetlen járható utat jelentette a török jelenlétének állandósulásával megváltozott térben, lehetővé tette a hőssé válást, s ezáltal kiragadta a harcok idejére felfogadott hajdúkat, de még a mozgósított parasztokat is a végtelenül csordogáló időből. Ez az a változás, mely a sok kis csoporttudatot egyé kovácsolja, s az egész közösségre érvényessé teszi a „védőbástya-gondolatot”.

A szerző több alfejezetben is tárgyalja a reformáció megjelenését a déli végeken, s a ferencesek szerepének fókuszba állításá-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam 11. szám

val nagyban árnyalja a reformáció terjedéséről kialakított fő nézeteket, nevezetesen a Horváth János-féle, a *cuius regio eius religio* elvére támaszkodó főúri reformáció, illetve a gazdasági és településföldrajzi adatokkal operáló mezővárosi reformáció elméletet.

A ferencesek „Magyarországon pedig annak a joachimista apokaliptikus-eszkatologikus eszmerendszernek az áthagyományozói voltak, amely Szent Ferencet a XIV. századtól kezdve egy új kor nyitányaként emlegette, amelyben a mohamedanizmusnak mint végső veszedelemnek jutott szerep. Így ennek a legerőteljesebb hatása a magyar délvidéken volt tapasztalható. Ehhez a fogalmi nyelvhez, időnként felfokozódó várakozáshoz kapcsolódott a reformáció térítő szándéka.” (100–101.) A végső veszedelemhez, vagyis a törökhöz való viszonyulás jelentette tehát a ferencesek számára a vízválasztót. Az „ellenállni vagy alkalmazkodni” kérdésére adott válasz döntötte el, hogy egy ferences a reformáció támogatója vagy ádáz ellenfele lett. Egyébként a reformációnak ellenállni azok a közösségek tudtak, ahol megmaradt a ferences kolostor.

Őze a déli határvidék reformátorainak életrajza alapján kimutatja, hogy legtöbbszörüknek szülőhelye is a határvidék, s ebből következően személyes öröksége a török felett aratott diadal vagy az elszenvedett vereség éppúgy, mint a háborús helyzetből fakadó nyomorúság. A lutheri tanítást követők döntése tehát inkább individuális jellegű, s e döntés, mivel háttérben a közös tapasztalat és hagyomány áll, általánosságban tükrözi a délvidéki lakosság lelki igényeit. A határvidék reformációja tehát Őze koncepciója szerint nem egyeztethető össze a két nagy elmélet egyikével

sem. Ez a bizonyítás pedig iránymutató arra nézve, hogy különböző területeken, egészen rövid időintervallumokat is figyelembe véve, egyedileg kell megvizsgálni a reformáció megjelenésének és terjedésének mozgatóit, fenntartva az elméletek egymást feltételező lehetőségeit is.

A szigorúan vett tér és idő keretein túlmutat a hadiprédikáció retorikai eszközkészletének elemzése, amit a tanulmány műfaj történeti irányultsága magyaráz. Bornemisza Péter, Pázmány, Tolnai Mihály és Nagyari József szövegeinek vizsgálata arra keresi a választ, hogyan illesztették be a szerzők a jogos háború gondolatát a keresztény tanításba. A hadiprédikáció létjogosultságát már Bornemisza is a 4Móz 10, 2. textusból magyarázta, s a két trombita toposza a műfaj egész története során tetten érhető. Az a retorikai beállítás, hogy a „seregek ura” nem az uralkodó, hanem Isten, utat nyit a had megszentelődése előtt. Az Istenben bízó, a vakmerőségtől tartózkodó katonával, ha igaz célért harcol, Isten vele van. Tolnai Mihály, aki a *Szent had* című munkájában a táborigi prédikátorok feladataként a bűnbánatra való ösztönzést jelölte meg, részletesen taglalja azokat az okokat, amelyek a megszentelődés megszűnéséhez vezethetnek, nevezetesen a pártoskodást, a kóborlást, rablást, fosztogatást, a szitkozódást és az átkozódást. Nagyari József argumentációjának és szövegszerkesztési elveinek elemzése azt bizonyítja, hogy a hadiprédikáció textúrája közel egy évszázad elmúltával sem változott lényegesen. Nagyari csak annyiban számít újítónak, hogy a korábban csak a textus szigorú magyarázatára szorítkozó prédikációt kiegészíti saját korának eseményeivel, és a textust szembesíti is ezekkel a történésekkel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX évfolyam 4 szám

Óze az általa felvázolt reformációmodell szemléltetésére Szegedi Kis István életútját elemzi a Skaricza Máté által írt életrajz alapján. Szegedi Kis életének állomásai Cegléd kivételével mind a délföldi vársoron helyezkedtek el. A végvárakban s a hozzájuk tartozó településeken a bizonytalanság volt az úr, a katonák számára beszűkült a tér, s a környező területek pusztulásával együtt növekedett az apokaliptikus félelem, mely újabb területek és várak elvesztésével fenyegetett. Ebben a helyzetben fordultak a várkapitányok a reformáció felé. A folyamatot a szerző a Skaricza rögzítette emlékezethagyományból igyekszik rekonstruálni. Az okok között a következőket említi: „Az új teológia relativizálta a vétkeket, nem tett különbséget bocsánatos és halálos bűnök között [...]. A bűnbocsánat, a penitencia, [az] eretnekekkel való bánásmód svájci felfogása kedvezett a zavaros idők túlélési gyakorlatának, ahol a háború volt a fő karmester és minden addigi hagyományos struktúrát összetört. (Az, hogy a reprobáció üdvözülőkre és elvetettekre vonatkozóan öröktől fogva van, mintegy csökkentette a pszichikai nyomást a katonákon.)” (259.) Ezzel az érveléssel nagy általánosságban egyetérthetünk, azonban a reprobációnak mint fatalista belenyugvásnak a magyarázatával már korántsem. A kurrens terminológia szerint „A predestinációban azonban csak a kiválasztás tudata az, ami vallásos érzés is egyszerűsmind. Az elvettetés [reprobáció] sejtelme vagy gondolata azonban már nem vallásos érzés, és éppen ezért vallásosan nem is érzi igazán senki. A hitetlen ember ugyanis nem törődik Istennel, tehát azzal sem törődik, hogy őt az Isten kiválasztotta-e vagy sem. Viszont a hit pedig éppen a kiválasz-

tottság gyümölcse és biztató záloga és rögtön megteremti az Isten és az ember között a kapcsolatot, mert bizonyosságot ad, s a kételkedést tökéletesen kiirtja. A lényeg tehát az, hogy a kiválasztottság hite eleve kizárja a fatalizmust, mert azzal éppen ellenkező lelkiállapotot idéz elő.” (SEBESTYÉN Jenő, *Református dogmatika*, Bp., Iránytű, 1994.)

A kettős (!) predestináció Szegedi Kis-sel és a katonákkal kapcsolatos említésével más probléma is van. Szegedi Kis 1558-ban került Kálmáncsára, de Szigetváron is prédikált, 1561–1563 között szenvedett török rabságot, majd Ráckeven lelkészkedett 1572-ben bekövetkezett haláláig. Ez már pályájának delelője volt, nem végvári helyszín. Kálvin *Institúciója* 1536-ban jelent meg először, ebben azonban még nincs szó külön predestinációtanról, pusztán az egyháztannal kapcsolatosan esik szó Isten kiválasztó munkájáról, de még az 1559-es utolsó kiadásban is csak az üdvtan tárgyalásánál szentelt neki négy fejezetet. „Az eleve elrendelés távolról sem központi elv Kálvin »rendszerében« [...], inkább csak amolyan kiegészítő tan, adalék a kegyelem evangéliumának hirdetéséből fakadó rejtélyek magyarázatához.” (Alister E. McGRATH, *Kálvin: A nyugati kultúra formálódása*, Bp., Osiris, 1996, 181–183.) Szegedi Kis nyomán tehát nem terjedhetett a végvári katonák között az eleve elrendelés tana, következésképp nem is csökkentette a katonák pszichikai nyomását.

A szerző Szegedi Kis István kapcsán folyamatosan polemizál Szakály Ferencsel (*Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995), aki szintén Skaricza művét is elemezve, a reformáció terjedésére a német városok, a főnemesség, s végül

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

a kiváráó mezővárosi polgárság időbeli sorrendjét állította fel. Őze ezzel szemben – Kathona Géza és Esze Tamás nyomdokain járva – a katonákat állítja első helyre, míg a városi, mezővárosi polgárság illetve a középnemesség szerinte együttesen képezi a második nagy befogadó réteget. Csak egyetlen mozzanatot ragadnék ki a Skaricza-féle Szegedi Kis-életrajzból, melynek interpretációja a két felfogás különbözőségét tükrözi, mégpedig Szegedi Kis fogságának elbeszélését. Noha Őze is elismeri Szakály érvelésének alapját mint valós helyzetet, alapvetően mégsem ért egyet azzal, hogy a reformátor hírszerzői tevékenysége okozta volna letartóztatását. Ő úgy látja, hogy a fogságba vetés és a kiszabadulás mögött „nem az asszonyi hiúság és nem is James Bond-történet rejtezik. Inkább egy kulturális, lelki folyamatnak, a reformáció elterjedésének, mint hitvallásnak a népekre gyakorolt hatása, valamint a politikai közeg reakciója, felügyelő, befolyásoló szándéka egy kialakulatlan korban...” (143.) Módszerében Őze követi a Szakály által alkalmazott mikrotörténeti megközelítést, ezáltal is még izgalmasabbá, még színesebbé téve a felfogások ütköztetését. A polémia hiányossága, hogy a Szakály nyomdokain haladó kutatások újabb eredményei még cáfolandó érveként sincsenek jelen a kötetben, noha például a 2001-es nagykörösi reformáció-konferencia több előadása és egész koncepciója számos ponton kapcsolódna témájához. (Az anyag azóta megjelent: *Mezőváros, reformáció és irodalom: 16–18. század*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005.) Szintén hiányzik a Szegedi Kis-életrajz írói olvasatára történő reflexió, holott mind Szilágyi István korszakos jelentőségű regényében (*Hollóidő*,

Bp., Magvető, 2001), mind az arra reagáló kritikai irodalomban számos ötlet és megfontolás vetődik fel, amelyet a történetíró és az eszmetörténész is hasznosítani tudna.

A kötet harmadik nagy szerkezeti egységének középpontjában a nemzeti mítoszok állnak. E fejezet direkt módon viszszacsatol a „nemzet-vitához” azáltal, hogy egy részletesen kimunkált definíciós bázis megteremtése után sorra veszi az általa hiatusos történelmi tudatnak nevezett állapot nyomán fellépő reflexeket. Őze fogalmi rendszerében a mámor egyfajta kollektív azonosulás, mely feloldja a kényszerű önszabályozást, s ezáltal az együvé tartozás emocionális alapjává válik. A történelmi kényszerhelyzet megszűnése nyomán fellépő amnézia tulajdonképpen az az önvédelmi reakció, amikor a jövő nemzedékek védelmében, sokszor az egyéni anyagi boldogulást is keresve a társadalom, pontosabban annak bizonyos csoportjai kiegyeznek a hatalommal. A mítosz pedig nem más, mint a vereséget szenvedett eszmerendszer visszavonulása, átstrukturálódása. „Ahogy a mámor esetében egy emberben teljesen ambivalens érzelmek uralkodhatnak, ugyanígy a két tudati típus – az amnézia és a mítosz – váltja egymást a családon, a közösségen, egy emberen belül is, és a következő generáció általában együtt kapja meg a kettőt. Mivel a kényszer, a hiátus, a mámor, a vereség és a konszolidációban fellépő mítosz és amnézia ismétlődik, majd minden generáció megismeri, alapelemeivé válnak a magyar nemzettudatnak.” (292.)

Őze témaválasztása és módszerei: a széles alapoktól a szintetizáló látásmód igényéig, mind egykori tanárát, Benda Kálmánt idézik, aki maga is *A magyar nemzeti hivatástudat története a 15–17. században*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

címmel írta meg doktori disszertációját. A bendai hagyományok folytatása azonban a filológiai pontosságot és a formai igényességet is megkívánná. Sajnos, ez az egyébként valóban invenciózus kötet magán visel minden olyan hibát, mely a kézírattól a megjelenésig tartó út állomásainak (szerkesztés – kontrollszerkesztés – előkészítés – műszaki szerkesztés – korrektúra – imprimatúra) kihagyásából fakad. A filológiai pontatlanságokért, sőt hibákért a kénszerúség és a pénztelenség nem hibáztatható. Gondolok itt olyasmikre, mint a fejezetcímbe Nagyari József és Magyarai István nevéből hibridet alkotva Magyarai Istvánt írni (103), vagy „Freyer professzor e kötetben közölt” tanulmányára hivatkozni (100), amely *ebből* a kötetből természetesen hiányzik. E tekintetben igazi állatorvosi ló a képek jegyzéke. *A trónörökös mértankönyve* című munka szerzőjének neve nem B. von Birkenstein, hanem Anton Ernst Burckhard von Birckenstein, a metszetkészítő pedig nem Johann Nyport, hanem Justus van der Nypoort. A 80. lapon található metszet nemcsak hogy Temesvári Pelbárt *Pomerium de tempore* című művéből (RMK III, 105) származik, hanem magát Pelbártot is ábrázolja, s kiegészül az apostolok szimbólumaival. A bibliográfiai leírások szintén pontatlank, ami különösen a saját cikkek esetében kínos (334).

A jegyzetelésre ugyanaz vonatkozik, mint a bibliográfiai leírásokra. A jegyzetek nem felelnek meg sem az ItK jegyzetelési alapelveinek, sem pedig a Gyurgyák János által kimunkált elveknek (lásd *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*, Bp., Osiris, 2000), ami önmagában még nem volna baj, de a szerző saját hivatkozási rendszerének alkalmazásában sem következetes. Sok helyen hiányos vagy nem oda illő jegyzetekkel találkozni, mint a 15. lábjegyzet a 31. lapon, máshol pedig végtelenre nyúlik, önálló értekezéssé dagad egy-egy jegyzet (a 362. lábjegyzet például több mint két lap terjedelmű, 188–190). Egyébként a főszöveg kapcsán is felmerülhet a kérdés, hogy van-e értelme egy egyoldalas, külön fejezetcímmel ellátott idézetet önmagában, kommentár nélkül közölni (223–224).

Tekintsük tehát ezt a kiadványt általában véve, az Őze által csak a *Mámor, mítosz, amnézia* alfejezetre alkalmazott kifejezéssel Forschungsberichtnek, afféle kutatási jelentésnek, bízva abban, hogy egy esetleges javított kiadásban, javuló szerkesztettség mellett, a formai és a filológiai hiányosságok nem árnyékolják be az izgalmas, több ponton is továbbgondolásra érdemes vagy éppen érdemi vitára készítő gondolatmenetet.

Pénzes Tiborc Szabolcs

**MOLNÁR ANTAL: MEZŐVÁROS ÉS KATOLICIZMUS.
KATOLIKUS EGYHÁZ AZ EGRI PÜSPÖKSÉG HÓDOLTSÁGI TERÜLETEIN
A 17. SZÁZADBAN**

Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005, 322 l.

A 16–17. századi történeti kutatás időről időre felbukkanó kérdése a mezővárosok felekezeti differenciálódásban betöltött szerepének tisztázására irányul. A földesúri joghatóság megléte miatt némi valószínűséggel bír, de a magyarországi viszonyokra mechanikusan át nem ültethető *cuius regio eius religio* elv mellett már az 1950-es évek óta jelentkezett az az álláspont, amely a vallási megosztás magyarázatát a három részre szakadt ország társadalmi és politikai berendezkedésbeli, ill. településszerkezeti viszonyaiban találta meg. E felfogás eredményeként terjedt el az a historiográfiai nézet, amely két, önmagában is nehezen definiálható, de érezhetően szoros kapcsolatban lévő fogalmat, a reformációt és a mezővárost egymás fényében tárgyalja. A tág értelmezési kereteket biztosító fogalom pár terminológiai és felfogásbeli különbözősége azóta is folytonos viták tárgya. Abban viszont egyetértenek a korszak kutatói, hogy az ország térségeinek gyökeresen eltérő struktúrája miatt generális modell nem alakítható ki. Ez a felismerés fordította a történeti irodalom figyelmét arra, hogy a mikrorégiók, s azokon belül is az igazgatási, joghatósági, vallási és kulturális központ szerepét betöltő oppidumok egyéni specifikumait ill. karakterisztikus alakjait igyekezzék megragadni.

Kutatási metódusát figyelembe véve ebbe a helyi sajátosságokat feltérképezni kívánó vonulatba tartozik Molnár Antal monográfiája. Az imponáló erudícióról árulkodó munka címe nem véletlenül idézi

fel a fentebb nagy vonalakban érintett problémakört, hiszen Molnár Antal művét egyszerre jellemzi a történetírói tradíciók folytonossága és az ettől való elkülönbözödés szándéka. A történeti irodalmat ismerő olvasók elvárásaival játszó (Szakály Ferenc *Mezőváros és reformáció* című, 1995-ös kötetére utaló) cím korántsem a provokáció szüleménye, hiszen a címadásban a szerző azon törekvését érhetjük tetten, hogy az alcím által kijelölt régióknak, azon belül is különösen Gyöngyös 17. századi mikrotörténeti tényeinek helyét kijelölje a historiográfián belül. A szerző tehát arra vállalkozik, hogy a mezővárosok és a reformáció 16–17. századi kapcsolatát igazoló tekintélyes mennyiségű szakirodalom példáival egyenértékű „esettanulmányt” mutasson be a másik oldal illusztrálására. Azonban mindezt nem a korábbi kutatások megcáfolása, még csak nem is negligálásuk végett teszi, hanem azért, hogy tovább árnyalja a sokszínű képet, ezáltal megmentse az oppidumok és a protestantizmus viszonyát igazoló értékes tanulmányokat attól, hogy azok konzekvenciáit általános és sematikus modellként értelmezve sztereotíp, kiüresedett történeti közhelyként használjuk.

Ehhez Molnár Antal az újabb nyugat-európai kutatások elméleti tapasztalatait választja kiindulópontnak, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a reformáció–ellenreformáció dogmatikai és elvi dichotómiájának hátterében a kor kihívásaira adott felekezeti válaszok a pragmatika síkján nagyon is hasonlóak. Az eltérés

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

inkább csak a reformáció kirobbanásakor volt jelen, s némi időbeli csúszásban ragadható meg, de a protestantizmus kezdeti lépéselőnyét rövid időn belül a közel azonos módon való reagálás együtthaladása váltotta fel. Az ezekből logikusan következő munkahipotézisét a szerző így fogalmazza meg: „...az egyes települések (akár mezővárosok) vallási választásáért folyó versengést a lakosság igényeit legjobban kielégítő vallási irányzat, később szervezet nyerte meg. Az egyes települések felekezetválasztása tehát teljességgel attól függött, hogy a lehetséges irányzatok közül az intézményszervezésre alkalmas időpontban melyik oldalról érkezett versenyképes kínálat.” (13.)

A már-már a közgazdasági keresletkínálat összefüggését felidéző bevezető elméleti alapvetés Gyöngyös és környéke esetében mindenképp haszonnal és indokoltan alkalmazható, bár minden valószínűség szerint általános modellként már kevésbé állná meg a helyét. Egyrészt azért nem, mert a felekezetválasztást a racionális megfontolások mellett, sőt sokszor előtt az egyéni meggyőződés is befolyásolja. Másrészt a hazaihoz képest rendezett birtokviszonyokat és erős akaratérvényesítő erőt feltételező német sémával ellentétben a Magyarországon kialakult történelmi-politikai relációk miatt nem adható meg általánosan, sőt olykor még az egyes esetekben sem határozható meg egyértelműen, hogy mi és milyen mértékben részese az intézményrendszernek. Molnár Antal azonban a gyakorlat irányából közelíti meg témáját, így a forrásadottságokat bőségesen kiaknázó munka nem téved az elméleti módszertan ingoványos síkjára, nem akarja kiinduló feltételezését generatív szemléletté szélesíteni. Pragmatikai

szempontú vizsgálataiban mindig nagy körültekintéssel határozza meg az ügyben érintett világi és/vagy egyházi hatóságok, személyek jogi lehetőségeit, s arra is figyelmet fordít, hogy a törvények nyújtotta kereteket az érintettek mennyire használják ki, ill. tartják be.

Az egri egyházmegye 16–17. századi története sok szempontból eklatáns példája a már-már kiismerhetetlenségig összegabalyodott hazai viszonyoknak. A részben hódoltsági, részben pedig királyi területre eső püspökségben paradox helyzet állt elő, hiszen a józan logikának ellentmondóan a Habsburg felügyelet alatt álló térségben még a 17. század elején is nagyjából a reformáció, míg a török uralom alá eső területen a katolicizmus tett szert domináns szerepre. A szerző a hódoltsági részre koncentrálna ennek magyarázatát abban találta, hogy a török terjeszkedést követő zűrzavaros időszakban Gyöngyös központtal egy olyan mikrorégió alakult ki, amiben a katolikus felekezet a ferences rend által biztosította állandó jelenlétét, ill. hogy a plébániahálózat viszonylag sértetlenül megmaradt. Ez utóbbi sokszor ugyancsak a ferencesek áldozatos munkájának köszönhető. A szegedi vagy a 16. századi kecskeméti példákhoz hasonlóan a kolduló rend szerzetesei az elárvult parókiákat birtokba vették, a hívek lelki gondozását elvégezték. Minderre azért is szükség volt, mert felszentelt és jól képzett papok hiányában világiak, ún. licenciatúsok látták el a lelkipásztori teendőket (83–85), de ezeknek a személyeknek gyakran vagy a felkészültsége, vagy az életvitelle, olykor a kettő közül egyik sem felelt meg az elvárásoknak.

Gyöngyöst és környékét fontos térségnek tartotta a rekatolizációra készülő kato-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

likus egyház, hiszen a Trident utáni újjászerveződés hazai kezdeteként emlegetett 1611-i nagyszombati tartományi zsinat külön foglalkozott vele. A határozat kimondja, hogy mivel a térségben a főesperes nem tud vizitálni, ezért a mezőváros plébánosának kötelessége a rekatalizációs intézkedések betartatása, az ehhez szükséges személyi és tárgyi feltételek biztosításának előteremtése. A rendelet nemcsak azért fontos, mert ezzel egyházz jogilag is legitímálta Gyöngyös centrális helyzetét, hanem azért is, mert rámutatott a világi papságnak arra a törekvésére, hogy meglévő pozícióit erősítse. A gyöngyösi plébános feladata hármasszerű volt. A gyülekezet lelki gondozása mellett magába foglalta az egyházszervezet újjáépítését és a püspökség javadalmainak gondozását, esetenként visszaszerzését. Ezek a feladatok nem csupán az ellenkező valláson lévőkkel szemben vezettek nézeteltérésekhez, hanem sajátos, felekezeten belüli súrlódásokat is eredményeztek a világi papság és a szerzetesség között. Ezt és ennek következményeit az eddigi szakirodalomhoz képest jóval árnyékoltabban rajzolta meg Molnár Antal. A konfliktus létét és mélységét mutatja például Jászberény esete, ahol a ferencesek kísérletet tettek a parókia megszerzésére (66–74). Másik illusztris példa a két egyházi szervezet közötti feszültségre a ferencesek által megtérített szlovákok ügye körül bontakozott ki. A szerzetesek a szlovákok anyanyelvű lelki gondozását ellátva gyakorlatilag plébániaként használták a Szent Erzsébet ispotálytemplomot, amit a világi papság sérelmezett (110–117).

A világi szolgálatot ellátó plébánosok és szerzetesek ellentétei önmagukban csak érdekes színfoltjai lennének egy amúgy is

feszültségekkel teli milió hétköznapjainak. A történeti irodalom számára azonban sokkalta lényegesebbek ezeknek következményei és tanulságai. Egyrészt az események rámutattak a katolikus papképzés utánpótlásának hiányosságára, amelynek felszámolására a 17. század második felében már fokozott figyelmet fordított az egyház. Másrészt a felekezeten belüli szerepek elkülönüléséhez vezettek. Leegyszerűsítve a képet, ez azt hozta magával, hogy a plébánosokra egyre inkább a püspöki érdekek védelme hárult, s így a gazdasági és egyházszervezeti ügyek elvonták őket a lelkipásztori teendőktől. Ezt igazolja az is, hogy a Gyöngyösön 1664 és 1704 között szolgáló Almásy András 1679-től a hívek kérése ellenére a jezsuitákra hárította a vasárnapi és ünnepnapok prédikáció teendőit, amin a rend kapva kapott. Az intézkedés egyébként csak szentesítette a már közel két és fél évtizedes gyakorlatot (140). A szerzetesrendek tehát a pasztoráció terén erősödtek meg. A ferencesek elsősorban a hit érzelmi és közösségi élményét állították középpontba, látványos szertartásaikkal, körmeneteikkel a nép vallásosságának ébren tartásában jeleskedtek. Az 1630-as évek közepén a városba beköltözött jezsuiták célja a hitelmény tudatos elmélyítése. Az 1634-ben első tanévüket kezdő iskolájuk által a hitoktatás, s így hosszabb távon a paphiány enyhítésének területén tűntek ki, míg pasztorációs ténykedésükben kiemelt szerepet szántak a gyónásnak. Emellett természetesen céljaik elérése érdekében számos, a népi vallásosságra jellemző tevékenységet, eljárást is beillesztettek működésükbe, mint pl. a flagelláns körmenet (143) vagy az ereklyékkel való gyógyítás (147). A jezsuiták gyöngyösi letelepedéséről szóló

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

fejezet (86–94) azért is különösen figyelemreméltó, mert jól példázza, hogy a társadalmi igényen kívül milyen geo- és aktuálpolitikai tényezők határozták meg a rend célirányos terjeszkedését.

Molnár Antal munkájának egyik fő jellemzője – mint már említettük –, hogy nem bonyolódik az intézményrendszer elméleti definiálásának kérdésébe, hanem a struktúrát működése közben vizsgálja. Az egyes esetek tárgyalása során mutat rá arra, hogy az adott ügyben érintett egyházi és világi hatalmaknak mi a szerepe, milyen mértékű a jogérvényesítő ereje, s hogyan egyeztethető mindez össze a meghatározott keretek között önkormányzatisággal rendelkező oppidumok belső szabályozásával. Ez egyben azt eredményezi, hogy a monográfia nem a vallási és állami berendezkedés végeláthatatlan jogi vitáinak leírása, hanem a könyv lapjain ügyeiket képviselő és érdekeiket következetesen érvényesíteni akaró hús-vér történelmi szereplők elevenednek meg.

Jól érzékelhető a szerző azon törekvése, hogy a rendelkezésre álló, magyar viszonylatban bőségesnek mondható forrásadottságokat felhasználva felvillantsa a korabeli hétköznapokat. Ezt a szándékot Molnár Antal maga is hangsúlyozza, mikor egyik forrása legnagyobb erényét abban határozza meg, hogy a „hivatalos dokumentumok szikár és jellegtelen sorából kirajzolódó vázat a jezsuita évkönyvek történetei töltik meg a mindennapok gyötrelmeit és konfliktusait, de nem várt örömteli meglepetéseit is felvillantó, életközeli képekkel.” (188.)

A *historia domusok* esetében érintőlegesen a szerző is felveti az irodalmi szempontú megközelítés lehetőségét, amikor hangsúlyozza, hogy a némi valóságálapot

őrző történeteket elsősorban nem történeti hitelesség szempontjából kell megítélnünk, mivel azok erős topikus vonásokkal rendelkeznek. A szerzetesi életről tudjuk, hogy a rend egyetemes és szűkebb történetével kapcsolatos olvasmányok nemcsak a hétköznapi tevékenységek során – pl. étkezések –, de az oktatásban is fontos szerepet tölthettek be, így azok mélyen beivódtak a fogadalmat tevők gondolatvilágába. Ezt alapul véve a gyöngyösi évkönyvekben rögzítettek irodalomtudományi továbbgondolásának egyik lehetséges irányát a feljegyzések más, hasonló körülmények között keletkezett korabeli eseményleírásokkal való összehasonlítása jelentené. Ez nem csupán a korszak történetmondási sémáinak megismerését, tipologizálását foglalná magába, hanem egyben a történetformálási követelményeket befolyásoló befogadói elvárások feltárásához is hozzásegítene.

Az évkönyvek lexikális bejegyzéseken túlmutató cselekménysorozatai alapvetően két csoportba oszthatók. Az egyik nagy kategória a hitelesítés sikerességét proklamáló történetek, mint pl. a kuruc vezér által elcsábított házasságtörő asszony esete, akit a jezsuiták Szent Ignác ereklyéivel szabadítottak meg démonikus látomásaitól (144–145), vagy az iszlamizáció megakadályozását elmondó történetek (162). A másik jelentős csoport a hitükért kemény próbatételeket vállalók egyéni példamutatását állítja a középpontba, mint pl. annak a Pécsről érkezett diáknak az esete, aki a török kegyetlen kínzása ellenére sem tagadta meg hitét (178), vagy a szülői fenytések dacára katolizált, családját elhagyó 13 éves leány esete (161–162). Az ilyen történetek akár a helyi jellegű kultúrszok kialakulását is eredményezhetik, mint

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

pl. a kurucok által halálra kínzott Csepellényi György pálos szerzetes esetében, akinek vértanúságát a boldoggá avatási eljárás megakadása ellenére is nagy tisztelet övezte (96).

Bár csekély ráutaló jelet találunk a barokk korból fennmaradt katolikus prédikációs kötetekben, de valószínűleg nem elrugaszkodott feltevés, hogy ezek az eseményleírások könnyen beilleszthető panelekként szolgálhattak a hitszónoklatok számára is. Ezen történeteknek a mindennapos pasztorációban való használata mellett szólhat az elhangzott és a kötetbe rögzített prédikációk közti, okkal feltételezhető különbség. Az aktuális események beillesztése a lokális, személyes érintettség kapcsán különösen gyümölcsöző retorikai eljárásnak bizonyulhatott.

Molnár Antal könyvében sok esetben a levelezések, bírósági ügyek, különféle jegyzőkönyvek, névsorok, végrendeletek „szikár és jellegtelen soraiból” élvezetes és tanulságos történetek kerekedtek. Általuk ismerhetjük meg a térség jellegzetes alakjainak portrévázlatát, kisebb vagy nagyobb visszhangot kiváltó – általában felekezeti gyökerekre visszavezethető – vitáit, és működés közben figyelhetjük az ezekben érintett intézményeket.

A hivatalos iratokban számtalan, a hódoltsági területre jellemző életpálya fontosabb csomópontjai jelennek meg. Így többek közt olyan életutak vonalai rajzolódnak ki előttünk, mint a jezsuiták gyöngyösi letelepedésében fontos szerepet játszó Novák Mártoné; az előírásokat szigorúan betartani akaró, de túlbuzgóságával a szakirodalomban „gyöngyösi börtvitaként” emlegetett ügyet kirobbantó olasz ferences Fulgenzio da Jesi misszionáriusé; vagy a gyöngyösi bíróviselt nemesé, Miskey

Istváné, aki a törökösség vádjában egyetlen bűnösnek talált, halálra ítélt és kivégzett személy.

Külön figyelmet érdemelnek a „plébános-nábobként” emlegetett, világi szolgálatot ellátó papok, akik a püspöki érdekek protestánsokkal és/vagy a szerzetesrendekkel szembeni rendíthetetlen védelmének árnyékában tekintélyes vagyona tettek szert, családtagjaikat pedig fontos tisztségekhez juttatták. Közülük is a legjelentősebb a már említett Almásy András, aki 40 éves gyöngyösi szolgálata alatt hatalmas vagyont gyűjtött, s akinek élettevékenységét ismerve joggal jelenti ki a szerző, hogy „a gyöngyösi plébános az Almásy család jelentős vagyonának megszerzésében is alig túlbecsülhető szerepet játszott” (55). De ide sorolhatjuk még pl. a meglepő végrendeletet maga után hagyó Király Mihály gyöngyöspatai plébánost, vagy a vagyongyűjtő tevékenysége mellett a Szent Antal társulatot létrehozó Horváthi Jánost.

A különféle vallásos társulatok működésének, a kisebb jelentőségű jogi ügyek ismertetésének – mint pl. a társa gyónási jegyzékét eltulajdonító és közzétevő diák esete (180) – vagy az igazán nagy horderejű pereknek a bemutatása mind-mind azt a célt szolgálja, hogy a maga forratagában jelenítse meg a korabeli társadalmat, mentalitást.

Az országos jelentőségűvé duzzadt, éveken át zajló és az egyes plénumokon nem ritkán ellentétes ítéleteket nyert perek tanulmányozása azért is fontos, mert jól illusztrálja az állami, az egyházi és a földesúri joghatóság sok esetben egymástól el nem különíthető szövedékét, ill. jogérvényesítő erejének határait. A protestánsok védelemért és felajánlásokért a hódoltsá-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

gon kívül élő hitsorsosaikhoz fordultak. Így tehettek szert pl. 1636-ban Rákóczi György jóvoltából – mint azt Molnár Antal kimutatta, nem is olyan kedvező feltételek mellett – 12 mázsás harangra (199). A húsfogyasztást szabályozó eltérő vallási előírások miatt a katolikus és a protestáns oldal között kirobbant vita lezárásaként Lorántffy Zsuzsanna földesúri jogon nyitott mészárszéket (200). A protestánsok védelmében a kurucok is felléptek, de nem ritkán súlyos túlkapásokkal védelmezték hittársaikat.

Önkényes ítélezésért persze egyik felekezetnek sem kellett a térség határán kívülre menni, amint ezt az erőszakos szőlőfoglalásból épületrombolásba torkoló, Bán Imre által ispotály-perként aposztrofált eset is mutatja (202–208). Az ügy újrafeldolgozásának megemlézése azért is fontos, mert jól mutatja, hogy Molnár Antal nem elégedett meg a korábbi szakirodalom megállapításaival, hanem azokat integrálja, de az általuk használt forrásokat újraértelmezi, és lehetőség szerint eddig nem ismert dokumentumokkal egészíti ki.

A szerző azzal sem elégedett meg, hogy történelmi közhelyeket használva szemantikus magyarázatokkal szolgáljon. A számtalan példa közül most csak arra a máig nagyon elterjedt hipotézisre utalunk, hogy a hódoltsági felekezeti vitákban a török jobbra a hitújítók pártjára állt volna. Molnár Antalhoz hasonlóan a modern történetírás mértékletes állásfoglalásra int ebben a kérdésben. Véleményünk szerint a problémát inkább a török keresztény vallásokkal szembeni közömbössége és a viszonylagosság irányából szükséges megközelíteni. A keresztény vallásokkal szembeni közömbösség azt jelenti, hogy az ítélezésre felkért oszmán hatóság több-

nyire az aktuális helyzet által diktált módon, sokszor a személyes érdekeinek megfelelően döntött. Ezért az eseteket szerencsésebb az adott térségre és időpontra tekintve statisztikailag tárgyalni, mintsem következetesen megfontolt, jól átgondolt valláspolitikai stratégiát feltételezni a háttérükben. Viszonylagosságon pedig azt értjük, protestáns többségű településeken a hódító hatalom valóban nagyobb kiváltságokat biztosított az új valláson lévőknek, de ezek a privilégiumok nem a valós segítségben nyilvánultak meg, hanem abban, hogy a királyi országrésszel ellentétben a hatalom kevésbé akadályozta a felekezetek működését. Tehát *viszonylag* nagyobb szabadsággal rendelkeztek az új hiten lévők. Molnár Antal a már említett jezsuita évkönyvekből jó néhány olyan történetet citál, amelyek ekvivalensek az eleinte a protestáns felekezetek által előszeretettel hangoztatott, majd a történeti irodalomban nagyvonalú általánosításként megjelent felfogással. „Ezek az elbeszélések egybecsengenek, csak éppen ellenkező előjellel, a hasonló jellegű, elsősorban 16. századi protestáns híradásokkal, amelyek a hitújítók iránti túláradó török rokonszenvről tudósítanak. Történeteink mellé – ha fennmaradtak volna – nyilván a 17. századból is ugyanennyi ellenkező kimenetelű, a reformátusok melletti szimpátiamegnyilvánulásról szóló elbeszélést lehetne felsorakoztatni.” (195.)

Molnár Antal *Mezőváros és katolicizmus* c. monográfiájának számtalan értékét érintettük. A legfőbb erényének mégis azt tarthatjuk, hogy a szerző munkájában a levéltári dokumentumok eddig publikálatlan és már feldolgozott, de újraolvasott anyagaiból, a régebbi szakirodalom megállapításaiból, ill. a naprakész kutatási ered-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CX. évfolyam 4. szám

ményekből olyan szintézist teremtett, amely alkalmas arra, hogy az egyháztörténeten belül a „kora újkori katolicizmus” problémakörének újragondolásában meghatározó szerepre tegyen szert. A fegyelmezett, logikus érvelés és a kimunkált retorika használata alaposan végiggondolt metodikai háttérrel feltételez. A célirányos, de nem teoretikus gondolatvezetés mellett a kötetben foglaltak rendszerezését elősegíti a függelék, amelyben a gyöngyösi bírák ill. a helyben működő ferences és jezsuita szerzetesek névjegyzéke mellett rövid fogalommagyarázatokat is találunk. A szerző a földrajzi behatároláshoz térképeket is közöl. A monográfiában való eligazodást a világos tagolás mellett név-

mutató is könnyebbíti. A könyv az „eset-tanulmány” jellegén túlmutatva egyszerre csillant fel egyház-, társadalom-, művelődés- és mentalitástörténeti erényeket, így felhasználási köre igen sokrétű. Haszonnal forgathatják többek közt az egyházi, vallás-, intézménytörténeti kérdésekben eligazodni vágyó, a társadalmi mozgásokat regisztrálni akaró történészek; a képzőművészeti alkotások létrejöttének eszméletani háttérét kutató művészettörténészek; de a szövegvilágok megteremtésére koncentráló, és az azokat befogadó közeg attitűdjének megragadására törekvő irodalomtörténészek is értékes tudást nyerhetnek belőle.

Mercs István

SZEREP ÉS KÖZEG. MEDIALITÁS A MAGYAR KULTÚRATUDOMÁNYOK 20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBEN

Szerkesztette Oláh Szabolcs, Simon Attila és Szirák Péter, Budapest, Ráció Kiadó, 2006, 431 l. (Ráció–Tudomány, 9).

Az elmúlt év őszen megjelent kötet a megegyező címmel rendezett konferencia tanulmányokká kibővített előadásaiból közöl válogatást. A bevezetőt író Poszler György a konferencia szervezőinek arra a célkitűzésére hívja fel a figyelmet, hogy az előadások jelentős része a medialitás, a közvetítés és közvetítettség problémáinak vizsgálatát igyekszik egybekapcsolni a magyar elméleti hagyomány újraolvasásával és továbbgondolásával. Ez az újraolvasás azonban nemcsak az irodalomtudomány elméleti szövegeit érinti, hanem a kultúratudományok szinte minden területét. Mindez összhangban áll azzal az utóbbi években tapasztalható folyamattal, melyben az irodalomtudománynak a kultúra más területei felé való nyitása figyelhető meg. Másrészt

az újraolvasás és továbbgondolás elsősorban a két világháború közötti elméleti hagyomány feldolgozását jelenti: egy olyan tradícióét, mely hosszú időn keresztül érintetlen vagy érinthetetlen maradt. Fehér M. István tanulmányában Gadamert idézve beszél arról, hogy a tradíciónak kérdésessé kell válnia ahhoz, hogy létrejöhessen „a hermeneutikai feladat, a hagyományelsajátítás világos tudata” (266). A kötet írásai egy ilyen elsajátítási folyamat állomásaiként határozhatóak meg azért, hogy a medialitás, valamint a kortárs tudományos elméletek felől kérdezzek rá a magyar elméleti hagyományra. Párbeszéd azonban nem csak az egyes írásokon belül, hanem gyakran a szövegek – s így az általuk képviselt tudományágak – között is megfigyelhető.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

A kötet huszonnégy írása négy ciklusba rendeződik (*Mediális kultúrtechnikák és irodalomértelmezés, Múltkonstrukciók és a stílus medialisítása, A kultúratudományok és a szó technológizálása, Technomédiák és a művészetközi kommunikáció*). Mind-egyik ciklus első tanulmánya az adott szakasz bevezető és így párbeszéd-kezdéményező szövege is egyben. Mivel a kötet írásai rendkívül sok területet ölelnek fel, nehéz megállapítani, hogy lehetséges volt-e szerencsésebb elrendezés.

Az első ciklus tanulmányai a két háború közötti magyar irodalomtörténet- és irodalomelmélet-írásnak a medialisásra adott reflexióit tárják fel Horváth János, Thienemann Tivadar irodalomtörténeteiben, valamint Kosztolányi Dezső esszéiben. Az érdeklődés középpontjában az irodalmi alapviszony fogalmának vizsgálata áll, ezért nem meglepő Thienemann Tivadar elméleti írásainak „újrafelfedezése”. Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya (*Igazság és mediális értelem: Az esztétikai tapasztalat konstrukcióinak irodalomtörténeti meg-alapozása a magyar modernségben*) ennek a párbeszédnek a szélesebb elméleti horizontját adja meg. Elsődlegesen azt vizsgálja, miként határozza meg a műalkotás igazságát, hogy a mediális közvetítettség beiródik szerző és közönség viszonyába, s hogyan jelenik ez meg a magyar irodalomtörténet-írásban. Ehhez azonban először azt a folyamatot tárja fel, hogy milyen elméleti szempontok mentén alakult ki a magyar irodalomtörténet-írás Toldy Ferencről egészen Németh G. Béláig, s mely szerzők voltak azok, akik a legközelebb jutottak a mediális közvetítettség problémájának saját gondolatrendszerükbe való beépítéséhez. A tanulmány írója szerint „Thienemann felfogásában lényegében az

számolhatta volna föl az anyagtalan gondolat és annak érzéki hordozója képezte szerkezeti dichotómia ideológiai historizálását, ha az irodalomtörténet-írás elsősorban annak temporális változásait ragadja meg, miként teszik lehetővé és alakítják kulturális technikák az irodalom történeti diszkurzusát.” (38.) Thienemann saját példájával: „Luther gondolkodása már eleve a könyv által volt determinálva és öntudatlanul is a szellemnek azon formájára van fölépítve, amely a nyomtatott betűben jelenik meg előttünk.” (Uo.) Egy ilyen módon felépített irodalomtörténet egyrészt lehetővé tette volna az irodalomtörténet-írás teleologikusságának a felszámolását, másrészt fényt tudott volna deríteni a műalkotás igazságának a státusára is.

Kulcsár-Szabó Zoltán, Lőrincz Csongor, Korner Veronika Júlia és Bengi László tanulmánya is az irodalmi alapviszony kérdéskörét vizsgálja. Kulcsár-Szabó Zoltán az irodalmi alapviszony fogalmának változását elemzi Horváth János és Thienemann Tivadar szövegeiben. Horváth közismert meghatározása szerint ez az alapviszony „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.” Bár a technikai hordozó jelen van ebben a viszonyban, funkciója nem több, mint a pusztá rögzítés. Kulcsár-Szabó Zoltán ezt követően rámutat, hogy az alapviszony Thienemann *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című művének is meghatározó eleme, de ott e fogalom Scherer meghatározását követve „elsősorban gazdaságiként, kínálat és kereslet dinamikus összjátékaként ragadható meg” (45). Thienemann koncepciója Horváthéval szemben „a közvetítés tényezőinek a változásaiból igyekszik kibontani az »alapviszony« alakulását (46). A két irodalomtörténész álláspontjára

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 33 évfolyam 4 szám

nak eltérése abban is megfigyelhető, hogy Horváthnál a rögzítés a hagyomány közvetítését, míg Thienemann-nál a maradandóságot (melyben az író individualizálja önmagát) jelenti, ugyanakkor egyikük sem képes a történetírásban az organikus fejlődés alakzatát meghaladni. Lőrincz Csongor az irodalmi alapviszonyt az irodalmi kommunikáció modelljeként értelmezi, ami eleve adott a műben mint szövegben. Az alapviszonynak azonban elsősorban nem az irodalomtörténeti jelentőségét tartja szem előtt, hanem egy olyan kapcsolatként definiálja, mely szövegek között is közvetít. Ugyanakkor a közvetítés és közvetítettség semmiképpen sem valósulhat meg maradék vagy hiány nélkül, mivel „a szöveg figurációi egyszerre fedik el a hiányokat és utalnak rájuk” (86). Korner Veronika Júlia nem csupán az alapviszony értelmezését járja körül Thienemann-nál, hanem az *Irodalomtörténeti alapfogalmakat* szellemtörténeti és marxista kritikáinak tükrében tárgyalja. Kimutatja, hogy míg a szellemtörténészek materializmust, addig a marxisták szellemtörténetet véltek felfedezni a szerző elméleti alapvetésében. Az emigrációból írt leveleiben Thienemann e kritikákkal szemben úgy védekezett, hogy „egyfajta »válaszként« mindkét esetben a nyelv sajátos működését jelöli meg: elgondolásában egyrészt a nyelv a konkrét nemzeti nyelv feletti, másrészt az irodalom technikai termelőeszközöként funkcionál” (66). Thienemann szövegeinek későbbi mellőzése valószínűleg kritikai recepciójának a következménye volt. Bengi László szövegében szintén az alkotó és a befogadó közötti párbeszéd kerül előtérbe Kosztolányi Dezső esszéivel kapcsolatban. Alkotás és befogadás elsősorban művészet és tudomány párbeszédének tematizálódik,

mely által író és olvasó társalkotói szerepkörbe kerülnek. Eldönthetetlen azonban, hogy a műelemző okoskodásnak a szöveget középpontba helyező értelmi tevékenysége alárendelhető-e az alkotó és a befogadó között kibontakozó behelyezkedéses megértésnek. „Ebből következőleg alkotó és befogadó párbeszéde nem két rögzített, önazonos személyiség közti kölcsönhatás, hanem egy nyitott és lezárhatatlan történet, amelynek a mű szövege sem föltétlenül pusztá közége, önmagában átetsző-semleges közvetítője” (100).

A kötet második ciklusának a tanulmányai a hazai irodalomtörténet-írás különböző irányait vizsgálják a korabeli áramlatokhoz – például a szellemtörténethez – viszonyítva, s ezáltal egymás mellett bontakoztatják ki a tudományos közeg és az ennek függvényében megjelenő irodalomtörténeti szerep problémáját. Hansági Ágnes az 1910-es években megfogalmazódott irodalomtörténeti reflexiókat tárja fel Babits Mihály irodalomelméleti előadásaiban, valamint Fogarasi Béla ugyancsak ebben az évtizedben közölt elméleti publikációiban, melyek Babits előadásainak egyik fontos anyagát képezték. A tanulmány írója rámutat, hogy Fogarasi szövegében egy olyan történelemszemlélet jelenik meg, mely sok tekintetben megelőzi saját korát. Ambrus Gábor az esztétizmus és az aktivizmus irodalomszociológiai szempontjai szerint vizsgálja Szerb Antal *A világirodalom története* című könyvét. E szempontokat Szerb nem csak úgy tárgyalja, mint az egyes korok műveinek társadalmi beágyazottságát leíró kategóriákat, hanem saját szövegének befogadását is e fogalmakkal írja le: „olvasni és olvasatni akarja a világirodalmat s egyben átadni ennek az olvasásnak az élményét”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

(122). Szerep és közeg kapcsolata hasonló módon mutatkozik meg a Zolnai Bélával foglalkozó tanulmányokban is. Vaderna Gábor *Biedermeier és szellemtörténet* című írása a biedermeier fogalmát mutatja be Zolnai Béla erről publikált tanulmányával, valamint *A magyar biedermeier* című könyvével kapcsolatban. Felhívja a figyelmet a nemzetközi és a hazai biedermeier-kutatás egyidejűségére, valamint Zolnai munkáinak külföldi recepciójára. Zolnai a biedermeierben a történelem utolsó nagy szintézisét látja, mely nem csupán a magyar–német kulturális kapcsolatok egyik fokmérője, hanem többek között a magyar lélekre is kihatott. Kovács Béla Lóránt írása azt a célt tűzte ki, hogy Zolnai méltatlanul mellőzött szövegeiben megnyissa azokat a horizontokat, amelyek hozzájárulhatnak az irodalom szempontrendszerének kibővítéséhez. Ezek közül nagy hangsúlyt fektet a Zolnai irodalomértelmezését meghatározó nyelvsztétikai, valamint mediális szempontokra, melyek például a nyelvi műalkotások tipográfiájában jelentek meg. A tanulmány írója hasonlóan fontos elemként említi a retorikai alakzatokról szóló fejezeteket Zolnai szövegében. Mindezen szempontok nemcsak Zolnai írásainak korszerűségét erősítik meg, hanem a mai irodalomtudomány tendenciáit is indokolják. Sebestyén Attila tanulmányának központi témája Horváth János Csokonai-képe, amelyet egy az irodalmi alapviszonyból eredeztetett ízlésfogalomból igyekszik levezetni. Csokonai költészetének sokszínűsége az irodalmi alapviszony megvalósulása lesz az adott kor ízlésének lenyomataként. Mindezt Horváth Csokonai-értelmezésében mediális metaforák (tükrök, különböző hangszerek) szerepeltetésével valósítja meg. A ciklus utolsó

írása Oláh Szabolcsé: *Az individualitás feletti értelemkonstrukció szerepe Bán Imre stílusfogalmában*. Bán értelmezésében a „mű stílusa csak abban a funkcióváltásban mutatkozik meg, mellyel az eredeti stílusú műalkotás újraértelmezi az őt magát feltételező hagyományt, de ennek az ismert szövegvilág tárgyi, gondolati, stilisztikai imitációja közben kell megtörténnie” (189). A tanulmány írója ezt követően Bán barokkfogalmából kiindulva imitáció és műstílus kapcsolatát tárja fel a barokk költészet és festészet viszonyában.

A harmadik ciklus (*A kultúratudományok és a szó technológizálása*) a kultúratudományok legkülönbözőbb területeit veszi vizsgálat alá a medialitás szempontjából. A kötetben ez a rész a legsokszínűbb, mivel e ciklusban a szociológia, a teológia és a filozófia területeit vizsgáló írások egyaránt megtalálhatóak. Mindennek oka, hogy a századelőn, valamint a két háború között a medialitás problémaköre – az új technikai médiumok megjelenésével – a kultúra legkülönbözőbb területein váltott ki reflexiókat. Demeter Tamás szövege általánosan vázolja fel a medialitás iránti érdeklődés megjelenését a századelőn például Hajnal István, Palágyi Menyhért, Balogh József, Zolnai Béla szövegeiben, valamint az említés szintjén utalásokat tesz többek között Balázs Béla és Kerényi Károly műveire. A dolgozat zárórészeiben a kommunikáció iránti érdeklődés tudásszociológiai kontextusát vázolja fel, mely szerinte abból eredeztethető, hogy az egyes szerzők a szó mechanizmusával szemben újra a hangzó beszéd felé fordultak. Rávilágít a Monarchia kommunikációs helyzetének problémáira, melyek a hazai kutatók figyelmét szintén a medialitás kérdésköre felé irányíthatták.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

Demeter Tamás általánosabb alapvetése után a ciklus tanulmányai már egy-egy alkotó reflexióját veszik alapul. Simon Attila Balogh József Szent Ágoston-értelmezésén keresztül azt vizsgálja, hogy a hangos olvasást hogyan váltotta fel a néma olvasás gyakorlata, és ezt miként mélyítette el a könyvnyomtatás feltalálásával az írás mechanizálódása. A hangos olvasásról a néma olvasásra való áttérés fordulatát a tanulmány Ágoston megtérésének előzményeként határozza meg. A megtérés azonban nem az antik retorikai kultúrával való szakítást eredményezi, hanem annak felhasználását a kereszténység céljaira. A néma olvasás a hangos olvasással szemben az olvasmány elmélyítéséhez vezetett. Szirák Péter a történettudós Hajnal István munkáiban mutatja fel a történelmi fejlődésnek egy olyan modelljét, amely a társadalmi változásokat az írás médiumának fejlődésével veti egybe. A 13. században a Karoling írás vastag betűit felváltó folyóírás, mely sokkal praktikusabbnak bizonyult elődjénél (gyorsabban lehetett vele írni), azért tudott egész Európában kialakulni, mert ekkor jött létre a földrészen az egyetemek hálózata, ami képes volt az új írásmód egységes elterjesztésére. Az írástechnika fordulata, amely önmagában egy társadalomszerveződési folyamat miatt jött létre (az egyetemek szélesebb körű kialakulása), azonban maga is – a gyorsabb, egyszerűbb és egységesebb adminisztráció révén – pozitívan befolyásolta a társadalom szerveződési feltételeit. Szirák rámutat, hogy Hajnal szerint ez a fordulat elsősorban nem magát az embert változtatja meg, hanem az őt körülvevő közeget. Az egyes ember szerepe azonban a megváltozott közegben ártértékelődik, amit Hajnal – szemben a

szellemtörténet elképzeléseivel – a mindennapi *aprómunkában* bekövetkezett változásokra vezet vissza.

A ciklus szövegei közül egyedül Fehér M. István írása képez kivételt, mivel nem a magyar tudományos életet vizsgálja, hanem a gadameri hermeneutika kapcsolódását az írásbeliséghez és a könyvnyomtatáshoz. Gadamer-nél a hermeneutika egyik legfontosabb feladata a tradíció továbbadása, ami azonban csak akkor valósulhat meg, ha ebben a tradícióban törés jön létre. A hermeneutika nem szemben áll az írásbeliséggel, hanem megpróbálja legyőzni azt az önelidegenedést, ami éppen az írásban figyelhető meg. A hermeneutika Fehér M. István szerint az antik gyökerek ellenére egy újkori diszciplína, aminek szükségességét éppen a könyvnyomtatás megjelenése tette szükségessé (268). Gadamer a szöveg életre keltéséről beszél, mely Fehér M. István találó hasonlata szerint ahhoz hasonlít, mint amikor egy becsomagolt fájlt kicsomagolunk.

Biczó Gábor *Kós Károly és a könyv* című írása Kós Károly könyveinek azt a jellegzetességét tárja fel, hogy miként válhat egy szöveg tulajdonképpen a képek illusztrációjává. Kós Károlynál ugyanis szöveg és képi illusztráció viszonya megfordul: „A szöveg egyrészt kapcsolatot hoz létre a képek között, amennyiben megte-remti az átjárhatóságot a kép ikonológiai tartalma és a szöveg viszonylatában.” (283.) Bár a kötet írásai közül több is kapcsolódik a teológia témaköréhez (így például Simon László *Olvasás és vallomás* című szövege, valamint későbbiekben a Kerényi Károlyról szóló írások), kétségtelenül Mészáros Márton tanulmánya mutat rá leginkább teológia és medialitás párbeszédére. *Ravasz László médiaprogramja*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 5 CX 3 évfolyam 4 szám

című szövegében arra hívja fel a figyelmet, hogy a közvetítés és közvetítettség a püspököt nem csupán az új médiumoknak az egyház céljaira való felhasználása szempontjából érdekelte, hanem teológiai gondolkodásának is egyik legfontosabb összetevője volt. A *revelatio* az Ige hármasságában jelenik meg Ravasznál: a teremtett világban, amely mintegy hasonlata, a szóban, mely ábrázolja, s végül Jézusban, aki hordozza az Igét. Így lesz Jézus a valóságos, a Biblia a jelképi, míg a teremtett világ a homályos közvetítője Isten magáról adott kijelentésének. A hívő feladata, hogy az Igét továbbadva maga is közvetítővé váljon. A ciklus utolsó két szövege Kerényi Károly ókortudóssal és vallástörténész-szel foglalkozik. Tamás Ábel a Kerényi Károly és tanítványai által kiadott Sziget-antológiát vizsgálja, mely önmagát antikönyvként definiálva próbálta megvalósítani a szigetiség „belső emigrációját”. A Sziget-antológia egyik legfontosabb célkitűzésekként jelölte meg, hogy Kerényi elgondolásait követve a görögség kultúráját visszahelyezze eredeti közegébe, megszabadítva „az írás és a könyv gyilkos démonától, vagyis az individualitás kísértésétől” (309). Ugyanez a gondolat tér vissza Dávidházi Péter írásában, melynek címe „Visszahelyezni eredeti közegébe”. A tanulmány annak a gondolatnak és kritikai reflexiójának a kifejtése, hogy vajon lehetséges-e eredeti mediális közegükbe visszahelyezni a görög mítoszokat: „újramondhatja-e a görögök mitológiáját, aki nem görög?” (317.) Kerényi ezt a problémát úgy oldja meg, hogy önmagát a görög hagyományközösség részének tekinti, s ezzel a képzeletbeli alakmással mondatja el a görögség hagyományát. Természetesen Dávidházi arra is felhívja a figyelmet,

hogy a visszahelyezés korlátaival maga Kerényi is tisztában volt. A tanulmány szerzője szerint a rekonstrukció módszere Kerényinél nem végcéljában érte el az eredményét, hanem abban a folyamatban, amely erre a célra irányult.

Végül a negyedik ciklus (*Technomédiák és a művészetközi kommunikáció*) azt a kommunikációt veszi vizsgálat alá, ami a technikai fejlődés következtében megjelent új médiumok és az irodalmi szövegek között jött létre. Így például Fried István tanulmánya (*A halál autómobilon: Közlekedés és irodalom a magyar modernségben*) azt vizsgálja, hogy a városiasodás nyomán kibontakozó technikai vívmányok az irodalmi szövegekben miként válnak az esztétikai szépség hordozóivá például Kosztolányi Dezső és Babits Mihály irodalmi műveiben. Dánél Mónika (*Hűtlen szövegek: A tekintet és beszéd köztes poétikája*) szintén a Nyugat alkotóinak esszéiben vizsgálja a filmnek mint új médiumnak a megjelenését, különös tekintettel arra, hogy mennyiben tekinti Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes ezt hűségesebb ábrázolási módnak. Hogyan reagálnak a saját magukról készült filmfelvételekre, és miként íródik vissza a film ábrázolási módja a magyar költők szövegeibe. Szöveg és fotó kapcsolatával két tanulmány is foglalkozik. Kékesi Zoltán Moholy-Nagy László fotogrammjait mutatja be, amelyek megpróbálták kiküszöbölni a fotográfiának azt a jellegzetességét, hogy ellentétben a festményekkel, megszűnik az az anyagi folytonosság, ami a „látás és tapintás összekapcsolását biztosította” (386), valamint azt vizsgálja, hogy miként képes a fény-írás a tapintható felület illúzióját megteremteni. György Péter *Traumatikus képek szövegek között és helyett* című

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2005 CXIII. évfolyam III. szám

írásában arra a problémára hívja fel a figyelmet, hogy mennyiben segítették elő a holokauszt eseményeiről készült fényképek az új nemzedékek számára a KZ lágerrek botrányának kulturális és morális befogadását. György Péter szerint a képek is *túlélők*, s pontosan a képekhez való viszony az, ami elsajátíthatóvá teszi a traumát. A trauma viszont annak a következménye, hogy az egyes képek csak apró kis pillanatait képesek megjeleníteni egy olyan történetnek, mely a többi kép hiánya miatt már szinte teljesen rekonstruálhatatlan. A ciklus és egyben a kötet utolsó tanulmánya, Kiss Gabriella „*Dráma*” és „*színház*” között c. írása a lapra írt és a színre vitt test textualitását járja körül Elfriede Jelinek egyik drámai szövegének fordítási megjegyzései kapcsán. A szerző a drámai szöveg megtestesülésének külön-

böző szintjeit vizsgálja, amint egyszerre jelenik meg szöveggént az olvasó képzeletében, előadásként a színpadon, valamint a nézőben úgy, mint a saját testéről kapott benyomás.

A kötet egy olyan konferencia előadásait tartalmazza, amely még nem zárult le. Egyrészt azért, mert – ahogy ezt Poszler György is írta – minden egyes érintett területen továbbgondolásra késztet, másrészt, mert az egyes tanulmányok időnként egymással is szoros párbeszédet folytatnak. Ha gondolatban másképp rendezzük el a szövegeket, újabb és újabb párbeszéddek jöhetnének létre az előadások között. Ez a továbbgondolás és virtuális dialógus lesz az, ami végül minősíteni fogja a kötet egészét és egyes tanulmányait.

Kráncz Gábor